

#A 1755

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam
1985

3-4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/3—4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Johannes de Utino világhronikájának szöveghagyományozása

A *Magyar Könyvszemle* már kétszer, 1894-ben és 1909-ben, adott hírt egy Johannes de Utinónak tulajdonított krónikaredakcióról, amelynek magyar krónikafüggeléke is van.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár régóta őrzi e krónika-szerkesztménynek egy német nyelvű változatát,² 1970-ben pedig a londoni Sotheby antikvárus-cég árverésén a krónika egy eddig ismeretlen latin szöveg- emlékét vásárolta meg.³ A vétel és egy további szerencsés körülmény, 1975-ben, olaszországi kutatóútam során a krónika alapszövegét tartalmazó tekeres felfedezése, valamint hazánkban⁴ és külföldön⁵ a krónikával foglalkozó újabb irodalom indított arra, hogy e szövegek keletkezését megvizsgáljam.

I. A szövegemlékek

Az első meglepő eredményt az hozta, hogy az eddig ismert szövegeken túlmenően egész sor könyvtár őríz olyan, többnyire illusztrált krónikakéziratot — tekercest vagy kódexet —, amelyet *Johannes de Utino ordinis fratrum minorum* ajánlott Bertrand aquilejai pátriárkának.⁶ Az ajánlást, ill. a prológust (a rövid szövegnek programatikus előszó-funkciója is van) a különböző kéziratok 1344 és 1349 közé datálják. Az előszó (ajánlás) után az események előadása az első emberpár teremtésével kezdődik, de különböző időben fejeződik be. A kéziratok négy csoportba sorolhatók. A kódexleírások elején a nagy kezdőbetűs szíglák a lelőhelyre vonatkoznak és alfabetikus rendben következnek. Az első csoportban azonban kétszer kezdődik az ábécé, mivel a rotulusok, amelyek a krónika ősfarmáját képviselik, a sor élére kerültek. A későbbiekben

¹ KARÁCSONYI János: *Adalékok krónikáink történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1894. 219—229; — ZSÁK I. Adolf: *A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai*, uo. 1909, 224—251.

² A. VIZKELETY: *Beschreibendes Verzeichnis der altdutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. I. Budapest—Wiesbaden 1969. 127—129.

³ Vö. a Sotheby-cég 1970. dec. 1-én árverezett kéziratának és könyveinek nyomtatott katalógusában a 2891. sz. tétel.

⁴ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-Krónika és forrásai*. Budapest 1967.

⁵ Norbert H. OTT: *Typen der Weltchronik-Ikonographie*. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. In: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft*, 1 (1981), 29—55; — uő: Johannes de UTINO, In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, hrsg. von Kurt RUIH. IV. Berlin—New York 1983, 785—788.

⁶ Bertrand 1334-től 1350-ben bekövetkezett meggyilkolásáig állt a patriarchátus élén, vö. Pius Bonifacius GAMS: *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*. Ratisbonae 1873, 774.

csak ezekkel a sziglákkal hivatkozom a kéziratokra. A kéziratok nagy részét Stegmüller *Repertorium biblicumja* is felvette.⁷ Az adatok összegyűjtését nem végezhettem volna el az őrző könyvtárak munkatársainak és más szakembereknek⁸ önzetlen segítségével nélkül. Valamennyiöknek itt is köszönetet mondok. A leírásokban a *Kat.* rövidítés azt jelenti, hogy a kézirat az őrző gyűjtemény nyomtatott katalógusában is megtalálható. Ezek bibliográfiai adatait külön függelékben közlöm.

1.1 A szövegelemek egyik csoportja a tulajdonképpeni elbeszélő részt az apostolo küldetésével zárja, általában azonban még két táblázatot közöl, amely a pápák és a császárok kronológiáját: neveiket és uralkodásuk idejét tünteti fel. Ebbe a csoportba XIV. és XV. századi kéziratok tartoznak, köztük van valamennyi általam verifikált tekeres (rotulus) is. Ezek a sor elejére kerültek. Az előszó (ajánlás) dátumát csak a XIV. századi kéziratok esetében adom meg.

- L** London, British Library, Egerton MS 1518 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, XIV. sz. A pápák sora 1352-vel, a császároké 1343-mal fejeződik be. Az előszó dátuma 1348. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- Pa 1** Párizs, Bibliothèque National, Nouv. acq. lat. 2577 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, *quam ego Matheus Michael in Tragurio transscripsi MCCCLXXX tempore guere inter dominium regem Ungarie, Januenses et Venetos*. A pápák és a császárok sora 1378-cal végződik. A szerző névformája: *Johannes de Unio de Morteglano*, az előszó dátuma 1349. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- Ve** Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, I. 49, 2282 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, XIV. sz.⁹ A Pápák sora 1341-ig tart, de évszámok nélkül folytatódik XI. Gergelyig, a császárok listája pedig 1371-ig, VII. Heinrichig. Az előszót 1345-re datálja a tekeres (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- M** München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 721 (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. A krónika a 2^r–64^r leveleken található. A császárok sora ugyanúgy *Heinricus de Luczenburg-gel* (1311) végződik, mint a *Ve* tekeresben. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.; Zsák, i. m. 247. l.)
- N 1** New York, Pierpont Morgan Library, M. 158, illusztrált papírkódex, XV. sz. utolsó negyede, egybekötve a *Spiegel der menschlichen Behältnis*, 1476-ban, Bernhard Richelnél Baselban nyomtatott példányával. A pápákat 1341-ig tünteti fel, a császárokat 1311-ig vö. *Ve*).¹⁰
- Pa 2** Párizs, Bibliothèque National, lat. 3473 (régi jelzet: Colbert 3600) (Kat.), pergamenkódex, XV. sz. második fele, krónikasöveg a pápák és császárok listája nélkül: 94^r–103^v.¹¹
- Pr 1** Prága, Statny Knižnica (korábban: Egyetemi Könyvtár), I A 41 (Kat.), illusztrált pergamenkódex, krónikasöveg: 176^r–200^v, a pápák (1341) és a császárok (1311) listájával. Az egész kódexet Udalricus Cruc de Telcz (Oldrich Křiž z Telče) másolta 1468 és 1477 között.¹² (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)

⁷ Friedrich STEGMÜLLER: *Repertorium biblicum medii aevi*. I–VIII. Madrid 1950–1976. A fontos kézikönyv teljes példánya magyarországi könyvtárban nincs meg. A tételeket a repertorium végigszámozta. A Johannes de Utinóra vonatkozó adatok a III. kötetben (1951) találhatóak.

⁸ Dr. Jacques BERLIOZnak (Dijon/Paris) és Dr. Pavel SPUNÁRnak (Prága) ezúton is köszönetet mondok.

⁹ Valentinelli katalógusában (I. 271–272) XVI. sz. olvasható (bizonyára sajtóhiba).

¹⁰ STEGMÜLLER i. m. a Pierpont Morgan Library 114. sz. kéziratát adja meg, ez azonban egy német nyelvű psalterium. A könyvtár kéziratára vonatkozó adatokért Gregory CLARKS könyvtárőrnek mondok köszönetet.

¹¹ Ez a kézirat STEGMÜLLER repertoriumában Colbert 3601 (régi jelzettel szerepel, a tévedés SBARALEA adatára megy vissza. L. alább.

¹² Pavel SPUNAR: *Vývoj autografu Oldřicha Křiže z Telče*. In: *Listy filologické* 81 (1958), 220–226.

- Pr 2** Prága, Statny Knižnica, 40 A 15 Adlig. (Kat.), papírkódex a XV. sz.-ból. A prologus hiányzik, a lapok tévesen vannak összefűzve; pápa-, ill. császár-sort nem tartalmaz. (STEGMÜLLER, i. m. 5025. sz.)
- S** Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et phil. 2° 100, papírkódex a XV. századból, krónikaszcveg: 40^r—73^v. A kolligátum összetételére később részletesen visszatérünk. (OTT, i. m. 1981, 44. l. és uő, i. m. 1983, 785. l.)
- Sch** Schlägl, premontrei kolostor könyvtára, 146. Cpl. 78, illusztrált papírkódex, *Johannes schlägli* premontrei kanonok és aigeni plébános másolta 1466-ban. Krónikaszcveg: 251^r—313^v. A pápa- és császár-sor terjedelme megegyezik *Ve*-vel. (STEGMÜLLER, i. m. 5025. sz.)

1.2 Két kézirat külön csoportot képvisel. Ezekben a pápák és a császárok táblázata újabb; laponként két sorba elrendezett krónikává bővült, hasonlóan mint a következő, 1.3 csoport kézírataiban. Az annales jellegű megjegyzések rövid tájékoztatást adnak az uralkodó tetteiről és az uralkodása alatt történt eseményekről, ugyanúgy ahogyan ezt a következő csoport kézíratai is teszik. A két csoport kézíratainak szövege azonban, legalábbis e bővítmény kezdetén és végén, eltér egymástól.

- A** Augsburg (jövendő őrzőhely, jelenleg Münchenben, a Bayerische Staatsbibliothekban feldolgozás alatt), egykori Oettingen-Wallersteini hercegi könyvtár, Hs. II, 1, fol. 191, illusztrált papírkódex a XV. századból, későbbi kiegészítésekkel. A pápa- és császárkrónika VIII. Incég (1484), illetve I. Miksa császárig (1493) tart. A folytatás VII. Kelemenig (1523), ill. V. Károlyig (1519) terjed. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- N 2** New York, Pierpont Morgan Library, M 192, csak az első részben illusztrált pergamenkódex, Ausztriában, röviddel 1417 után készült, a második (pápa-császár) krónika szerzője az egykorú cseh történelemben nagyon jó tájékozottságról tesz tanúságot.¹³ A második rész V. Márton pápa megválasztásával (1417) a következő szavakkal zárul: ... *hucusque cronica cosmidromij* (ld. alább).

1.3 Amint már említettem, a harmadik csoportba sorolható kéziratokban is az 1.1 csoport pápa-császár listája önálló, szinoptikusan egymás alá elrendezett pápa-császár krónikává bővült, de ez a redakció nem egyezik meg (teljesen) az 1.2 alatt ismertetett két kódex szövegével. Az 1.3 csoportot képviselő valamennyi szövegemlékben e második krónika-rész II. Pius pápáig (1458), ill. III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart, és azon kívül magyar krónika-toldalék is található bennük. A magyar krónika Géza fejedelem említésével, de tulajdonképpen Szent Istvánnal kezdődik, és Mátyás uralkodása idején, az 1459. évvel zárul. E magyar krónika *W* alapján kétszer is megjelent nyomtatásban.¹⁴

- Bu 1** Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 544, illusztrált papírkódex, XV. század harmadik negyede. A kézirat a híres, korvinát is tartalmazó Abbey gyűjteményhez tartozott, és a Sotheby-cég 1970 december 1-én bocsátotta árverésre. Leírása a nyomtatott katalógusban 2891. sz. alatt, egyik lapjáról készült faksimile pedig ui. a 41. táblán található.
- Vat** Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479, illusztrált pergamenkódex, XV. század harmadik negyede, a kéziratban *Liber Thome de Drag* birtokos-bejegyzés olvasható (Karácsony, i. m. 224—226. l.; Zsák, i. m. 247. l.; Stegmüller, i. m. 5025.; Mályusz, i. m. 76—77. l.; Ott, i. m. 1981, 44. l.; Ott, i. m. 1983, 785. l.)
- W** Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5 Aug. 2° (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. harmadik negyede, vö. 14. sz. lábjegyzet. (Ott, i. m. 1981, 44. l., uő, 1983, 785. l.)

¹³ Gregory CLARKS úr szíves közlése.

¹⁴ FRANCISCUS TOLDY: *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Pestini é. n. [1860 ?], 75—86; — MATTHIAS FLORIANUS: *Historiae Hungaricae fontes domestici. III. Quinque-Ecclesiis* 1884, 266—275.

1.4 Az e csoportba tartozó két kézirat az 1.3 csoport szövegeit saját, töredékesen fennmaradt előszóval németül közli. Az előszó felhasználta a Johannes-féle prologus és a *Vat*-ban levő előszó-kiegészítés (1. alább) elemeit. Mindkét kézirat német fordítása bajor—osztrák nyelvterületen keletkezett.

Be Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947 (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. második fele. (Ott, i. m. 1981, 44, faksimilékkel; uő 1983, 785.)

Bu 2 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 53 (Kat.), illusztrált pergamenkódex, XV. sz. második fele. (Ott, i. m. 1981, 44, egy ábrával; uő 1983, 785. l.

Bu 2-t Stegmüller kéziratjegyzéke is feltünteti, de még mint a heiligenkreuzi ciszterci kolostor kódexét. Ugyancsak ő hivatkozik egy párizsi, Colbert 3601 jelzetű kéziraatra, amely *Pa 2*-vel azonos. A téves jelzet (3601, 3600 helyett) bizonyára Sbaralea alább ismertetett művére megy vissza. Az ugyancsak Sbaraleától származó és Stegmüllertől is átvett Colbert 5496 (mai jelzete Párizs, Bibl. Nat. lat. 5006) nem az Utinói, hanem Johannes Eleemosina krónikáját tartalmazza. A kapott fotókópiák alapján az ugyanitt szereplő melki kézirat is más szöveget hoz. Az ugyancsak Stegmüllernél feltüntetett titusvillei és washingtoni (Holy Name College) kéziratokat nem tudtam azonosítani,¹⁵ ugyanígy a Zsák által említett (i. m. 247. l.) klosterneuburgi kódexet sem. Sbaralea (1. alább) még egy glemonai kéziratról is tudott.

2. A mű és szerzője

Már az egyes szövegemlékek után álló irodalmi utalások is jelzik, hogy a kéziratokkal, ill. a bennük levő művekkel három diszciplína is, a teológia, a történettudomány és a germanisztika foglalkozott, vagy legalábbiskutatási tárgyaként tartotta nyilván. A három tudományág azonban egymás eredményeiről alig vagy egyáltalán nem vett tudomást. A magyar történettudomány és a germanisztika előtt pl. egyetlen olyan kézirat sem volt ismert, amelyeket az L.1 csoportban ismertettünk. De ugyanígy homályban maradt Johannes de Utino személye is.¹⁶ Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy Wadding-Sbaralea nagy ferences bio-bibliográfiája a szerzőt születési helyéből (*a Mortiliano*, vö. *Pa 1*) és nem a működési helyéből képzett melléknévvel veszi fel.¹⁷

Johannes magiszteri fokozattal rendelkezett és az aquilejai egyházmegyében az inkvizitori tisztet töltötte be. Harmadik mellékeve, a *Longus*, bizonyára magas növésével függött össze. 1363-ban halt meg Friuliban, a ferences kolostorban, ahol ma is nyugszik. A konventben 1397-ben még egy *Pantheon* c. neki tulajdonított művet őriztek. A további két cím, amit Sbaralea megad (*Compilatio nova super tota Biblia* és *Summa de aetatibus*), minden valószínűség szerint ugyanarra a műre, vizsgálódásaink tárgyára vonatkozik. A *Compilatio nova* esetében ugyanis egy *opus Ms. Romae in Bibl. Vaticana inter libros Reginae*

¹⁵ GÁBRIEL Asztrik professzor úr is fáradozott ez ügyben, amit e helyen is megköszönök neki.

¹⁶ OTT 1983-as lexikon-cikkében (ld. 5. sz. lábjegyzet) más források alapján ismeretlennek mondja.

¹⁷ Johannes Hyacinthus SBARALEA: *Supplementum et castigatio ad scriptores trium Ordinum Sancti Francisci a Waddingo aliisque descriptos* . . . Editio nova. Tom. II. Romae 1921, 106—110.

Sveciae num., 159-re hivatkozik, amely a fent leírt *Vat* kézirrattal azonos:¹⁸ a *Summa de aetatibus* pedig Colbert 3601-el azonosítja (= *Pa 2*). A krónika második részét (*Compendium gestarum summorum pontificum et imperatorum*) ugyancsak Johannes művének tartja Sbaralea, egy harmadik művet (*Expositio orationis dominicae*) azonban nem neki tulajdonít. Ezt a már említett glemonai kézirat együtt tartalmazta Johannes krónikájával. Magyar krónikáról Sbaralea nem tud, Stegmüller sem említi.

Mielőtt a krónikarészek keletkezésének kérdésében állást foglalnánk, vizsgáljunk meg részletesebben három kéziratot (*Ve*, *W*, *Vat*).

2.1 A velencei tekercs (*Ve*) az *Arbor vitae* koronájának ábrázolásával kezdődik. A félbevágott elipszist formázó lombkoronában hat madár ül, hetedikként, fent a közepén, a pelikán táplálja fiókait¹⁹. A korona alatt, a szövegkezdettel egymagasságban, két szorosan egymásmellé festett, csillagidommal körülvett, *Adam*, ill. *Eva* felirattal ellátott medailon helyezkedik el. E két körből indul ki a fatörzsszerű, párhuzamos vonalakból álló családfa. Az „egyenes ág” a tekercs közepén húzódik végig Jézusig. Az üdvtörténetben kiemelkedő szerepet vivő, illetve a korszakok (*aetasok*) élén álló²⁰ személyek (*Noe*, *Abraham*, *David*, *Sedechias*) az ősszülőkhöz hasonlóan csillagos medailont kaptak, Krisztus személyét és jelentőségét három egymást követő csillagos kör emeli ki. A többi „családtag” neve és életkora egyszerű medailonokban áll, de a körvonalak (egyes vonal, kettős vonal, a kettős vonalak közét kitöltő színezés) itt is hierarchikus gradációt jeleznek: *Sem* kettős vonallal, *Isaac* színezett kettős vonallal körülvett körben kapott helyet. A családfában betöltött szerep fontosságát jelző megkülönböztetéseket ugyanígy a mellékágak medailonjainál is megtaláljuk. *Kain* ága mindjárt az ősszülőktől balra (!) ágazik ki. Áronból indul a *linea sacerdotalis*, vele párhuzamosan a *judices populi Israel-ág* indul el. A királyok korával megjelennek a *reges Israel*, alább, első profán, ill. pogány ágként, a *reges Babilonis* és a *reges Persarum et Medorum*. Alább következnek, Nagy Sándorral az élükön a „görög királyok”, belőlük ágaznak ki a *reges Egypti versus meridiem* és a *reges Syrie ad orientem*. Nemsokkal a Makkabeusok első könyve után (a szövegekről alább) megjelennek az *imperatores Romanorum* is. Baloldalt, velük párhuzamosan megindul a *procuratores Judee pro romanos* sora. Amikor a középső egyeneság Krisztushoz ér, balra a prokurátorok között Pilátust, jobbra a császárok sorában pedig Octavianust látjuk, ugyanitt végződik az Eszter Könyve után Mathatiással kezdődő *linea genealogie virginis Marie*. Az Üdvözítő ága ezután a pápákkal folytatódik Pétertől I. Kelemenig; a vérségi kötelék helyett tehát az üdvtörténetet folytató szellemi-hierarchikus ág veszi át a főszerepet. Az egyszerű medailonokban a pápák neve és pontifikátusuk időtartamát megadó szám áll, az időadatokat a körön kívül rövid feliratok részletezik. A császárok sorában Néro medailonja mellett áll még elég terjedelmes ismertető szöveg, a névvel ellátott körök Nerváig folytatódnak. Az utolsó pápa-, ill. császár-medailonból kiinduló kettős vonal a tekeres alján álló, már

¹⁸ Vö. *Les manuscrits de la reine de Suède au Vatican*. Réédition de catalogue de [Bernard de) Montfaucon et cotes actuelles. Città del Vaticano 1964, 13. l. 159. sz. (Studi e Testi 238)

¹⁹ A kép ikonográfiai vonatkozásaihoz l. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. III. Rom—Freiburg—Basel—Wien 1971. 390—392.

²⁰ A hat, ill. nyolc világkorszak forrásairól l. a *Lexikon der christlichen Ikonographie* IV. kötetének (1972) *Weltalter* címszavát (509—510. l.).

ismertetett pápák és császárok listáját bekeretezve, integrálja az őszülőkkel kezdődő üdvtörténetbe. A táblázatszerűen felfektetett listák külön feliratokat kaptak: *Hic ponuntur nomina omnium summorum pontificum sancte romane ecclesie . . . usque ad sanctissimum dominum Clementem sextum*, ill. *Hic inferius ponuntur nomina inperatorum romanorum . . . usque ad Henricum*. A pápák sorát — amint már említettük — ugyanaz a kéz folytatta XI. Gergelyig.

A szöveg a családfa által ketté választott tekeres bal oldalán az alábbiakban közölt ajánlással, jobb oldalán pedig az első emberpár történetével kezdődik (*Adam primus homo in agro damasceno . . .*). Ezzel a szövegkezdettel található meg a krónika Stegmüller repertóriumának regiszterében. Mindkét szövegkezdet külön feliratot kapott: *Hic incipit prologus . . .* ill.: *Hic incipit tempus legis . . . et incipit prima etas durans usque ad diluuium . . .* A családfákban szereplő valamennyi személyt sztereotip kezdettel ellátott rövid textusok mutatják be (*Istum Seth genuit Adam . . . Iste Chaynam vixit IX^c.X annis . . .*). Hosszabb elbeszélő részek biztosítják az üdvtörténet folyamatos előadását (pl. *Hic ponitur ystoria David regis Israel . . .*). Az olyan bibliai könyvek tartalmát, amelyeket a genealógia kapcsán nem lehetett ismertetni, rövid összefoglalók beszélik el (pl. *Hic incipit liber numerum*). A könyvek címét azonban a megfelelő helyen a családfák mellett is megadja a szöveg. — Más szövegrészeknek nem annyira ismertető-elbeszélő, hanem inkább tudományos kommentár jellege van. Ezek egyik csoportját mint szorosabb értelemben vett történeti kommentárt foghatjuk fel, pl. a Vízözön utáni négy birodalom keletkezéséről. Egy másik csoport az időszámítással összefüggő kérdéseket magyarázza; általában *Et nota* bevezetéssel. Az első ilyen „megjegyzés” az üdvtörténet *aetas*-beosztására vonatkozik, a téma a tekeres alján még egyszer előkerül. A kommentár jellegű szövegek harmadik csoportja a „tekintélyek” (*auctoritates*, egyházatyák, történetírók teológusok) véleményét közli: pl. *Josephus dicit . . . Methodius causam diluuii diffusius exequret dicens . . .* Végül magyarázó szövegek állnak néhány olyan ábra mellett, amelyek főszövegek tartalmát a fő genealógiai ág jobb vagy bal oldalán illusztrálják: pl. *Hec est descriptio orbis et planetarum . . .* vagy: *Hec est Strabi et Bede descriptio arche Noe . . .* (ez utóbbi tehát az auktoritások véleményét közvetítő megjegyzések közé is sorolható). E két ábrán kívül (a világ és az azt körülvevő szférák és Noé bárkája) még a következő tollrajzokat találjuk a tekeresen: Ninive (balról), Jeruzsálem (jobbról), a Bábeli Torony és Babilon, az égő áldozatok oltára a frigsátorban, a papok kenyerei, a frigyláda, a hétágú gyertyatartó, Mózes kőtáblái (*tabula lapidarea legis*), a zsidó törzsek „szálláshelyei” a frigsátor körül (*mansiones populi Israel*), Róma, Jeruzsálem kapui (*hec est descriptio portarum Ierusalem quas hedificaverunt Neemias et Esdras*).²¹ — Az összefüggő szövegrész az egyenes ág bal oldalán a világ nyolc korszakáról szóló szöveggel (*Hic ponitur chronica de etatibus seculi . . .*) végződik, a baloldalt álló befejező rész pedig az Apostoli hitvallás 12 hittételét egy táblázatban a 12 apostolnak és a prófétáknak tulajdonítja név szerint.²²

Ve-vel együtt valamennyi tekeres (*L* és *Pa 1*), de a kódexek közül is néhány (elsősorban *N 1*) a szöveges és képi elemeknek e gazdagon tagolt és gondosan egybeszerkesztett összefüggése által világos és folyamatos áttekintést nyújt

²¹ A *Bu 2* megfelelő ábrázolását OTT mint a mennyei Jeruzsálem képét közölte, i. m. 1981, 55.

²² A műfajról Wolfgang STAMMLER: *Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache*. In: *Deutsche Philologie im Aufriss*. 2. kiad. II. Berlin 1958, 749 és köv. hasábjakon.

az üdvtörténetről. A végén hozzáfűzött pápa- és császárjegyzék „megnyitotta” a szöveget, felkínálta a folytatás lehetőségét és módját. E felhívásnak — egyelőre csak a listák folytatásával — az 1.1 kéziratsoport néhány tagja is eleget tett. E csoport egyes darabjai azt is mutatják, hogy ez az összetett, a tekereshez koncipiált előadási forma, amely a kódexekben csak megalkuvások árán volt követhető, még a késői XV. században is megtartotta vonzóerejét. Más kéziratok feladták ezt a formát. *Sch* tiszta szövegoldalakra, és családfa-részekre bontotta fel az előadásmódot; *S* minden képi ábrázolásról lemondott. A krónika tudatosan megtervezett folytatása azután új előadásmódot is kínált.

2.2 *W* az 1.3 csoportba tartozik, azaz *Ve* pápa-császár listája helyett önálló, szinoptikus krónikaszerkesztményt és a magyar királyokról szóló bővítményt találunk a kéziratban. *W* képi illusztrációi valamennyi kézirat között talán a legjobbak, az összkompozíció tekintetében azonban átmenetet képez a tekeresek és a könyvformához idomított, zökkenőmentes előadásmód között, amilyent például a később bemutatásra kerülő *Vat* képvisel.

W nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a folyamatos leszármazási táblázat helyett folyamatos szöveget nyújtson, hasonlóan, ahogyan ezt *Sch* is tette. Gyakran négy-öt szövegoldal is követi egymást, amíg újból megtaláljuk a családfa folytatását. Szöveg és kép tehát elszakadt egymástól. Az első krónikarész medailonjaiban itt is, mint a tekeresekben, többnyire csak a szereplők nevei (és nem „portré”, mint pl. *Vat*-ban) állnak, és a körvonalak tekintetében is ugyanazokat a variációkat találjuk, mint pl. *Ve*-ben. A csillag segítségével való kiemelés helyére itt azonban kis jelenetek kerültek: Éva teremtése, Noé szüretelés közben, Ábrahám feláldozza Izsákot, Dávid a hárfával, Sedechiás mellképe, Krisztus születése. A 43. verzóra került kép (Kisjézus Simeon ölében, mellette Mária és József térdel) semmi összefüggésben sem áll a szöveggel. Ez a többi, medailonba komponált jelenettel szemben, négyzetes keretbe került. A tekeresek által közölt, első krónikarész végén és a következő, az 1.3 kézirataiban szereplő pápa-császár-krónika elején, ill. a kettő összeillesztésében némi zavar mutatkozik. A *sacerdotium* tisztének Péter által való átvételével a 54. verzón végződik a szöveg. Ezután egy-két mondattal az első öt pápa (Péter, Linus, Cletus, Kelemen, Anaklét) bemutatása következik. A tekeresekben ez a sor csak Kelemenig tart, de még a medailonos családfához tartozik. Anacletus már a pápa-listán kapott helyet. A 44. rektón, fölül, három, medailonba festett császárképet találunk (Octavianus, Tiberius, Gaius). A neveken kívül más felirat nincs a képek mellett. A 44. verzón azután hosszú szövegrészek következnek Gaiusról, Claudiusról és Néróról, e két utóbbit — ugyanúgy mint a tekeresekben — külön cím vezet be: *Hic ponuntur passiones apostolorum . . .* Ezek a részek tehát még az első, szorosán vett üdvtörténeti koncepcióhoz tartoznak. A Néró-szöveg a következőképpen kezdődik: *Iste Nero anno a nativitate domini xlvij Imperator Romanorum factus christianos persequi incepit*. A 45. rektóval kezdődik el azután a felső (pápák) és az alsó (császárok) sorból álló második krónikarész, amely még egyszer tárgyalja az első pápákat és Nérót is. (E második Néró-textus kezdete: *Nero sceleratissimus et crudelis Romanum dehonestavit imperium.*) Kép (medailonokba festett portrék) és szöveg ettől kezdve ismét szoros összefüggésben áll egymással.

2.3 A nagy alakú vatikáni pergamenkézirat (*Vat*) az 1.3 csoport talán legkövetkezetesebben megszerkesztett és figyelemre méltó művészi fokon kivitelezett típusát mutatja be. Ezt a típust képviseli még *Bu 1*, *Bu 2* és a *Be* kézirat is. A kódex négy, kísérőszöveg nélkül, nagy medailonokba komponált ábrával

kezdődik: A földet, a négy elemet és az égi szférákat bemutató „térkép” mellé Éva teremtése került, alattuk az ősszülők megkísértését és a paradicsomkertből való kiűzetést látjuk.²³ A tekercseken a vízözönt elbeszélő szövegrész mellett szereplő — *Isidorusra* visszamenő — világtérképet tehát *Vat* kiemelte (*W* nem tudott vele mit kezdeni és kihagyta!) és a képekben „elbeszélte” teremtés történetére állította (első két kép). A következő kettő az eredeti bűnről és annak közvetlen következményéről tudósít. E bevezető után a szövegrész ugyanúgy kezdődik, mint a rotulusokban: baloldalt Johannes de Utino ajánlásával, jobboldalt az ősszülők történetével. A két szövegrészt ismét egy nagy alakú medailon választja el, amelyben az első emberpárt már a bűnbeesés utáni állapotban láthatjuk: a rokkán fonó Éva lábánál az első bűnben született gyermek ring a bölcsőben, Ádám pedig kapál, „arca verejtékével” műveli meg a földet (vö. Gen. 3,16—20).²⁴ Ezzel az első, természetes úton megszületett gyermekkel kezdődik a családfa. Ez a kép zárja az első, a történetet kommentáló és hangulatot keltő ikonográfiai programot.

Közvetlenül az ajánlás alatt rubrummal készült felirat kezdődik, amely az alapszöveg átdolgozásának, ill. kiegészítésének a módjára vonatkozik: *Insuper Traynarum [!] ac Romanorum gesta necnon 12 Sibillarum sunt applicata, conserquenter summorum pontificum post Christum regencium ac imperatorum gesta usque nunc ad tempora nostra pauca predictis sunt ascripta.*²⁵ A Szibillák jóslatai, amelyeket a középkor az Üdvözítő eljövételére vonatkoztatott, meg is jelennek a krónika megfelelő helyein és kis medailonokban bemutatásra kerülnek a jós-nők is (pl. *Sibilla Persica floruit tempore Josue, sic ait de Christo . . .*).

A kódexben ismét megtaláljuk tehát a szöveg és kép hasonlóan átkomponált szerves összefüggését, mint azt *Vepéldáján*, a tekercsekben bemutattuk. A családfa és a szöveg nem válik el egymástól. A két krónikarész határára eső varratot a szöveg is, a kép is ügyesen áthidalja. Nincsenek már kettős szövegrészek és feliratok. A szinoptikus pápa-császár-krónikáknak már hagyományos portré-, ill. mellkép-ábrázolásait²⁶ *Vat* adaptálta visszamenőleg az első krónikarészre is: A medailonokban nemcsak nevek és évszámok állnak, mint a rotulusokban, hanem a bibliai személyek — természetesen sematikus-típusú — arcképei. Az apostolok „arcképei” is odakerültek a *symbolum apostolorum cum prophetis correspondentibus* textus mellé (vö. *Ve* ismertetését). A képi elemek szaporodtak a tekercekből átvett sematikus ábrákban is. Izrael törzseinek szálláshelyeit már nem feliratok szimbolizálják, hanem sátrak ábrázolják; Babel tornyának vázlatos bemutatásából pedig kis építkezési jelenet lett. Jézus életét a születési jeleneten kívül (ez már *W*-ben is megvolt!) az üdvtörténeti programhoz tartozó keresztrefeszítés is illusztrálja. A tekerecsforma által biztosított kontinuitást a

²³ A következő lapon a két ábra vázlatát még egyszer megtaláljuk.

²⁴ Vö. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I. 1968, 41—70, különösen 67—68. lapon. Erre az ikonográfiai típusra hivatkozik a német parasztháborúk idejéből való „Florian Geyer dala”: *als Adam grub und Eva spann . . .*

²⁵ *Traynarum* 'trójaiak' értelemben. A mondatot Karácsonyi is közölte.

²⁶ A pápa-császár krónikákról és illusztrációkról Tilo BRANDIS: *Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jahrhunderts*. In: *Festschrift für Albi Rosenthal*. (Berlin, nyomdában.) Hálásan köszönöm Tilo Brandisnak (Berlin), hogy tanulmánya korrektúralenyomatát megküldte. — A műfaj népnyelvi képviselőihez még hozzávehetjük a röviddel 1474 előtt készült francia rotulust, amelyet a Sotheby-cég 1973. nov. 28-án árverezett (nyomtatott katalógus 80—85. lapján, 25. ábra).

kódexforma természetesen nem tudta nyújtani. Ezen úgy igyekezett segíteni a scriptor, hogy harántalakban írta és rajzolta tele a fóliókat, amint ezt egyébként *Bu 2* is tette.

3. A források

A krónikarészek forrásait kritikai vizsgálatnak senki sem vetette még alá, itt mi sem vállalkozhatunk rá. A szöveg hagyomány hordozóit — a rotulusokat és kódexeket — ismertető részekből azonban egyértelműen kitűnik, hogy csak a tekercsek által közvetített krónikarészt tekinthetjük Johannes de Utino művének. A magyar kutatás mindig is ezen a véleményen volt (Karácsonyi, Zsák, Mályusz i. művei), bár csak három kódexet (*W*, *Vat*, *Bu 2*) ismert; Sbaralea és Ott tartotta e kódexek egész tartalmát Johannes komplikációjának.

Az első részben maga Johannes hivatkozik forrásokra: elsősorban a Bibliára, Petrus Comestor *Historia Scolastica*-jára, néhány egyházi „auctoritas”-ra (Augustinus, Beda, Strabo), akiket lehet, hogy csak másodkézből vett át. A tekercsekben a forráshivatkozások szinte kivétel nélkül megtalálhatóak a szövegrészek végén, a későbbi kéziratokban már csak kivételesen. Különösen Petrus Comestor *Istoria*-ja (többnyire csak így hivatkozik rá, vö. Migne: *Patrologia Latina*, CXCII, 1053 s. köv. hasábok) szerepel mint forrás, pontos fejezet-számokkal, gyakran a fejezet címével is. A tekercsek egész előadásmódja a *Historiát* vehette mintájának: Petrus is az üdvtörténethez *additiókat* fűzött és pl. az *istoria actus*-ban (ti. *Actus Apostolorum*-ban) kitért Néróra is. Az 1.1 csoportban megtalálható pápa-császár-lista mintájául talán Godofridus de Viterbo *Pantheon*-jával együtt leírt jegyzék szolgálhatott (Monumenta Germ. Hist. Scriptorum, XXII. 282—296). Mindez összefügg az ajánlásban (prológusban) indikált írói szándékkal is, amelyről még alább szólunk.

A második krónikarész (pápa-császár-krónika) feltehetőleg Martinus Polonus (Martinus Oppaviensis) világhronikájára, ill. annak egyik folytatására megy vissza (Monumenta Germ. Hist. Scriptorum, XXII. 377—382). Martinus mindenestre csak 1272-ig írta meg krónikáját, az 1272-ben megválasztott X. Gergely pápát már nem említi. Az 1.3 és 1.4 csoport szövegeiben azonban X. Gergelytől kezdve semmiféle stílus- vagy szerkesztési változás nem mutatkozik. Már Karácsonyi gondolt (i. m.) Martinusra mint forrásra, Mályusz Elemér a Karácsonyi által publikált rövid szövegpróbák alapján ezt bizonyosnak tartotta (i. m. 76. l., 214. lábjegyzet). Mályusz abból, hogy ezek a magyar vonatkozású eseményekre vonatkozó szövegrészek, a Gombos Albin által publikált Martinusrészletekkel szemben²⁷ olyan részeket is tartalmaznak, amelyek a magyar viszonyokkal kapcsolatos pontosabb, ill. részletesebb értesüléseket tartalmaznak, arra következtetett, hogy a második krónikarész egy magyar ember, esetleg Drági Tamás, *Vat* első tulajdonosa, készítette Martinus alapján. Csak hogy az MGH kiadásából kiderül, hogy ezeket a szövegrészeket Martinus is más forrásból (pl. a *Chronica Gilberti*-ből) vette át. Ezeknek, valamint a Martinus-alapszöveg kontinuitásának vizsgálata is szükséges lenne a forráskérdés végleges eldöntéséhez. Krónika-együttesünk megfelelő részei ugyanis nemcsak jelentősen rövidítették Martinus szövegét, hanem az átvett részeket is átalakították, felcserél-

²⁷ A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. II.* Budapestini 1937. 1574—1575.

gették, ami már nem felel meg az egyszerű kivonatolás technikájának. Kéziratunk második krónikarészének kezdete (*W*-ben a második Néró-szöveg, ill. *Vat*-ban az egyetlen Néró-szöveg) egészen elűt Martinus megfelelő helyétől. Mai ismereteim alapján csak annyit mernék állítani, hogy az 1.3 és 1.4 kéziratcsoport második krónikarésze felhasználta Martinus világtörténetének, ill. egyik folytatásának valamelyik redakcióját, vagy pedig Martinus forrásaihoz ment vissza. A helyzetképhez még az is hozzátartozik, hogy a két kéziratcsoport egyik-másik tagja Johannes bázis-szövegét és a második rész szövegét is meg rövidítette (így *Bu 1*), vagy kibővítette (*Be*).

Az 1.2 csoport kézirateit eredetiben nem láttam és teljes mikrofilmek sem, csak leírások és néhány xerokópia-próba álltak rendelkezésemre. A Sotheby-cég árverési katalógusa és a Pierpont Morgan Library által készített kéziratelemzés szerint²⁸ *N 2* második, minden illusztráció nélküli krónikarésze Gobelinus Persona *Cosmodromium* c. világkrónikájából való²⁹ (vö. a kódex leírását). Csakhogy *N 2* Néró-szövege nem egyezik meg — elemeiben sem — Gobelinus Persona megfelelő textusával, de ugyanígy nem azonos az 1.3-as redakciók, vagy Martinus szövegével sem. Rendelkezésemre állt a II. Leó pápát bemutató szakasz is. *N 2* ezen szövege viszont sokkal inkább rokon Martinus Leó pápa részével, mint a *Cosmodromium* vagy az 1.3-as csoport textusaival. Teljesen megfelel viszont az (illusztrált) *M* megfelelő Leó-szakaszával. E két kézirat második krónikaszövege (*N 2* és *M*) eltér tehát az 1.3 csoport kontinuációjától. A *Cosmodromium*-ra vonatkozó megjegyzés talán csak annyit akar mondani, hogy Gobelinus Persona műve 1417-ig tart, és nem jelent forráshivatkozást.

Figyelemre méltó, hogy az 1.3 és 1.4 által megőrzött harmadik krónikarész, a magyar krónika, e két csoport kézirateiba kivétel nélkül megtalálható. Ez alátámasztja Mályusz Elemér véleményét, hogy a magyar krónika, és az azt megelőző pápa-császár-krónika egy szerzőtől, ill. egy komplikátortól származik. Nem mond ellent ennek, hogy e csoportok egyik-másik kéziratában a két rész között üres lapokat, vagy akár a következő pápák és császárok számára előre-rajzolt, de kitöltetlen medailonokat találunk. Mindez a műfaj „nyílt” szöveg-karakteréből is összefügghet. A magyar krónika forrásait Mályusz mutatta ki (i. m. 76—77. l.): Nagy Lajos uralkodásáig a Képes Krónikában fennmaradt redakciót kivonatolta a szerző. A következő részekben, amelyekhez írásos forrás a Thuróczi-krónika előtt még nem állt a kompilátor rendelkezésére, néhány tévesztést állapított meg Mályusz. Hogy ezeket a vázlatos megjegyzéseket felhasználta-e esetleg Thuróczi, azzal senki sem foglalkozott, bár a szerzőként szóba jöhető Drágyi Tamásról tudjuk, hogy a Thuróczi-krónika létrejöttében szerepe volt.

4. Szerzői szándék és a kéziratok használata

E kérdés megközelítéséhez négy olyan kézirat adott szempontokat, amelyeket eredetiben is megvizsgálhattam. E négy darabbal bizonyára nem merült ki az ilyen vizsgálódásokhoz felhasználható kódexek és rotulusok száma. A négy kézirat azonban az erre használható indiciumok különböző típusait, modelljeit mutatja be.

²⁸ Vö. 10. lábjegyzet.

²⁹ Kiadta Henricus MEIBOMIUS: *Rerum germanicarum tomus III* . . . Helmaestadii, typis et sumptibus Wolfgangi Hammii, 1688. Tom. I. 61—364.

4.1 A már bemutatott *Ve* előkelő helyet foglal el a szöveghagyományozásban. Magas kora, formája (rotulus) és kiállítása (tollrajz, festék, laparany) arra enged következtetni, hogy talán a Bertram patriárka számára készült példánnyal van itt dolgunk. Mindenesetre olyan szöveghordozó-együttest képvisel, amelyből a legalkalmasabban kiolvashatjuk a műfajhoz és a megjelenési formához tapadó szerzői intenciókat. Az ajánlás, ill. a prologus a következőket állapítja meg:

... cum enim id quod digne petitur iuste denegari non possit, et maxime id quod ad fidei illustrationem pertinet et intellectus. Hinc est quod vestris affectibus in omnibus parere cupiens et a magistro ystoriarum [= Petrus Comestor] fundamentum et modum accipiens. Et dicta sua obscure posita declarans et maiorem partem historiarum veteris testamenti ab eo dimissam per capitula et tempora addens et plurimum doctorum dicta in unum recolligens, presens compendium ad laudem dei et consolationem vestram et omnium in eo legencium utilitatem compilare temptavi... ut fastidientibus prolixitatem per brevitatem narrationis ystoriarum possit presens opus placere. Et studiosi facile possint pre oculis habita subito ad memoriam reducere in quo quidem non facilem laborem ymo negocium plenum vigiliarum et sollicitudinum ad omnium in eo studencium utilitatem assumpti, cum brevitate ystoriarum secundum formam datam in textu ita ordinare studui ut nichil de veritate et substantia ystorie detruncarem, sed ab Adam inchoans per patriarchas, iudices, reges, sacerdotes et prophetas eis contemporaneos eorum genealogias et acta narrando usque ad Christum et eius apostolos finem mei operis perduxi...³⁰

Hogy az itt kitűzött, közismert toposzokkal kifejezett egyéni-kedveskedő (*consolacio*) és általános-közhasznú (*utilitas*) célt elérje, Johannes olyan forráshoz, Petrus Comestor *Historia Scholastica*-jához nyúlt, amely az oktatás és önképzés kedvelt kézikönyvét képviselte, ezt akarta áttekinthetőbb és könnyebben kezelhető formába önteni. A tekeresforma, amely egyrészt a *genealogia Christi* vertikális folyamatosságát, másrészt a szöveg és illusztráció közötti „keresztkötések” biztosította, nagyon alkalmas volt a gyors tájékozódásra és a memorizálásra. Végül a — minden bizonnyal — még Johannes által a Biblián alapuló „krónikához” hozzáfűzött pápa-császár-lista olyan kitekintésekhez nyújtott lehetőséget, amelyek már nem csak a teológus-olvasók érdeklődésére tarthattak igényt. Martinus Polonus is úgy nyilatkozott szinoptikus pápa-császár-krónikával befejezett műve prologusában, hogy *scire tempora summorum pontificum et imperatorum theologis et iuris peritis expedit* (kiemelés tőlem).

3.2 A stuttgarteri kódex (*S*) ugyancsak az 1.1-es kéziratcsoportba tartozik, de olyan jellegű információkat nyújt, amelyekből az olvasói elvárásokra, ill. közel egykorú műfaji minősítésre következtethetünk. Itt ugyanis Johannes de Utino szövege (a pápa- és császár-lista nélkül) egy tervszerűen összeállított kolligátum egyik tagjaként maradt ránk. A teljes kódexen ugyan több másoló dolgozott, de a kötés tanúsága szerint a kolligátum tagjait már a XV. században egyesíthették. A vízjelek alapján a kolligátum tagjai 1456–1460 körül keletkeztek.³¹

A kolligátum élén (2^r–25^v) Honorius Augustodunensis világ- és történelemleírása, az *Imago mundi* áll (XII. sz. első felében keletkezett). Johannes krónikájának (40^r–73^v) közvetlen környezetében olyan szövegek állnak, amelyek a

³⁰ *Ve* helyenként sérült szövegét *W* alapján egészítettem ki.

³¹ A szíves közlésért, valamint Franz Pfeiffer részletes kéziratleírásának megküldéséért Dr. Wolfgang Irtenkaufnak, a Württembergische Landesbibliothek (Stuttgart) kézirat-tára vezetőjének mondok köszönetet.

bibliai stúdiumokhoz nyújtanak segítséget: Petrus Pictaviensis *Summa historica Bibliae* c. műve (28^r—39^v, vö. Stegmüller Nr. 6778), egy anonyim *Ordo librorum Bibliae* (74^r—75^v, Stegmüller Nr. 8847 *De materia Bibliae* címmel), és egy *Index Bibliae seu Biblia pauperum* feliratú összeállítás (76^r—111^v), amelyet Stegmüller repertoriuma nem tüntet fel. Jellemző e művek rokonságára, hogy Petrus Pictaviensis Summája előszavában ugyanarra a szerzői intencióra hivatkozik mint Johannes de Utino: *Considerans historie sacre prolixitatem nec non difficultatem scolarium circa studium . . .* Petrus is *aetasokra* osztotta be művét, a kéziratban feltűnnek a medailonokba foglalt „portrék”. Ez a mű is haránt formában került lejegyzésre (tekercsről készült másolat?). — Ezután olyan művek következnek, amelyek a bibliai történetet tovább folytatják: egy hasábkokra osztott *Series pontificum et imperatorum* (112^r—119^v), Martinus Polonus világkrónikájának 1438-ig tartó kontinuuációja (120^r—242^v), a *Flores temporum*-nak egy 1309-ig tartó változata (243^r—284^v, a kézirat Hermannus Aeditusnak, azaz Gygasnak tulajdonítja). Ez a mű is a pápa-császár-krónikák családjába tartozik, Martinus Polonus alapján készült, a XIV—XV. században különösen a minorita studens-házak kedvelt tankönyve volt. 1473-ban Heinrich Steinhöwel kivonatolva németre is lefordította. Ezt a sort még két rövid, Stegmüllertől nem repertorizált bibliai kompendium zárja (291^r—294^v: *Adam et Eva manserunt in paradiso per septem horas . . .*, 296^r—302^v: *Adam Eva primi parentes . . .*) — Utána (303^r—324^v) és az utóbbi kettő között (294^r—294^v) a keresztényüldözésekről, egyházszakadásokról és eretnekségekről készült rövid feljegyzések vagy néhány lapos traktátusok állnak: olyan eseményekről, amelyek az üdvtörténet folyamatát akadályozták, ill. veszélyeztették. A műveknek egy negyedik csoportja nemcsak a „jelen” felé folytatja bibliai történetet, hanem „modern” történeti szempontok alapján készült: népcsoportok és nemzetek történetével foglalkozik (325^r—376^v). Tárgyalásra kerül Bajorország (kétszer), Franciaország, Svédország, Csehország, vagyis az illető területeken lakó népek története. Közben pápai oklevelek, bullák másolatait találjuk, amelyek helytörténeti vonatkozású adatokat közölnek (utolsóként: *Concessio papae Sixti pro duce Alberto Monacensi ad manducandum lactinia et ova in certis jejuniorum diebus anno 1480*). Szerepel még ebben a részben egy *Historia presbyteri Johannis* is (345^v—353^v), amely már eszkatologikus kicsengést ad az egész kötetnek.

A *genus historicumot* a teremtéstörténettől a „jelen kor”-ig folytató kolligátum összetétele azért tanulságos, mert ugyanazt a folyamatot illusztrálja a különböző mű-csoportok összeállításában, amelynek megfelelően Johannes de Utino biblikus-üdvtörténeti alapszövege egyre tovább bővült.³²

3.3 A vatikáni kézirat (*Vat*) számunkra most azért jelentős, mert Drági Tamás személyével a krónika-csoport első laikus tulajdonos-olvasóját (talán bizonyos részek szerzőjét), egy *iurisperitust* (vö. Martinus Polonus idézett mondatával) dokumentálhatjuk. Dráginak a Thuróczy-krónika keletkezésével kapcsolatos szerepét és jogi-közigazgatási pályáját Mályusz Elemér és Bónis György részletesen bemutatta,³³ ezeket ismélteni felesleges lenne. Mátyás megbízásából végzett római követségére (1489-ben) azért kell kitérnünk, mert Karácsonyi (i. m. 226. l.) feltételezte, hogy Drági szentszéki útja alkalmából

³² *Pr 1* is hasonló műfaji környezetben tartalmazza Johannes krónikáját; míg a harmadik kolligátum, *Pa 2* csak biblikus, üdvtörténeti vonatkozású művek között helyezte el.

³³ MÁLYUSZ E. i. m. — BÓNIS Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971, 256—258.

vitte magával a kódexet és ajándékozta valamelyik római egyházi méltóságnak. Attól függetlenül, hogy a reneszánsz Rómában aligha lehetett egy ilyen kézirat ajándékozásától eredményt várni, ellene mond e feltételezésnek már a kódex mai szignatúra-csoportja (Ottonoboniani) is. Ebbe a csoportba ugyanis elsősorban Krisztina svéd királynő, Gusztáv Adolf lánya gyűjteményéből kerültek kódexek. A kéziratot meg is találjuk a királynő könyvtárának 1650-ben készült, nyomtatásban megjelent jegyzékében.³⁴ Drági kódexe tulajdonosának halála után bizonyára a királyi kancellárián maradt és útja hasonló lehetett, min azoké a korvináké, amelyek Krisztina birtokába jutottak.³⁵ A török elől feltehetőleg Csehország területére menekített kötetek ott kerülhettek a harmincéves háború alatt a svédek birtokába. Krisztina 1668-ban telepedett le végleg Rómában. A kódex tehát csaknem kétszáz évvel Drági itáliai útja után került az Örökvárosba.

3.4 A berlini kézirat (*Be*) rendkívül nagyszámú, terjedelmes és sokrétű olvasói bejegyzést tartalmaz. E reflexiók, kiegészítések hol német, hol latin nyelven, talán két kéz írásával kerültek a kódexbe. A szövegek gyakran kommentárjellegűk: a 6^r-n Noé története mellé készült három német és két latin kommentár. Az egyik az ismert társadalom-megoszlásról szól: a Noé-fiaktól erednek a szabadok, a katonák és a szolgák. Más bejegyzések a szöveget folytatják, kiegészítik. Gyakran közvetítenek mondai anyagot (45^v-n és 46^v-n Berni Detréről), másutt írókra vonatkoznak (47^v-n Donatusra, 50^v-n Augustinusra), sokszor szólnak eretnekségek jelentkezéséről (pl. 51^v, 70^v), vagy olyan eseményekről, amelyek a német nyelvterület keleti, elsősorban délkeleti részein történtek (Bajorország, Ausztria, azaz Bécs, Stájerország, Prága): a magyarok X. századi kalandozásai (61^v), Oroszlánszívű Richárd fogságba ejtése (65^v), Gertrúd magyar királynő meggyilkolása (66^v). A XV. század során egyre gyakoribbak a prágai vonatkozások: Zsigmond császár megajándékozta a prágai kanonokokat (69^v), ellenségeskedés a német és a cseh magiszterek között a prágai egyetemen (69^r), Jan Rokycana Prágába érkezése (70^v). A bajor-osztrák terület felé forduló érdeklődést tanúsítja a kötet végén a Habsburgok és a bajor hercegek családfája is (77^v, ill. 78^v).

Mindezek a bejegyzések nemcsak a krónikaredakció geográfiai hatásirányát jelzik, hanem utalnak arra a „nyílt” szövegkarakterre is, amit N. H. Ott a német nyelvű világkrónikák egyik jellemzőjének tartott.³⁶ Tarnai Andor is hasonló értelemben használta ezt a terminust a magyar művek esetében: a népnyelvi szöveg könnyebben felveszi a szóbeliség által hordozott tartalmi elemeket.³⁷ Ennek a folyamatnak a vizsályát figyelhetjük meg az Országos Széchényi Könyvtár 519. sz. latin kódexében, amely a korai középfelnémet *Kaiserchronik* szövegét dolgozta át „tudós” latin prózába, miközben kihagyta belőle a mondai, legendai, helyi vonatkozású részeket.³⁸

³⁴ *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Holmiensis Isaaci Vossii conscriptus* 1650. Újra kiadta Christian CALLMER, Stockholm 1971. Faksimile-rész, 3. 1.

³⁵ Csaba CSAPODI—Klara CSAPODI-GÁRDONYI: *Bibliotheca Corviniana*. La bibliothéque de roi Matthias Corbin de Hongrie. Budapest 1982, 69. — Köszönöm Csapodi Csabának, hogy az adatra felhívta figyelmemet. (A magyar kiadásban nincs meg).

³⁶ OTT, i. m. 1981.

³⁷ TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest 1984.

³⁸ A. VÍZKELETY: *Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik”*. In: Beiträge zur Überlieferung und Beschreibung deutscher Texte des Mittelalters. Hrsg. v. Ingo REIF-FENSTEIN. Göppingen 1953, 25—40. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 402).

Johannes de Utinónak tulajdonított krónikaszüvegek számbavétele és vizsgálata egyrészt azt bizonyította, hogy sokkal gazdagabb szöveghagyományozással kell számolnunk, mint azt eddig hittük, másrészt felismerhetővé váltak azok az átalakítási, folytatási folyamatok is, amelyeknek következményei az újabb népszerűségi hullámok voltak.

Johannesnek a *Historia Scholastica* alapján, rendkívül szemléletesen, első-sorban biblikus-tanulmányokra összeállított bázisszüvege önmagában is népszerű volt (1.1-es kéziratcsoport). A rövid, adatszerű pápa-császár jegyzékkel már maga a szerző mutatott rá a folytatás lehetőségére, amellyel a XV. század folyamán — úgy látszik — kétszer is próbálkoztak (1.2 és 1.3). Mindkét folytatás felhasználta Martinus Polonus világkrónikáját, vagy annak forrásait, de más szüvegeket is (vö. a különböző Neró-szüvegeket). Az így kiegészített krónika már szélesebb olvasói, használói közegehez, nemcsak klerikusokhoz szólt. A magyar uralkodók krónikája feltehetőleg a második bővítéssel egyszerre keletkezett és utal az érdeklődés földrajzilag behatárolható irányára, vagy esetleg speciálisan magyar használati szituációt tételez fel. Az 1.1-es csoport egyik tekerce (*Pa 1*) is már Trauban (Trogir) készült, *Vat* tulajdonosa pedig a Magyarországi déli részein otthonos és ottani missziókat is teljesítő laikus jogász-diplomata Drági Tamás volt. Végül a német átdolgozás potenciálisan tovább szélesítette az olvasók körét és a „nyílt” szüvegkarakteréből fakadó kiegészítések, megjegyzések utalnak a krónika iránt megnyilvánuló közép-kelet európai érdeklődésre.

A kódexkatalógusok jegyzéke

(Olyan köteteknél, amelyek folyamatos szignatúra-rendben írják le a kéziratokat, lap-számot nem adok meg.)

- Be* Degering, Hermann: Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. Bd. I. Die Handschriften in Folioformat. Leipzig 1925. Utánnomás Graz 1970.
- Bu 2* Vizkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. I. Budapest—Wiesbaden 1968.
- L* Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years 1848—1853. London 1868. p. 350—351.
- M* Halm, Carolus: Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi I. pars II. Monachii 1893.
- Pa 1* Omont, Henri August: Nouvelles acquisitions du département des manuscrits pendant les années 1898—1899. Paris 1900. p. 23.
- Pa 2* Bibliothèque Nationale. Catalogue général des manuscrits latins. Tom. V. Paris 1966.
- Pr 1* Truhlář, Josephus: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur. Tom. I. Pragae 1905. p. 14—15.
- Pr 2* Ua. Tom. II. Pragae 1906. p. 376.
- Sch* Vielhaber, Godefriedus—Indra, Gerlacus: Catalogus codicum Plagensium (Cpl.) manuscriptorum. Lincii 1918.
- Ve* Valentinelli, Josephus: Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum codices manuscripti latini. Tom. I. Venetiis 1868. p. 271—272.
- W* Heinemann, Otto v.: Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Die Helmstedter Handschriften. Bd. I. Wolfenbüttel 1884. S. 34.

ANDRÁS VIZKELETY

Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino

Die Weltchronik des Utinensen bildete den Gegenstand ungarischer geschichtswissenschaftlicher (3 Handschriften mit Ungarn-Nachtrag), germanistischer (2 deutsche Hss.) und theologischer Forschungen (Stegmüller repertorisierte 14 Hss. als Bibelkommentare). Von den Ergebnissen der einzelnen Disziplinen nahmen jedoch die anderen kaum Kenntnis. Im vorliegenden Forschungsbericht werden nun 18 verifizierten Handschriften beschrieben, die sich in vier Gruppen ordnen lassen. Alle Fassungen beginnen die Betrachtung des Weltgeschehens mit der Schöpfungsgeschichte. Sie weisen oft die Widmung eines *Johannes de Utino ordinis fratrum minorum* an den Patriarchen von Aquileia, Bertrand auf. Das Datum der Widmung bzw. des Prologs (der Text hat auch einen programmatischen Prolog-Character) schwankt in den Handschriften zwischen 1344 und 1349. Die große franziskanische Bio-Bibliographie von Wadding-Sbaralea (1921) verzeichnete den Autor jedoch nicht unter dem Namen des Wirkungsortes (de Utino), sondern unter dem des Geburtsortes (a Mortiliano). Dadurch blieben die Lebensumstände und Tätigkeit des Johannes für die ersten beiden Forschungsrichtungen unbekannt. Johannes starb 1363 in Friaul.

Die Überlieferungsgruppen lassen auch die Popularitätsschübe erkennen, die den Werk beschieden waren. Die erste Gruppe der Textzeugen schließt den eigentlichen Chronikteil mit der Aussendung der Apostel ab, bringt aber zumeist noch zwei, wahrscheinlich noch von Johannes selbst zusammengestellte Tafeln mit den Namen, Pontifikats- und Regierungsjahren der Päpste bzw. der Kaiser. Zu dieser Gruppe gehören Hss. des 14. und 15. Jahrhunderts, unter ihnen auch drei Rotuli, die die ersten Überlieferungszeugen sind und die Gliederung sowie Illustration des Textes entschieden beeinflußt haben. Johannes konzipierte sein Werk als Handbuch beim Theologiestudium, seine Hauptquelle war die »*Historia scholastica*« des Petrus Comestor. Durch die Hinzufügung der Papst-Kaiser-Liste hat der Autor selbst eine Fortsetzung des Weltgeschehens initiiert, welche um die Mitte des 15. Jh. anscheinend zweimal unternommen wurde (Gruppe 2 und 3). Beide Bearbeitungen haben die Weltchronik des Martinus Polonus (M. von Troppau), aber wahrscheinlich auch andere Quellen benutzt. Die so erweiterte Chronik sprach schon einen breiteren, nicht nur dem Klerus zugehörigen Leserkreis an. Der Ungarn-Nachtrag entstand vielleicht zusammen mit der zweiten Erweiterung und deutet die geographische Interessenrichtung der Handschriften an. Der Erstbesitzer einer dieser Kodizes (*Vat.*) war der juristisch gebildete Ungar Thomas Drágyi. Die deutsche Bearbeitung der zweiten Erweiterung (Gruppe 4) präzisiert durch ihre, dem offenen volkssprachigen Textcharakter entsprechenden Nachträge die Wirkungsrichtung der deutschen Redaktion.

Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében

(A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése)

260 évvel ezelőtt, 1725. október 12-én halt meg Kassai Mihály György, a wittenbergi egyetem magyarországi származású tanára. Kassai egyike volt azoknak a teológus hallgatóknak, akik külföldi tanulmányaik után a magyarországi ellenreformációs üldözések miatt nem tudtak hazatérni, hanem külföldön éltek le életüket. Élete és irodalmi munkássága alapján csak a protestáns egyháztörténet tartaná számon, pedig azzal a tétivel, hogy ösztöndíjat alapított a Wittenbergben tanuló magyar diákok részére, bizonyos mértékben a felsőfokú képzés alakításában is szerepet játszott, hiszen 1914-ig évente tízegynéhány diák tanult az alapítvány kamataiból Wittenbergben. Könyvtáralapításával pedig a magyar könyv- és könyvtártörténet neves alakjai közé emelkedett.¹

A wittenbergi magyar coetusnak már a 16. század közepén volt könyvtára. Ezt a diákok maguk kezelték, hazatérésük után saját könyveik adományozásával gyarapították utódaik számára. A coetus könyvtárával kapcsolatos feljegyzésekből kiténik, hogy a tagok sokoldalú tudományos érdeklődését teológiai, orvosi, klasszika-filológiai, retorikai, természettudományi tárgyú könyvek elégitették ki.² Ennek a könyvtárnak a sorsáról semmit sem tudunk, mint ahogy arról sem maradtak fenn adatok, hogy volt-e a wittenbergi magyar coetusnak a 17. században valamilyen könyvgyűjteménye.

Kassai Mihály György 84 évesen örökösök nélkül maradvára jutott, hogy vagyont és könyvtárát a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákokra hagyja. Utolsó akaratát német, majd latin nyelvű végrendeletben rögzítette.³ Ez utóbbinak két változata készült el. Az 1725. augusztus 6-án kelt, második és egyben végleges latin nyelvű végrendeletváltozatban szerepelt egy katalógus is. Mivel azonban ez elveszett, nem lehet pontosan megállapítani, hogy hány könyvet ajándékozott a diákoknak a végrendelező. Van olyan vélemény, hogy kb. 2000 kötetéről lehetett szó.⁴

Az adományozó halála után a wittenbergi egyetem tanárai teljesítették végakarátát. A könyvtár elhelyezését úgy oldották meg, hogy az elhunyt tudós

¹ FITZ József: *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek*. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin 1927, Walter de Gruyter. 264 p.

² SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*. 1555—1613. Halle/Saale, 1941. 73.

³ FITZ J. i. m. 133—135.; GERHARD, Karl: *Die Ungarische Nationalbibliothek der Universität Halle/Wittenberg*. in: Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Wilmanns zum 25. März 1903 gewidmet. Leipzig. 1903. 139—158.

⁴ GERHARD, K. i. m. 141.

lakásában hagyták a gyűjteményt, egyúttal ott biztosítottak szállást az ösztöndíjban részesített diákoknak is, pontosabban azoknak, akiket a könyvtár kezelésével megbíztak. Az ő ösztöndíjuktól vontak le a könyvtár gyarapításához és a lakás bérleti díjához.

A könyvtár sorsa szorosan összefonódott a bekövetkező történelmi eseményekkel, a meg-megújuló háborúk, a politikai viszonyok, kapcsolatok változásai nem kedveztek a diákság egyetemi tanulmányainak és a könyvtár is megsínylette ezeket. Sok kárt okozott a hétéves háború. A könyvtár állománya néhány diák-könyvtáros hanyagsága miatt is csökkent, akik nem tekintették szívügyüknek a művek gondos őrzését. A napoleoni háborúk idején még több kárt szenvedett a gyűjtemény, mint valaha. 1813-ban zsákokban és ládákban megpróbálták Drezdába szállítani az anyagot az egyetemi könyvtárral együtt, de francia—kozák csetepatéba kerültek a könyvek szállítói. Ekkor az egészet egy Meisen közelében levő nemesi kúriába vitték, ahol három évig heverték a könyvek. Egy 1815. évi rendelettel a wittenbergi egyetemet a hallei Frigyes egyetemhez csatolták. Halléba került az egyetemi könyvtár egy része is és az egyéb gyűjtemények, köztük a Kassai-féle ún. Magyar Könyvtár is.⁵ Hallében a magyar gyűjteményt az Egyetemi Könyvtár épületében helyezték el.

Ha végigtekintünk ezeken a válságos esztendőkön, szinte hihetetlennek tűnik, hogy ha a régi állományában nem is teljességében, de az újabb idők könyv- és kéziratanyagával jelentékenyen gyarapodva ma is együtt van ez a gyűjtemény Hallében, pontosabban Hallében és Berlinben. Ugyanis Halléből a magyar nyelvű nyomtatványokat és a kéziratokat 1921-ben 99 évre szóló jelképes kölcsönzéssel Berlinbe vitték. Ez az anyagrészt azóta a Humboldt Egyetem Finn-Ugor Tanszékének könyvtárában található.

A Magyar Könyvtárat kezelő diákok 1755-ben az alapítvány költségén megvásárolták a fiatalon elhunyt irodalomtörténész, Rotarides Mihály kéziratait. Ekkor készítette el a könyvtár első részletes katalógusát Látsny Ádám, az akkori könyvtáros.⁶ Ez a katalógus időközben elveszett, de az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható egy 1785-ben készült másolata.⁷ A Quart. lat. 16. számon szereplő „Catalogus librorum, dissertationum et manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S. MDCCLV.” c. terjedelmes jegyzékből nyomon követhetjük, hogy a könyvtár létrejöttének első harminc évében milyen kiadványokban milyen ismereteket közvetített a Wittenbergben tanuló magyarországi ifjak számára.

Ahogy a katalógus címe is mutatja, három részre tagoltan sorolja fel a könyvtár anyagát⁸ az első részben a nyomtatványokat találjuk, a másodikban Wittenbergben és más egyetemen tanuló diákok nyomtatásban megjelent értekezéseit, a harmadikban pedig azokat a kéziratokat, amelyeket a diákok Rotarides hagyatékából megvásároltak.

Az első részben szereplő 341 könyv kivétel nélkül magyarországi szerző műve, önálló kiadvány, fordítás vagy átdolgozás. Ezekben visszatükröződik a külföldi

⁵ GERHARD, K. i. m. 151.

⁶ PÁLFI Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliotheken*. Halle/Saale, 1965. VEB Max Niemeyer Verl. 271.

⁷ KOVÁTS László: *A hallei régi magyar könyvtár katalógusa*. = Magyar Könyvszemle, 1905. 89—90.

tanulmányok során begyűjtött tudásanyag, amely a szerzők gondolkörének szűrőjén át a hazai viszonyokhoz igazodva a határokon túli művelődési szinthez képest lépéshátránnyal, konzervatívabban jelentkezik. Az, hogy a wittenbergi diákok szorgalmasan gyűjtötték és megőrizték ezeket, többféle okkal is magyarázható. Részben ad hoc jelleggel áramlottak ki ezek a munkák: a tanulmányait befejező diák valamilyen, a hazához kapcsolatot jelentő munkát hagyott utódaira, vagy küldött ki számukra hazatérése után. Más esetben céltatosan történt a választás: a hazai állapotokat bemutató, a Magyarországról magukkal hozott ismereteket szinten tartó kiadványok érkeztek. A legtöbb munka, amely a teológia tárgykörébe tartozik, egyszerűen munkaeszközül szolgált a leendő lelkészeknek.

Könyvek. A katalógus első részében felsorolt kiadványokat az alábbi csoportokra oszthatjuk:

teológiai témájú könyvek (bibliakiadások, bibliamagyarázatok, elméleti teológia, hitvitázó irodalom, ellenreformációs irodalom, gályara b irodalom), iskolával kapcsolatos munkák (tankönyvek, iskolatörténetek), historia litterariae, történelem, egyháztörténet, hon- és államismeret, nyelvtudomány, jogtudomány, filozófia, logika, természettudományok.

A könyvek szerzői a kor teljes etnikai tarkaságában magyar, szlovák, német anyanyelvűek voltak, de hungarusnak, ill. transylvanusnak vallották magukat.

A publikációk döntő többsége 1650 és 1750 között jelent meg. Ez alatt az idő alatt Európában kulturális téren hatalmas változások zajlottak le. A fejlettebb nyugati országokban, így például Angliában, már a 17. század vége felé új eszméáramlat szerzett mind szélesebb körben híveket, a felvilágosodás. Az új természettudományi felfedezések és az új gondolatokhoz szükséges társadalmi törekvések is adottak voltak itt. Kelet felé haladva az időpont egyre jobban eltolódik: Franciaországban az 1710-es évektől, Poroszországban 1740-től, Kelet-Európában az 1760-as évektől beszélhetünk felvilágosodásról.⁸ Ebből következik, hogy az általunk elemzett katalógusban szereplő művek még zömmel a késő barokk művelődési korszak termékei.

A 17. században keletkezett munkák között is találunk már olyanokat — s nem is kis számban —, amelyek szerzői a kor hazai átlagos szellemi színvonalából kiemelkedtek és európai mércével mérve is tudományuk jelentős képviselői voltak. Ilyen például Szenci Molnár Albert, aki Kálvin fordításával szerepel. (*A keresztyeni Religiora és igaz hitre való tanítás*, Hanau, 1624.) Másik fontos munkáját, a Lőcsén 1631-ben először kiadott erkölcs-filozófiai elmékedését a *Discursus de Summo Bono* későbbi, 1701-es kiadását is forgatták a wittenbergi magyar diákok. Ez még ma is megtalálható Berlinben. Apáczai Csere János művei közül egyet, de talán a legfontosabbat tünteti fel a katalógus: *Oratio de studio sapientiae* (RMK III. 785). Ez a példány ma már nincs meg. Az *Oratio* nem más, mint a Gyulafehérváron elhangzott székfoglaló beszéde, amelyben az emberi tudás kialakulásának és fejlődésének folyamatát és magyarországi útját kísérte meg bemutatni.⁹ Filozófiatörténeti és ezzel tudománytörténeti áttekintés ez, amely Ramus és Descartes nézeteiben éri el a fejlődés a tetőpontját.

⁸ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, Akadémiai K. 27—28. p.

⁹ Vö.: *A magyar irodalom története*. 2. köt. Bp. 1964, Akadémiai K. 246. p.

Az általános áttekintést a hazai elmaradottságra utaló észrevételekkel egészíti ki. Ilyen magas szintű filozófiai szintézist más tudósnál sem a 17., sem a 18. században nem találunk.

A 17. századi Európában csökken a latin nyelv használata, egyre inkább a nemzeti nyelveken születnek meg az irodalmi és tudományos munkák. Az anyanyelv helyes elsajátításának érdekében nyelvművelő mozgalmak bontakoznak ki.¹⁰ A nyelvtanulás vagy a helyes beszéd és írás támogatására számos nyelvtudományi kiadvány jelenik meg. Ilyen gyakorlati céllal írta meg Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. latin nyelvű magyar nyelvtanát, amely a katalógusban is szerepel és még ma is megtalálható a Magyar Könyvtár anyagában. (RMK III. 1942.)

Más könyvek szerzői modern gondolatokat közvetítettek. Ilyen volt Régeni Pál Mihály, a magyar karteziánus filozófia erdélyi képviselőinek egyike. Fizikai és logikai kézikönyve egyaránt eljutott a wittenbergi magyar diákok kezébe. (*Physica contracta*, Lipcse, 1689., *Specimen logicae Cartesianae* . . . , Lipcse, 1689.)

Kimondottan természettudományi érdeklődésről tesznek tanúbizonyságot Fröhlich Dávid munkái, akinél modern természettudományos megfigyelések kuriózumokkal, jóslásokkal keverednek. Művei közül három található meg a katalógusban: *Medulla Geographiae* (RMK II. 635. — Berlinben van —), *Bibliotheca seu cynosurae* (RMK III. 1628 — Berlinben van —) és *Hemerologicum Historicum* . . ." (RMK UU. 640 — elveszett —). Fröhlich Kopernikusz első magyarországi követője, aki geográfiai művek mellett kalendáriumokat készített, csillagászati és fizikai jelenségeket figyelt meg és írt le, ezen túl matematikával is foglalkozott. Országon túli hírnévre azért tett szert, mert 1615-ben elsőként megmászta a Magas Tátra csúcsait. Ezt az eseményt az 1639-ben megjelent *Medullában* tette közzé. M. Zemplén Jolán írja róla, hogy Fröhlich Dávid előbb észlelte a földrajzi magassággal történő változását, mint Torricelli vagy Pascal.¹¹

A katalógusban szereplő művek túlnyomó többsége, protestáns szerző munkája, találunk azonban katolikus, sőt jezsuita író tollából származókat is. A legrangosabb közülük Pázmány Péter. Négy művét olvashatták a wittenbergi magyar protestáns diákok. Három magyar nyelvű (az egyik két kiadásban), a negyedik német nyelven íródott. *Az mostan tamat új tudomaniok hamissaganak* . . . c. nyitja a sort (RMK I. 398), ezt követi egy álneven írott munkája (RMK II. 336). A legjelentősebb, *Az Isteni igazságra vezérlő kalauz* két kiadásban is szerepel a katalógusban (RMK I. 443, 532). Emellett egy imádságyűjteményét is megtaláljuk. (Szentiványi Márton, Timon Sámuel műveit is jegyzi katalógus.)

Werbóczi István *Hármaskönyve* egy magyar (RMK I. 56) és egy latin—magyar (RMK II. 1924) kiadásban szerepel a katalógusban. A magyar történelem középkori megörökítőinek, Istvánffy Miklósnak és Zsámboki Jánosnak a művei 17. és 18. századi kiadásokban szerepelnek a wittenbergi diákok könyvtárának jegyzékében. (RMK III. 1350, 3633). Első kiadású viszont Székely István

¹⁰ SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968, Akadémiai K. 272. p.

¹¹ M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961, Akadémiai K. 122.; *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV—XVII. század*. Vál., bev., jegyzetek: Waczulik Margit. Bp. 1984, Gondolat K. 174—175., továbbá a 211—226. oldalakon szövegek közlés Fröhlich Dávid műveiből.

Krónika ez világnak jeles dolgairól c. történeti munkája, az első magyar nyelven megjelent történeti mű. (Berlinben van jelenleg.) Szintén máig fennmaradt a berlini gyűjteményben a *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum . . .* c. munka, amely Nürnbergben jelent meg 1664-ben.¹²

A katalógusban számos olyan tudós nevét találjuk, akiket a korszak nagy tudományos társaságai (a Royal Society és a Leopoldina) tagjai sorába fogadtak. Ilyen volt Lőw András soproni orvos is. A 17. és a 18. század magyar orvosait erősen foglalkoztatták a gyakran fellépő járványok. Gyógyító munkájuk mellett szakkönyvekben rögzítették a megfigyeléseiket és a kezelt járványos betegségek tüneteit, lefolyásuk módját, a megelőzés szabályait és a gyógyszereket. Lőw András amellett, hogy megírta a magyarországi járványok történetét (ez a műve szerepel a katalógusban), a kanyaróval, hólyagos himlővel, tüdőbajjal, lázakkal foglalkozó munkákat is írt. Emellett jelesebb orvos kortársaihoz hasonlóan értekezést írt a gyógyvizekről.¹³

A 17. század végéről és a 18. századból származó munkák szerzői már döntő többségükben a felvidéki protestáns értelmiséghez tartoztak. Kivétel Köleséri Sámuel, korának legkiemelkedőbb erdélyi tudósa. A filozófus, orvos, polihisztor fő műve szerepel a wittenbergi diákok könyvkatalógusában. Az *Auraria romano-dacia* az erdélyi aranybányászat történetét, jogi viszonyait és korabeli helyzetét tárja fel. Nagy tudását külföldön is elismerték, tagja volt a Royal Society-nek és a Leopoldinának.¹⁴

A katalógus gazdag tárháza az egész ország fejlődésében szerepet játszó, a századfordulón vezetőként fellépő felvidéki értelmiség munkálkodását tükröző műveknek. Így pl. Czwittinger Dávid *Specimenje* (RMK III. 4667), Hajnóczy Dániel *Versus Memoriales Tironibus Grammaticae* c. pedagógiai munkája 1741-ből. Nyolc könyvet tüntet fel a katalógus a hon- és államismeret legjelesebb képviselőjének, Bél Mátyásnak a munkáiból. Bél latin tankönyveivel a hungarus: magyar, szlovák és német lakosság művelődését egyaránt szolgáló latin nyelv megreformált tanítását szolgálta. A magyarok számára latinul írt német nyelvtan kiadásával az élő nyelvtudást igyekezett csiszolni. Nyelvtanának nemcsak az első lőcsei, hanem a későbbi hallei kiadását is megtaláljuk a katalógusban. A magyar nyelv eredetével és történetével foglalkozó, több kötetre tervezett művből csak a rovásírásról szóló első fejezet jelent meg nyomtatásban. Ez a könyv a diákok katalógusában is szerepel, de ma már nincs meg. Bél legnagyobb vállalkozását, a *Notitiae Hungariae . . .*-t nem tünteti fel a katalógus, viszont megtaláljuk benne a nagy hon- és államismereti munka mutatványköteteként megjelent *Hungariae antiqua et nova prodromus . . .*-t. Másik nagy tudományos kezdeményezése, a történeti források közzététele. Ennek kötetei szintén eljutottak a wittenbergi diákokhoz. Látsny Ádám Bél Mátyás két forráskiadványát írja le: az *Adparatust* (jelenleg Halléban van) és a *Scriptores rerum . . .*-ot (már nincs meg).

A 18. században a protestáns prédikátorok és tanárok fiai szívesen választották az orvosi pályát. Lőw Károly Frigyes, az előbb bemutatott Lőw András fia, Fischer Dániel és Perliczy János Dániel koruk jeles orvosai voltak. Munkái-

¹² RÓZSA György: *A Nádasdy Mausoleum és Nicolaus Avancini*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 477—478.

¹³ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a 18. század végéig*. Bp. 1894. 374.

¹⁴ KOSÁRY D. i. m. 142.

kat a wittenbergi diákok is haszonnal forgatták. Lów Károly Frigyes orvosi diplomája megszerzése után Bécsben és Sopronban praktizált, de kutatási területe főleg a botanikára korlátozódott. A katalógusban is szereplő munkája *Epistola . . . botanicas qua de flora Pannonia*, (Sopron, 1739) felhívás a kortárs orvosokhoz, amelyben egy vállalkozást szeretett volna elindítani, nevezetesen egész Magyarország flórájának ismertetését. A felhívásnak nem nagy visszhangja támadt. Csak Deccard Kristóf János, Lów Károly Frigyes soproni orvostársa, Bél Mátyás munkatársa jelentkezett, akivel közösen Sopron flóráját ismertették kéziratban maradt munkájukban.¹⁵ Lów Károly Frigyes hírneve apjához hasonlóan határainkon túlra is eljutott, ő is bekerült a Leopodina tagjai közé.¹⁶

Szepes és Liptó megye főorvosának, Fischer Dánielnek a művei közül hármat vesz fel a katalógus. Fischer már egyetemi tanulmányai alatt nagy irodalmi tájékozottságra tett szert, ezt hazatérve tovább gyarapította. Ő is tagja volt a Leopoldinának.¹⁷ A természettudományok terén elméleti munkákat írt először, fizikai, meteorológiai, közzettani témákról. Tevékenységének javát azonban szűkebb környezete és Magyarország természettudományos feltárásának, illetve egyáltalán a hazai tudományos élet felrészésének érdekében fejtette ki. Hírneve itthon és külföldön kárpáti balzsamok és kenőcsök révén terjedt el, amelyeket ő készített és tökéletesített. A katalógusban szereplő műve, *De terra medicinali Tokayensi* (Breslau, 1732) — mára már elveszett — a tokaji szőlők talajának orvosegyeszeti elemzését adja. Ebből a munkából kiderül, hogy a szerző behatóan tanulmányozta Leibniz, Wolff és Newton tanításait.¹⁸ Merkantilista szándék vezette könyvének megírásában. Be akarta bizonyítani, hogy az országban is fellelhetőek olyan anyagok, sőt jobbak, mint amilyeneket gyógyszerek alapanyagául külföldről hoztak be. A katalógusban szereplő másik műve: *Epistola invitatoria erudis Pannoniae dicta . . .* (Brigae, 1732). Ebben Fischer Dániel javaslatot tesz egy hazai természettudományi folyóirat kiadására. Ebben a folyóiratban az ország természeti viszonyainak feltárását, a „magyar betegségek” leírását tűzte ki megvalósítandó célul. Ez volt az első folyóiratterv Magyarországon, megvalósítására azonban a szükséges anyagi eszközök híján nem került sor. A harmadik katalogizált műve *Consilium Pestielitiae . . .* Lipcse, Breslau, 1740, a gyakran fellépő pestisjárványok elleni védekezés módszereit írja le.

Disszertációk. A katalógusban szereplő 485 disszertáció megjelenési ideje, néhányat kivéve (amely korábbi) a 17. század közepétől a 18. század közepéig terjed. Közülük 323 Wittenbergben jelent meg, 76 magyarországi protestáns főiskolákon, 63 más németországi, németalföldi, svájci ill. a bécsi egyetemen. (23-nál nem sikerült kiolvasni a katalógusban a megjelenés helyét.) A wittenbergi disszertációk túlsúlyra értelemszerűen adódik abból a körülményből, hogy az ott tanuló diákok könyvjegyzékével van dolgunk.

A magyarországi disszertációk döntő hányada (73) 1674 előtt készült, ezeket az ellenreformációs üldözések elől menekült exulánsok vitték magukkal. A más külföldi egyetemekről származó disszertációk a peregrinációs körutak során

¹⁵ KOSÁRY D. i. m. 161. p.

¹⁶ KAISER, Wolfram—VÖLKER, Arina: *Ungarische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts . . .* = Orvostörténeti Közlemények, 1973. 73. p.

¹⁷ TARNAI Andor: *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve.* = Magyar Könyvszemle, 1956. 38. p.

¹⁸ KAISER, W.—VÖLKER, A. i. m. 73. p.

kerültek Wittenbergbe. A 323 wittenbergi disszertáció közül 160 1592 és 1674 között készült, 141 1674 és 1725 között, 22 pedig 1725 és 1755 között. (Ezt a periodizációs beosztást Kassai Mihály György wittenbergi tartózkodásának figyelembevételével alakítottuk ki.) A számbeli csökkenés majd ugrásszerű összezsugorodás nemcsak annak a következménye, hogy az első csoport 70, a második 50 és a harmadik 30 év termése. A magyarázatot az egyetemen folyó oktatás módszereinek megváltozásában találjuk meg.

Korszakunkban az egyetemek felépítése és az oktatás módja még a középkorban kialakult sémákat követte. Az egyetemi tanulmányok a régi szaktekin-télyek tanainak megismerését és begyakorlását tűzték ki célul. A reprodukálás-ra a nyilvánosság előtti viták, a disputációk teremtettek lehetőséget, amelyek-nek az egyik típusa az elsajátított tudásanyag beszámolására szolgált, másik típusaik az egyetemi tanulmányok lezárását, akadémiai fokozat elnyerését célozták. A disputációkra ünnepélyes keretek között, nyilvánosan került sor a dékán, a tanárok és a diáktársak előtt. Ennek érdekében, hogy a hallgatóság-nak módja legyen tanulmányozni a megvitatásra kerülő témát, a könyvnyom-tatás megjelenése előtt kézzel írt plakátokon tették ezt közzé, majd nyomtatott könyveket, ún. disszertációkat bocsátottak ki. A disputációk nyomtatott ter-mékei, a disszertációk (általában rövid, néhány oldalas munkák) azért jelentek meg nagy számban, mert a nyilvánosság egyetlen formáját jelentették, a tudomán-yos folyóiratok csak az általunk tárgyalt korszakban kezdtek megjelenni.

A 17. század második felében a tudományok világában bekövetkező változás, a jelen felé fordulás hatására csökken a disputációk jelentősége. Az egyetemek ugyan továbbra is szorgalmazták, de a diákság már nem vette komolyan ezeket. A tudós gondolatok cseréjéhez a színteret a tudományos folyóiratok adták. A 18. század új német egyetemei (Halle majd Göttingen) tanító intézetekből kutató intézetekké alakultak át. A disputációk és disszertációk ritkultak, végül csak a doktori disputáció maradt meg.¹⁹

Egy disszertáció felépítése szigorú előírásokat követett. A címlap szinte meg-hívó is egyben: feltünteti a témát, a résztvevők nevét, a disputáció helyét, idejét, módját, célját. Ezt az ajánlások követik, majd előszót vagy bevezetést találunk. A tulajdonképpeni szöveget az ún. corollaria követi, amely a szóbeli disputáció vitakérdéseinek felsorolása, gyakran a respondens saját gondolatait is tartalmazza. A zárórészben a praeseshez címzett gratulációk következnek prózában vagy versben.²⁰

A katalógusban szereplő disszertációk az egyetemi viták minden típusát reprezentálják. Túlnyomó részt beszámoló disputáció fordul elő, ahol a praeses az egyetem tanára, vagy magiszteri fokozatot szerzett volt tanítvány, a res-pondens pedig magyarországi diák. Gyakran előfordul, hogy a praeses is ma-gyarországi származású, nézeteivel magyarországi vagy más nemzetiségű res-pondens vitatkozik. Számos olyan disszertációt is felvesz a katalógus, amely magiszteri vagy doktori cím elnyeréséért készült. Mivel a disputációk egyete-mekhez kötődtek, és általában az egyetemi tanárok nézeteinek tükörképei, ezért a disszertációkat egyetemek és tanárok szerint csoportosítottuk. (Az átte-kinthetőség kedvéért a tanárok nevét nagybetűvel emeljük ki.) Nem egy eset-

¹⁹ HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jhrt.* = Beihefte zum Bibliothekswesen, Bd. 4, Heft 11—13. Leipzig, 1893—94. 100—101.

²⁰ HORN, E. i. m. 51—72.

ben előfordul, hogy ugyanazon személy kezdetben respondens majd tanulmányi befejeztével a praeses szerepkörében vesz részt a vitákon. A többszáz disszertációból igyekeztünk olyanokat kiválasztani, amelyeknek szerzői külföldön egyetemi tanárságig vitték, illetve hazatérve tudásukat a művelődés vagy a közállapotok fellendítése szolgálatába állították.

A Wittenbergben tanuló magyarországi diákok disszertációi 1674 előtt

Bölcsészkar. A bölcsészkaron matematikát, etikát, görögöt, latint, keleti nyelveket, versművészetet, fizikát, történelmet és retorikát tanítottak. A szaktudományok szétválásának folyamata még csak elkezdődött. Egy-egy tanár több tárgyat is tanított. Emellett saját érdeklődési körüknek engedve, egy-egy tudománnyal behatóbban is foglalkoztak előadásaikon.

1658 és 1663 között tanított az egyetemen Schnitzler Jakab, lelkész, csillagász, filozófus és teológus. 1663-tól haláláig Szebenben tanít és lelkészkedik. Schnitzler csillagászati, műszaki, fizikai, filozófiai, teológiai tárgyú disputációkat vezetett. Harmincnégy dolgozatát tartja számon az irodalom, ezekből nagyon sok szerepel jegyzékünkben. (Például: RMK III. 2152, 2180, 2153, 2130, 2099, 2096, 2097, 2098, 2129.) Sokat olvasott, szenvedélyesen kereste a választ tudományos kérdésekre. De munkásságára rányomta a bélyegét, hogy elsősorban teológus volt, és nem tudott szabadulni Wittenberg hatása alól. M. Zemlén Jolán írja róla:

„Schnitzler annyiban konzervatív, hogy tagadja az újat és annyiban haladó, hogy bírálja a régít. Új, eredeti alkotáshoz nem jut el . . . Schnitzlerben tévedései mellett megtaláljuk az új korszak emberét is, aki szakszerűen értekezik a csillagászati földrajzi műszerekről is, nemcsak az elméletekről, és aki elsőnek írt Magyarországon építészeti könyveket . . . Schnitzler nem volt maradibb, mint a kortársak túlnyomó része és mindenestre a maga korában a nemzetközi tudományosságnak is számottevő alakja volt.”²¹

Samuel Hentschel bölcsészkar adjunktus tanítványa volt Breuer (Brewer) János, a lőcsei könyvnyomtató fia (1661-ben vett részt tanárja disputációján), aki 1664-ben Wittenbergben orvosdoktorrá lett. Lőcsére visszatérve átvette apja híres nyomtató műhelyét és könyvkereskedést is nyitott orvosi gyakorlata mellett.

Elias Vicius magiszter praesessége mellett respondált Fridel (Fridelius) János 1661-ben a bölcsész karon „De principiis nobiscum natis” címen. Ez a disszertáció az antropológia köréből merítette tárgyát. Bartucz Lajos szerint ezzel a művével Fridel a második Magnus Hundt marburgi filozófus után, az antropológusok sorában, Magyarországon pedig elsőként foglalkozott ilyen témával. Fridel János soproni származású volt, wittenbergi tanulmányai után szülővárosában lett az evangélikus gimnáziumban conrektor, később 1684-től 1712-ig pedig rektor. Conrektorsága idején az evangélikus konvent felkérésére tervet készített. Aprólékosan osztályról osztályra előírta a tankönyveket, a kitzűzött tanítási célokat és ezek eléréséhez szükséges módszereket. Fontosnak tartotta, hogy az iskola ne csak ismereteket nyújtson, hanem becsületre, jó modorra is nevelje a tanulókat.²²

²¹ M. ZEMPLÉN Jolán i. m. 139—144.

²² NÉMETH Sámuel: *Fridelius János*. = Soproni Szemle, 1941. 238—239.; *A tárguló világ magyarországi hírmondói* . . . 235., továbbá a 257—261. szövegek közlés Fridel János művéből.

Teológiai kar. A legnagyobb tekintélyű kar az egyetemen a teológiai volt, a Magyarországról érkezett diákok közül a legtöbben ide iratkoztak be. Korszakunkban a lutheri tanok rendszerezése, a szigorú ortodoxia érvényesült, ami az egész egyetem szellemiségében éreztette hatását. A teológus professzorok ragaszkodtak a lutheri teológia dogmáihoz, minden új gondolatot, áramlatot gyanakvással fogadtak és megcáfolásukra semmi fáradságot nem sajnáltak. Ennek a szellemnek a legtipikusabb képviselője volt Johannes Deutschmann, aki 1652-ben lett a bölcsészkar adjunktusa, majd később már csak a teológiának szentelte magát. Teológiai professzori minőségében rendkívül buzgó tevékenységet fejtett ki: heti előadásainak számában, disputációk vezetésében, prédikációk mennyiségében senki sem múlta felül. Egyetemi tisztségeket is szívesen viselt. Ezzel szemben kiemelkedő tudományos eredményekkel nem dicsekedhetett, írásaiban a wittenbergi lutheránus ortodoxiát szinte a karikatúráig eltúlozta. A hitvitákban való szereplése sem volt valami kiemelkedő, a hibás latin tudása pedig a diákok gúnyolódását váltotta ki.²³

Tanítványainak népes tobráéba számos magyarországi diák is tartozott. A katalógusban szereplő disszertációk közül 37 az ő irányítása alatt keletkezett. Készítői, a későbbi iskolaigazgatók és lelkészek az 1670-es évek nagy ellenreformációs üldözéseinek szenvedő alanyai, nem egy esetben áldozatai lettek. Pawlowitz Mihály 1670-ben volt Deutschmann respondense (RMK III. 2538.) Tanulmányai befejezése után tanítószkodott, majd a poszsonyi delegatum iudicium elé került, börtönfogságot szenvedett, majd a nápolyi gályákra hurcolták, ott is lelte halálát. Steller Tamás (RMK III. 2458) és Láni György (RMK III. 2457) 1668-ban volt vitapartneré Deutschmannnak. Láni és más wittenbergi tanárok disszertációiból egész csokorralalót találunk a katalógusban. Talán Láni György lett az ellenreformációs üldözések leghíresebb szenvedő alanya, mivel elítélésének, gályarabságának, viszontagságos szabadulásának és megmenekülésének történetét 1676-ban könyv formájában is megjelentette, amely latin és német nyelven számos kiadást ért meg. A katalógusban is találunk ezekből.

1676-ban vett részt Deutschmann disputációján Simonides János. Ő ekkor már szerencsésen túlélte az ellenreformációs megpróbáltatásokat, az elítélést és a gályára hurcolást, ugyanis útközben Masnicius Tóbiással sikerült elmene-külnie. Masnicius szintén wittenbergi diák lett. 1679-ben disputált Deutschmannal (RMK III. 3018.). A népes Pilarik család több tagja volt Deutschmann tanítványa. Így Pilarik István, aki később püspök lett, a rózsaszegeci zsinat aktív résztvevője. Nagy hírnévre tett szert későbbi pályafutása során Krmann (Kermann) Dániel, aki 1683-ban védte meg nézeteit az igazi ortodoxiáról (RMK III. 3263.). Deutschmann jó tanítványának bizonyult, ugyanis később ő lett a magyarországi ortodoxia vezére. A pozsonyi pietistákkal ugyan minden vonatkozásban ellentétben állt, mégis pietizmus-ellenességét félretéve közreműködött az első szlovák nyelvű biblia kiadásában Bél Mátyással.²⁴

Orvosi kar. A wittenbergi egyetem orvosi karán nem múlt el nyomtalanul az a fellendülés, amelyet a 17. század első felében a régi tekintélyek megtagadása, az összehasonlító megfigyelés, az organikus élet folyamatainak összefüggése és a lényegbe való behatolás terén az orvostudományban is megfigyelhető

²³ FRIEDENSBURG, Walter: *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle/Saale, 1917. 428.

²⁴ KOSÁRY D. i. m. 42., 85.

volt. Az orvosi kar egyetlen tanárának neve szerepel Látsny katalógusában ebből az időszakból. Johann Strauch bölcész és orvosdoktor, az anatómia és a bonctan híres professzora volt a 17. század második felében. Meghívását Lipcséből állatkísérleteinek és a csontvázak művészi kikészítésének köszönhette. 1667-ben védte meg nála disszertációját Khien Ferdinánd (RMK III. 2408.), aki a wittenbergi egyetemen 5 évig tanult, majd orvosdoktori oklevelet szerzett. Hazatérve Eperjes város rendes orvosa lett.²⁵

A wittenbergi egyetem 1675 és 1725 között

A 17. század végén a háborúk miatt, de főleg az oktatás színvonalának hanyatlása miatt csökkent az érdeklődés általában a németországi egyetemek, leginkább Wittenberg iránt. Ugyanakkor egyes karok kiemelkedő képességű tanáraik révén újra virágzásnak indultak, ennek következtében a tanítás súlypontja egyre inkább a világi tudományok javára tolódott el. A professzori utódlás a korábbi századokhoz hasonlóan a belső előlépés útján történt, viszont a fiatal tanárok közül sokan jöttek más egyetemekről Wittenbergbe, főleg Lipcséből. A tanítás hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt, a 18. században azonban az anyanyelv, a német is megjelent. Kezdetben az előadások nyelveként, később már a nyelv is és az irodalom is a tanítás tárgya lett.²⁶

A magyarországi diákok részéről azonban nem csökkent a wittenbergi egyetem iránti érdeklődés, továbbra is elsőnek ezt az egyetemet keresték fel a külföldi tanulmányútra indulók. A századvégi ellenreformációs üldözések elől nemcsak a tanulni vágyó diákok (köztük Kassai Mihály György is), hanem lelkészek és tanárok is menedéket kerestek és találtak.

Bölcészkar. A keleti nyelvek tanítására ebben az időszakban is nagy hangsúlyt fektettek a karon. A tanítás magába foglalta a kaldeust, a szirt és a rabbini-talmudit, esetenként a perzsát, etiópot és az arabot is. Mindezeket a nyelveket, azzal a céllal tanították, hogy az ótestamentum magyarzatát lehetőség szerint többnyelvű szövegek felhasználásával árnyaltabban végezhessek. A kar történelem professzorai nagy hangsúlyt fektettek az egyháztörténeti, kronológiai vonatkozásokra és a Német Birodalom történetének tanítására. A logika és a metafizika rovására többet foglalkoztak az etikával vagy gyakorlati filozófiával.

A könyvtáralapító Kassai Mihály György diák- és tanárkorából hat disputáció maradt fenn a katalógusban. Ezek közül említésre érdemes az „*Aurarium sacrum*” c., amely a doktori értekezése.

A soproni származású Johann Baptist Röschel fizika professzor volt. 1672-től 1677-ig folytatta tanulmányait, majd 1680-tól a bölcészkar adjunktusa lett. Természettudományos érdeklődését a teológiának rendelte alá. Azon a nézeten volt, hogy a természettudományok képviselőjének elsősorban teológusnak kell lennie azért, hogy a kor filozófiáját, a karteziánus, coccejánus és poiretiánus nézeteket megcáfolhassa. Tanítványai dicséretéből arra következtethetünk, hogy jó tanár lehetett. A teológiai kötöttségek ellenére érdeklődése a tudományok szinte minden ágára kiterjedt. Erről tanúskodik gazdag könyvtára, amelynek gyarapítására jelentős vagyonának nagy részét fordította. Halála után ta-

²⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 7. köt. Bp. 1900.

²⁶ FRIEDENSBURG, W. i. m. 518—531.

nítványa, Planer aukciókatalógust bocsátott ki erről a könyvtárról.²⁷ Jelenlétében matematika és fizikai disputáción számos magyarországi diák vett részt. (RMK III. 3023., RMK III. 3714., 3966.)

Teológiai kar. Ebben az időszakban a kar teológusainak minden erejét a pietizmus elleni harc merítette ki. Ezt az irányzatot, amely nagyobb súlyt fektetett az élő jámborságra és a gyakorlati keresztyénségre, kezdetben az ortodoxia is tetszéssel fogadta, de azután hamarosan ellene fordult és eretnek-ségnek bélyegezte. Képviselőit az ortodox lutheránusok azzal vádolták, hogy alapjaiban akarják megváltoztatni az evangélikus vallást, mintha Luther nem is lett volna.²⁸

Krempes János erdélyi rektor és lelkész 1682-ben szerzett magiszteri címet a wittenbergi egyetemen. Teológiai disputációja megtalálható Látsny katalógusában. (RMK III. 3219.) Tanulmányai befejeztével 1686-ig a franeckeri, grönningeni, utrecht-i és leideni egyetemen hallgatott előadásokat. Hazatérve a nagyszebeni iskola konrektora, majd 1687-ben Czabán Izsák utódaként rektora lett. Nagyszébenben meghonosította az iskoladrámák előadását, tanítványai Terentius színművét adták elő. Az iskolából való távozásával a színi-előadások is megszűntek.²⁹

Orvosi kar. Az orvosi karon a 17. század utolsó évtizedeiben hanyatlott a színvonal. Jól mutatta ezt a hallgatók számának rohamos csökkenése. Az újabb fellendülés már a századforduló beköszöntése előtt bekövetkezett és a század első negyedében is tartott. Ebben az időszakban a jogi kar példáját követve az orvosi karon is külön professzorságok jöttek létre, pl. a kémia és a gyógyszerészet oktatására. A sebészet még mindig a tanárok érdeklődési körén kívül esett, csak 1727-től lett rendkívüli professzora.

Johann Heintich Heucher praesessége mellett orvosdoktori címért disputált 1709-ben Hambach (Hambacher) János, aki előzetesen Odera-Frankfurtban, Berlinben folytatott orvosi tanulmányokat. Egy évi lengyelországi tartózkodás után gyakorló orvos lett, Sáros megye tiszti főorvosa volt negyven évig. Gyakran hívták a szomszédos Lengyelországba is, II. Ágoston király udvari orvosának is kinevezte. Nagy érdemeket szerzett a század elején, majd az 1739-ben és 1740-ben dúló járványok idején.

A wittenbergi egyetem 1725-től 1755-ig

A 18. század második harmadában játszódott le a tudományos életben a középkortól való döntő elszakadás. Jelentősen csökkent az érdeklődés a klasszikus tanulmányok iránt, a latin nyelv tanítása már az alap- és középfokú iskolákban is elavulttá vált, mivel még mindig latinul írt nyelvtanokból folyt a tanítás, nem nagy hatékonysággal. A kötött iskolai rendtől elfordulva az önálló gondolkodás, a szabad tudományos kutatás és tanítás hódított tért az egyetemen. A wittenbergi egyetem az egész 18. század folyamán távol tartotta magát az új dolgoktól. Jól mutatja ezt, hogy az új szellemet hozó wolffi filozófiát az évszázad végéig kirekesztették az egyetemről.³⁰

²⁷ FRIEDENSBURG, W. i. m. 511—516.

²⁸ FRIEDENSBURG, W. i. m. 547—555.

²⁹ SZINNYEI J. i. m. 262—263.

³⁰ PAULSEN, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. Bd. 1. Berlin—Leipzig, 554—555.

Bölcsészkar. Meteorológiai disputáción vett részt a bölcsészkaron Johann F. Weidler fizikaprofesszor praesessége mellett 1727-ben Perliczy János Dániel, Nógrád megye későbbi orvosa. Egy asztronómiai disputáción pedig ő a praeses. Egy év múlva már Utrechtben járt, amint azt az ott készített disputációja is mutatja. Perliczy János Dániel jelentős szerepet játszott a magyar közegészségügyi helyzet javításában. Főorvosi minőségében már 1733-ban írásban fogalmazta meg a hatósági orvos teendőit, a gyógyszertárak, sebészek, szülésznők ellenőrzésének módját. Moller munkájának átdolgozásán kívül egy magyar nyelvű felvilágosító könyvet tett közzé a „Szegények számára való házi orvoságokról” (*Medicina pauperum*, 1740.), majd „Testi békességre vezérlő útitárs” címen a „házi és úti patikácskának rövid és sommás leírásával” Budán, de főként „Nógrád vármegyében levő városokban s a falukon lakozóknak számára” (1740.). 1742-ben dolgozta ki tervezetét egy hazai orvosi főiskola felállításáról, az ország központjában, Pesten, nagy kórházzal, tanári karral, amihez a pénzt a megyéknek, városoknak, birtokos nemesuraknak kellett volna összeadniuk. A javaslat az anyagi eszközök hiánya következtében nem valósult meg. Perliczy utóbb, 1751-ben Mária Teréziának nyújtotta be tervét, és rámutatva az orvoshiányra és az egészségügy bajaira, elsőnek javasolta az egyetemi orvosi kar szervezését Magyarországon. Az első hazai orvosi iskola Markhot Ferenc megye főorvos tervei és Perliczy János Dániel korábbi javaslatai nyomán 1769-ben nyílt meg az irgalmasrendiek kórházában. A valódi orvosképzés 1769-ben, az egyetem új orvoskarán vette kezdetét. Perliczy munkatársa volt az első, Bécsben megjelenő magyarországi ismeretterjesztő folyóiratnak, az *Allergnädigst privilegierte Anzeigennek* 1771 és 1776 között.³¹

Teológiai kar. Ebben az időben már alábbhagyott az ortodoxia és a pietizmus között dúló harc. A pietista irányzat túljutott csúcspontján, nem került túlsúlyra az evangélikusok körében. Az új szellemi irányzat, a felvilágosodás hamar felkeltette a wittenbergi ortodox teológusok figyelmét, akik támadást indítottak Locke, Voltaire és Leibniz tanai ellen. Wolff követőit is elítélték. Hatékony ellenmozgalmat nem tudtak indítani, de minden erejüket latba vetették, hogy a feltartóztathatatlanul előre törő felvilágosodást egyetemüktől lehető legtovább távol tartsák. Ebből az időszakból nem maradt fenn említésre méltó teológiai disputáció a katalógusban.

Orvosi kar. E kar jeles professzora volt ebben az időszakban Abraham Vater. Sokoldalú tudományos munkássága kiterjedt szinte az orvostudomány minden ágára. Tartott előadásokat kémiai, gyógyszerészetből, sebészetből, tróvényszéki orvostanból. Ő állította fel az egyetem anatómiai gyűjteményét. Mindenekelőtt önálló kutató volt, akinek nevéhez fontos felfedezések egész sora kötődik.³² 1751-ben tanítványai sorában találjuk Paecken Keresztélyt, aki ebben az évben szerzett orvosi oklevelet. Hazatérve Magyarországra orvosi állást nem talált. Ezért egy orosz tábori orvos rábeszélésére 1755-ben Moszkvába költözött, ahonnan 1760-ban a szentpétervári katonai kórház főorvosi tisztségét bízták rá. Ugyanott sebészetet is tanított az orosz hadseregbe belépni szándékozó orvosnövendékek részére. 1763-ban a cári orvosi kollégium tagja lett 1764-ben államtanácsos, ebben a tisztségében a birodalom összes orvosi ügyeinek intézésével bízták meg.³³

³¹ KOSÁRY D. i. m. 43., 162—163., 508., 537., 630.

³² FRIEDENSBURG, W. i. m. 555—556.

³³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Bp. 1905. 88—89.

Más külföldi egyetemeken lezajlott disputációk iratai

Az 1674-ig terjedő időszakból kizárólag teológiai témájú disszertációt találunk a katalógusban. Ezek praesesei egyetemi tanárok a königsbergi és a strassburgi egyetemen, akik ortodox lutheránus nézeteket képviseltek, Lipcsében a szinkretizmus híve, Jénában épp ellenkezőleg a szinkretizmus tanai ellen harcoló tanár nézeteinek ismeretéről adtak számot a respondensként szereplő magyarországi diákok.

1675 és 1725 között fele-fele arányban orvosi és teológiai témájú, továbbá egy jogi témájú disszertációt szerepel a katalógusban. Amíg az első korszakban kizárólag Németország más egyetemeiről Wittenbergbe került disszertációkat találunk, most felbukkannak Németalföldről származók is. Mégpedig a vezető németalföldi egyetem, Leiden neve jelenik meg, amely fennállása idején mindig a leghíresebb és a leggazdagabb volt. Az sem véletlen, hogy a másik, Franecker, amely ugyan korlátozottabb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, de jeles tudósai vonzották a hallgatóságot.³⁴ A németalföldi teológus professzorok karteziánus nézetei köszönnek vissza az itt védett disputációs iratokból. A német egyetemeken védett disputációk sorában olyanok is megjelennek, amelyeket az új alapítású, korszerű hallei egyetemen vitattak meg. Itt, továbbá a königsbergi, az előbb említett leideni és az odera-frankfurti egyetemen később híressé vált magyarországi orvosok disszertációi születtek.

1725 és 1755 között hét disszertációt tár fel a katalógus, amelyeket Uppsalában, Lipcsében, Utrechtben, Altdorfban és Halléban készítettek magyarországi diákok.

A nem Wittenbergből származó disszertációk közül három olyan hajdani diák nevét emeljük ki, akik tanulmányaik befejezése után fényes pályát futottak be. Az első Hermann András, aki 1719-ben Halléban szerzett orvosdoktori oklevelet. Hazatérve előbb Nógrád megye főorvosa, majd gróf Csák Imre kalocsai érsek kezelőorvosa, akít Rómában is elkísért. 1723-ban tért vissza, ekkor Pozsonyban telepedett le. Itt orvosi hírneve annyira megnőtt, hogy Moson megye is megvásárolta főorvosának.³⁵ Pozsonyban szoros kapcsolatban állt Bél Mátyással, akinek rokona volt. Bél Mátyás buzdítására tanulmányokat írt a hazai sóról, továbbá a trencsényi gyógyfürdőkről. Bél Mátyás szerint Herman András azért volt népszerű, „minthogy az orvostudományokkal együtt a kémiát is művelte, szinte menféle és fajta magyar ásványt összegyűjtött”.³⁶

A katalógusban két disputációt találunk tőle. „Defluxus haemorrhoidalis provocacione” címmel Michael Alberti praesessége mellett disputált 1719-ben. Ez klinikai-gyógyászati témájú, nem árulja el, hogy a doktorandus fő érdeklődési köre tulajdonképpen a kémiai-analitikai terület. Alberti disszertációs jegyzékében nyomtatékosan megjegyezte, hogy a mű szerzője Hermann András.³⁷ Tanulmányai befejezése után született 1721-ben a *De nativa sale cathartico in hodiernis . . .* című dolgozata, amelyet Bél Mátyás kinyomatott a „Prodromus” III. kötetében. (A Magyar Könyvtár Berlinben levő részében B. VI. 4. sz. alatt

³⁴ GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. 1690—1796. Kolozsvár, 1979. 37.

³⁵ SZINNYEI J. i. m. 766—767.

³⁶ KOSÁBY D. i. m. 143., 161., 175.

³⁷ KAISER, Wolfram—VÖLKER, Arina: *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleischen Universitätsarchivs*. Halle/Saale, 1981. 27., 29—30.

négyoldalas magyar nyelvű köszöntő verset találunk, amely Hermann András eljegyzése alkalmából született 1726-ban, szerzője Godofrend Moller.)

Leidenben tanult a később híres orvossá lett Schwab Keresztély Joachim, akinek 1701-ben Wolferdus Arnold Senquerd (1641—1724) bölcsész és jogi doktor praesessége mellett megvédett *De contractura* (RMK III. 4299) c. disputációját veszi fel a katalógus. Schwab Keresztély Joachim a katonai pályára helyett választotta az orvosi hivatást. Az orvosi diploma átvétele után egy erős pestisjárvány idején tért vissza hazájába. Lőcsén lett orvos, majd később Szepes megye tiszti orvosává nevezték ki. Hírve a határon túlra is eljutott.³⁸

Jénában tanult, majd ott lett tanár az egyetemen Schmeizel Márton (1679—1747). Szoros szálak fűzték szűkebb hazájához, Erdélyhez. Pártfogolta az erdélyi szász ifjakat az egyetemi városban. Egész életén keresztül gyűjtötte a könyveket Transylvania könyvtára részére. Ezt halála után a fiatalon elhunyt Agnethler Mihály (1719—1752) helmstedti régészprofesszor katalogizáltatta és hazaküldte Nagyszébenbe. Semeizel jénai, majd hallei (1731-től) professzorsága idején történelmi, heraldikai és „állattudományi” előadásokat tartott. A statisztika tudományának megalapítójaként is tisztelik.³⁹ Számos művét megtaláljuk a katalógusban.

A magyarországi disputációk

A 76 magyarországi disputáció a felvidéki evangélikus gimnáziumok disputációs életének termékei. Ezek ritka kivétellel a teológia köréből merítették témájukat. Jelentős számban a jezsuitákkal vívott hitvitákról tanúskodnak. A disszertációkat négy világosan körülhatárolható csoportba sorolhatjuk.

Egy olyan disputációt tartalmaz a katalógus, amelyet szerzője magyarországi gimnáziumi tanulmányainak befejező évében készített és magával vitt Wittenbergbe, mintegy egyetemi tanulmányokra érett mivoltának bizonyítékaként. Feltételezhetjük, hogy ez szélesebb körben dívó szokás volt. Gondoljuk, hogy a véletlen műve csupán, hogy egyetlen ilyen található a katalógusban. (A szerző Hilicenus János.)

Négy disszertáció szerzője Magyarországról iskolaigazgatói minőségében készített disszertációját küldte meg a hajdani alma maternek. Köztük olyanok is, akik a magisteri cím elnyerése és a Magyarországra való hazatérés időpontja között Wittenbergben hosszabb-rövidebb ideig tanítottak. (Czabán Izsák, Schön Gáspár, Kucsera János, Nigrini Sámuel.) Ezekben a dolgozatokban számot adhattak korábbi mestereiknek a Wittenbergben szerzett tudásukról.

Nagy hányadát teszik ki a Magyarországról származó disszertációknak azok, amelyek szerzői gályarabságot szenvedve menekültek Németországba az ellenreformációs üldözések elől, az exulánsoké. A felvidéki városok gimnáziumi rektoraként praeserek voltak diákjaik disputációin. (Reményi Dániel, Trusius Jób, Pawlowitz Mihály, Pomarius Samuel, Steller Tamás, Institoris Mihály, Kephallides (Hlavács) Máté, Laurenti István, Simonides János, Schwarz János).

Nyolc felvidéki iskolaigazgató és lelkész 17 disszertációja Wittenbergbe kerülésére nem tudunk magyarázatot adni. (Christiani Ábrahám, Biner Hila-

³⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. köt. Bp. 1908. 734—735.

³⁹ KOSÁRY D. i. m. 127., 137., 148.

rius Ernő, Jacobaei Jakab, Gracza János, Horváth András, Kreuchel Illés, Heinzel János, Thomae Illés.)

Szembetűnő, hogy a disszertációk döntő többsége, 73 1675 előtt jelent meg, 3 pedig 1725 előtt. Ennek egyik oka, hogy a 18. század első negyedétől kezdve lényegesen lecsökkent azoknak a száma, akik Magyarországról külföldi tanulmányútra indulhattak, azok pedig, akik eljutottak az ország határain túlra, gyakran elkerülték Wittenberget és más egyetemet kerestek fel. A másik okot abban kereshetjük, hogy még az egyetemi disputációk is jelentőségüket veszítették, számban ritkultak. A gimnáziumi, kollégiumi disputációk nem voltak olyan színvonalúak, hogy ezekre az iskola falain kívül is kíváncsiak lettek volna.

Kéziratok

A katalógus harmadik részét, a kéziratokat Kováts László ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1905-ös évfolyamában,⁴⁰ aki ezeket tartotta az állomány legértékesebb részének. Jelenleg már csak négy kötet létezik a kéziratokból, melyeket Berlinben őrzik.

Ez a rövid ismertetés néhány adalékkal kívánt szolgálni a külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányait feltáró katalógusból. E diákoknak a tudás megszerzésére tett fáradozásait meg is verselte egy hajdani egyetemista 1658-ban:

„O Kedves Böltseség! Te érted szokott menni
Sok mesze Országban, ki tudos akar lenni
Te érted buidosik sok jámbor ember Fia
Hogy egykor lehessen hazánk tanítója . . .”⁴¹

G. KLEMENT, ILDIKÓ

Die Lektüren der ungarländischen Studenten in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts

Im Jahre 1725 begründete Mihály György Kassai eine Bibliothek für die in Wittenberg lernenden ungarländischen Studenten. Diese Sammlung half bis 1914 das Studium der in der Stadt die Universität besuchenden Studenten. Der grössere Teil der Sammlung, die heute schon einen musealen Wert hat, wird heute in der Bibliothek der Martin-Luther-Universität zu Halle bewahrt, und die Werke und Handschriften in ungarischer Sprache sind in der Bibliothek des Finnisch-Ugrischen Lehrstuhles der Berliner Humboldt-Universität zu finden.

Die Abhandlung analysiert einen Katalog, der über die Wittenberger Sammlung in 1755 verfertigt wurde. Vom Katalog, der mehrere hundert Bücher, Dissertationen und Manuskripte aufzählt, hebt die Abhandlung einige solche Verfasser hervor, die im 17—18. Jahrhundert an der Spitze der ungarischen Kulturgeschichte standen. Mehrere von ihnen hatten auch in europäischer Masse in beständiges Lebenswerk erschaffen, dessen handgreifliche Beweis ist, dass einige von Ihnen auch die Mitglieder der grossen wissenschaftlichen Gesellschaften ihrer Zeit (Royal Society, Leopoldina) waren.

⁴⁰ KOVÁTS L. i. m.

⁴¹ A vers szerzője Graff Gáspár erdélyi származású diák. Az idézett részlet a latin, magyar és német nyelvű versszakok egyike. A vers címettje Günther András, aki 1658-ban fejezte be egyetemi tanulmányait Jénában és hazatért. Ebből az alkalomból versekkel köszöntötték diáktársai. A „Laurum Academicam . . .” címet viselő forrás RMK száma III. 2014. A hallei magyar könyvtár anyagában s Berlinben található „Carmina occasionalia” 16. B. VI. 6. cím és jelzet alatt szerepel.

Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban

A 18. század utolsó évtizedeiben gyakran előfordult, hogy német újságokban, folyóiratokban magyar vonatkozású közlemények jelentek meg. Elsősorban persze a hazai német nyelvű kiadványok recenziói voltak ezek, hiszen ezeknek elterjedése előtt nem voltak nyelvi akadályok; a magyar nyelven megjelent művek már sokkal kisebb külföldi visszhangra tarthattak számot. Mint ismeretes, és bibliográfiaileg is feltárt, főként a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* közölt sok magyar vonatkozású recenziót és közleményt 1785—1803 között.¹ Mert a recenziókon kívül — ha kisebb mértékben is —, de találkozunk e korszak német sajtójában más jellegű, magyar vonatkozású cikkekkkel is. Különösen megszaporodott a számuk II. József uralkodásának évtizedében, amikor a felvilágosodás európai hívei körében, különösen a feudális széttagoltságban élő német területeken, bizonyos érdeklődésre tarthatott számot a felülről megvalósítani kívánt reformok sorsa. Ismeretes az is például, hogy Ludwig Schlözernek a göttingai *Statsanzeigen* című folyóiratában, milyen sok magyarországi cikk jelent meg, hiszen a szerkesztő is érdeklődéssel figyelte II. József kísérletét. Eleinte maga is rokonszenvet árult el iránta, majd a nemesi ellenállás pártjára állt, végül pedig ezzel is szembe fordult.² Az ő személyes érdeklődésén kívül, egykori magyarországi tanítványainak is volt része abban, hogy a tekintélyes folyóiratban számos írás jelent meg a hazai viszonyokról, hiszen nem egy közülük felkereste volt tanárát később is levelével, tudósításával. Így jelent meg például a lapban egy alkalommal Rát Mátyás cikke is a nyelvrendelettel kapcsolatos magyar sérelmekről.³

Nem volt viszont eddig ismert a szakirodalomban, hogy a nyolcvanas évek első felében egy hamburgi folyóiratban, a *Politisches Journal*⁴ című havonta meg-

¹ L. JÜGELT, Karl-Heinz: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785—1803*. Rostock, 1975. és Uő: *Die ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck Universität Rostock. 1977. 307—315.

² H. BALÁZS Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz I. Századok 1963. 1187—1204.*

³ KÓKAY György: *Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében*. MKsz 1966. 305—316.

⁴ E hamburgi folyóirat valószínűleg szabadkőműves irányzata miatt volt ismert Bécsben és Magyarországon. Nemesak Forgách olvasta, hanem Széchényi Ferencről is tudjuk, hogy járatta. Érdekes, hogy eddigi szakirodalmunkban csak úgy fordult elő, mint Nicolai egyik forrása. A magyar nemesi mozgalommal rokonszenvező német író azonban, érdekes módon csak Bartsch jozefinisztikus leveleit ismerte; a *Beschreibung einer Reise* című útirajzában (VI. 380—381.) egy alkalommal éppen egy ilyenrel szállt vitába: azzal a közleménnyel, amelyikben arról volt szó, hogy II. József nem koronáztatja meg magát, mert a magyar alkotmányt úgysem akarja megtartani. Vö.: BÜRGER Erzsébet: *Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás*. Bp. 1941. 47.

jelenő lapban szintén szép számmal jelent meg tudósítás a magyarországi politikai helyzetről. 1782-től kezdve a lap olvasói szinte folyamatos és rendszeres tájékoztatást kaptak II. József reformjainak magyarországi sorsáról és a magyar nemesi ellenállás kifejlődéséről. A Bécsből keltezett levelek tudósítója a császár meggyőződéses híve volt, aki lelkes hangon írt annak intézkedéseiről és szándékairól. Ugyanakkor az is kitűnt közleményeiből, hogy a magyar nemesség ellenállását elítélte, azt kizárólag a nemesi előjogok féltésével magyarázta. Az uralkodó egyértelműen a felvilágosodást szolgálta, a nemesség viszont a megcsontosodott maradiságot és feudalizmust képviselte: ezt a következtetést vonhatta le a bécsi tudósítások német olvasója.

A lapnak azonban úgy látszik voltak Magyarországon is olvasói, akik közül végül is valaki maga is tollat fogott, és egy terjedelmes cikkben igyekezett a tudósítások állításait cáfolni, illetve korrigálni. A liberális szellemű hamburgi folyóirat szerkesztője az 1785 május és júniusi számokban leköszölte két folytatásban ezt a cikket is, melyhez olykor maga is fűzött megjegyzéseket.⁵

Kik voltak e tudósítások és e terjedelmes tanulmány szerzői, akiknek különböző álláspontjai így valóságos vitát eredményeztek a magyarországi helyzetről, egy hamburgi folyóirat lapjain? Sem a bécsi levelek, sem az azokat cáfoló cikk szerzője nem nevezte meg magát a lapban: az utóbbinak erre jó oka lehetett, hiszen cikkében az uralkodót nemegyszer élesen bírálta, kevésbé volt érthető a bécsi tudósító névtelenségbe való rejtőzése, de személyének megfejtése részben ezt is érthetővé teszi.

Bizonyosnak mondható ugyanis, hogy a hamburgi lap bécsi tudósítója, Conrad Dominik Bartsch, a bécsi hivatalos újság, a *Wiener Zeitung* szerkesztője volt. Ismeretes, hogy Bartsch több mint másfél évtizeden keresztül baráti kapcsolatban állt Hajnóczy Józseffel.⁶ Levelezésük alapján egyértelműen bizonyítható, hogy ő küldözgette a magyarországi tudósításokat a hamburgi folyóiratnak 1782-től kezdve. Igaz, ezt nyíltan még barátjának sem írta meg, de — mint látni fogjuk — leveleiből mégis nyilvánvalóan kitűnik ez.

A nemesi részről írt válaszcikk szerzőjére nézve is, ha nem is ennyire egyértelmű, de — éppen Bartsch feltételezése alapján — mégis nagyon valószínű magyarázattal rendelkezünk. E szerint ugyanis Forgách Miklós gróf, Nyitra megye főispánja volt az, aki terjedelmes cikkével felkereste a hamburgi folyóiratot. Forgách mint ismeretes, élesen szembeszállt II. József intézkedéseivel; az 1784-ben elrendelt összeírással kapcsolatban kifejtett megyei ellenállása miatt őt az uralkodó elmozdította főispáni állásából. Egyébként 1774—1778 között éppen Hajnóczy József volt a titkára. Nézeteik eltávolodását mutatja, hogy 1785-ben, amikor Forgách helytelenítette Széchényi Ferencnek a hivatalvállalását II. József alatt, Hajnóczy védelmébe vette új főnökét és kifejtette, miért bízik a jozefinista reformokban.⁷

Conrad Dominik Bartsch, akinek Hajnóczyval való szoros kapcsolatáról, levelezésükről és kettejük barátságáról már írtunk,⁸ 1782-től lett a *Wiener Zeitung* szerkesztője. Egy évvel később tagja lett a bécsi „zur gekrönten Hoff-

⁵ *Politisches Journal* 1785. 432—440, 540—546.

⁶ BÓNIS György: *Hajnóczy József*. Bp. 1954. — KÓKAY György: *Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével*. MKsz 1976. 76—93. — HILDE KOPLÉNIC: *Conrad Dominik Bartsch (1759—1817)*. *Freimaurer und Journalist*. Wiener Geschichtsblätter 1977. 215—230.

⁷ BÓNIS: I. m. 36—38.

⁸ MKsz 1976. 76—93.

nung” nevű szabadkőműves páholynak. A bécsi újság szerkesztésén kívül írt más, külföldi lapokba is cikkeket, sőt ilyenek írására Hajnóczyt is buzdította. Egyik levelében említést tett a hamburgi *Politisches Journal*ról is, amit oly kiválónak talált, hogy Széchényinek is — akinek egyébként bécsi könyvbeszerzője volt — ajánlotta előfizetésre. Az 1785. júl. 12-i levelében pedig arról írt Hajnóczynak, hogy a hamburgi folyóiratban megjelent egy névtelen cikk — szerinte Forgách Miklós gróf volt a szerzője —, amely az általa írt, ún. „hazafiatlan” leveleket („Unpatriotische Briefe”) igyekezett cáfolni.⁹ Nem árulta el pontosan, hogy ezek az általa írt levelek mik voltak és hol jelentek meg, de a levelezés alapján mégis fény derül erre is.

A *Politisches Journal* 1784. májusi számában ugyanis egy közlemény a magyar korona Bécsbe szállításáról számolt be. A meglehetősen ironikus hangú cikk, amely a magyarok érzékenységét a palládiumukat elvesztő trójaiakéhoz hasonlítja, megemlékezik a pozsonyi helytartótanács ellenállásáról, és az eseményt így írja le:

„Der Statthaltereyrath zu Pressburg als er die diesfälligen Befehle des Kaisers erhielt machte eine sehr dringende Gegenvorstellung. Der Kaiser aber setzte das Horazische Risum teneatis amici! darunter und beharrte auf seinem Befehle. Es wurde 4 von der adelingen ungarischen Garde abgesandt, ihn zu vollziehen. Der eine war so patriotisch, daß er sich krank stellte, um nicht sich dazu gebrauchen zu lassen . . .”¹⁰

Ugyanerről az eseményről Bartsch Hajnóczyt már egy 1784. április 22-i levelében így tudósította:

„Nun machte freilich das Cons. Locumt. Gegenvorstellungen; der Präsident selbst that dergleichen, als ob er die Sache misbilligte, man hatte die Dummheit dem Kaiser mit einer Rebellion zu drohen, und nun gab er keinen anderen Bescheid als das Horazische Sprüchlein: Risum teneatis amici, und schickte 4 Noblegardisten ab, um die Krone zu holen; nur einer war so patriotisch sich krank zu stellen, um sich der Auftrage nicht zu unterziehen . . .”¹¹

A két szöveg egybevetése után (különös tekintettel arra, hogy a levélbeli közlés megelőzte a folyóiratcikk megjelenését), nyilvánvaló, hogy ugyanattól a személytől származik mindkettő: vagyis a hamburgi folyóiratba Bartsch írta ezt és — az évek folyamán — a többi magyarországi vonatkozású közleményt is.

Ennek tudatában tekinthetjük tehát át ezeket a „hazafiatlan” leveleket, ahogy azokat Bartsch Hajnóczynak írt levelében elnevezte, valamint Forgáchnak — aki magát igaz, de nem megszállott hazafinak nevezte — a válaszát. Külön érdekességet jelent a jozefinista és nemesi ellenzéki álláspontok ütközése mellett a hamburgi lap szerkesztőjének az állásfoglalása is.

A terjedelmes és két folytatásban közölt Forgách-cikk ironikus stílusban kezdődik, szerzője ugyanis azt írja: a hamburgi *Politisches Journal*nak az az igyekezete, hogy az igazságról a leghívebben tájékoztasson, élénk helyeslésre talált még a „barbár” Magyarországon is; ugyanis az osztrákoktól érkező hírek szerint ezt az országot ilyennek kell tartani:

Anmerkungen und berichtende Nachrichten. Aus Ungarn eingesandt

Da sich die Gesellschaft des Hamburger politischen Journals gleich von Anfange an alle Mühe gab, die genaueste Wahrheit zu berichten, fand sie einen starken Beyfall, besonders auch in der *barbarischen Ungarn*; denn der aus dem Oesterreichischen kommenden Nachrichten müssen Sie jenes Land für ein solches halten.

⁹ MKsz 1976. 88.

¹⁰ *Politisches Journal* 1784. máj. 519.

¹¹ MKsz 1976. 87.

In einem einsamen Winkel, Schroffen oder Felsen ließ ein (barbarischer) Landmann, in der gänzlichen Entfernung von dem Getümmel der Welt, von einigen wenigen Freunden umringt, dieses Journal. Er hat übrigens Zeit, mit aller Aufmerksamkeit zu lesen, und seine Betrachtungen darüber anzustellen.

Da der Zweck Ihres Journals die Lieferung ächter wahrer Nachrichten zu seyn scheint, und es Ihnen daher nicht gleichgültig seyn kann, Berichtigungen zu erhalten: so sehe ich es für mein Pflicht an, als ein echter aber nicht enthusiastischer Patriot Ihnen einige Unrichtigkeiten durch dieses Schreiben anzuzeigen, wodurch Sie verschiedentlich in Ihren Journal über die Verfassung von Ungarn, und dessen Schicksale, der lesenden Welt irrige Begriffe beygebracht haben. Ihre Wahrheitsliebe läßt mich hoffen, daß Sie dieses Schreiben annehmen, und öffentlichen Gebrauch davon machen werden, zumal bei der jetzigen kritischen Lage von Ungarn.¹²

A szerkesztő — aki a későbbiek során is lábjegyzeteivel kísérté a cikket — a bevezetéshez nyomban megjegyezte: nem tartják Magyarországot barbárnak: sőt egész sor tudós és felvilágosult magyart ismernek; a tudományok alapos oktatása terén pedig a magyarok megelőztek számos más felvilágosult országot,

„Wir sind insgesamt so weit entfernt, Ungarn für ein barbarisches Land zu halten, daß wir vielmehr von ältern und gegenwärtigen Zeiten eine Menge gelehrter und aufgeklärten Ungar kennen und hochschätzen. Wir glauben sogar, daß der ächte gründliche Unterricht der Wissenschaften in Ungarn zum Theil noch besser sey, als in manchen andern aufgeklärten Ländern, wo jetzt leider die superficielle Kenntniß mit falschem Schimmer, und hochklingenden Worten, so ausgebreitet nachtheilig wird. Auch steht kein Wort eines solchen Vorwurfe in unsern Journale.“¹³

Forgách cikkében ezután sorra veszi a hamburgi lapban megjelent magyarországi közleményeket, és megjegyzéseket fűz hozzájuk. Az első ilyen közlés az 1782. 4. számban jelent meg, Bécsből, április 6-ról datálva. Ebben a protestánsok számára biztosított vallásszabadság fogyatékoságáról esett szó, pontosabban arról, hogy a pozsonyi Helytartótanács akadályozza a protestáns templomok építését. Forgách szerint lehet, hogy vannak a pozsonyi hivatalban olyanok, akik nem ismerik a magyar törvényeket, de tény, hogy már februárban az egész megyében ismertté vált a vallásszabadságról megjelent rendelet. Egy másik közleményhez még azt jegyzi meg, hogy az oktatásügy még sohasem volt oly zavaros, mint jelenleg. Ehhez azután a szerkesztő is hozzáfűzi: az ilyen vélemények valódiságáról nem tudnak dönteni: a hozzájuk küldött cikkekből csak a polémikus, a kormányzattal ellentétes és a tényeket nélkülöző, pusztá vélekedéseket hagyják el.

A magyar levélíró ezután a horvát csapatoknak az osztrák alakulatok közé való besorozásáról szóló közleményhez szól hozzá, megjegyezvén, hogy ez csak tervként merült fel. A szerkesztő viszont emlékezteti arra, hogy levelezőjük is csak ilyen formában írt róla.

A továbbiak során azt az állítást cáfolja Forgách, mely szerint a magyar katolikus papság azért nem akar imádkozni az uralkodóért, mert az nem koronáztatta meg magát. Arra emlékeztet, hogy az ilyen imát csak Mária Terézia megkoronázása alkalmából vezették be; az olvasóira bízva annak eldöntését, hogy a magyarok vagy nem sokat adnak az imára, vagy nem tisztelik eléggé uralkodóikat. De emlékeztet arra is, hogy a nemesség azt az uralkodót, aki becsülte a nemzetet, megsiratta és meggyászolta.

¹² *Politisches Journal* 1785. máj. 432.

¹³ Uo. 432.

Az országgyűlés tervezett összehívásáról szóló közleményhez, mely által a császár jobb irányt kíván adni az ország ügyeinek, a cikkíró csak azt fűzi hozzá, hogy ez valóban kívánatos lenne. Majd szó esik a püspökök jövedelméről, az egyháziak és a világiak nem túl harmonikus viszonyáról, valamint a központi papnevelő szemináriumok létesítéséről. Részletesebben foglalkozik Forgách Bartschnak azon fejtegetéseivel, amelyek a magyar koronáról szóltak: történelmi érveket sorakoztat el a koronázás szükségessége mellett és ismerteti a magyar nemesi alkotmányt. Bartsch ugyanis 1784 elején annak a hírnek a kapcsán, hogy II. József a nemességet a birodalom többi tartományának törvényei szerint kívánja kezelni, történelmi visszatekintést adott, és azt állította, hogy Magyarországon a feudális rendszer és a nemesi előjogok még most is virágznak:

„Da das Feudalsystem, welches alle barbarische Nationen, Germanen, Slaven u.s.w. in den Reichen eingeführt haben, die von ihnen erobert worden sind, nach und nach in allen europäischen Ländern, aus vielfachen Ursachen, theils gänzlich aufhörte, theils seine Grundlage änderte, so blieb es immerfort in Ungarn in seiner vollen Kraft. Der Edelmann ist dadurch von allen Abgaben jeder Art gänzlich befreit, so daß er weder von Grundstücken noch von inländischen Zöllen oder Mauthen auch nicht das geringste bezahlt, und zu nichts andern verbunden ist, als in Kriegszeiten, zu Pferde sitzen, und ins Feld zu ziehen, indessen der arme Unterthan nebst den Joche der Leibeigenschaft die ganze Last des Staates allein tragen muß”.¹⁴

Bartsch arra is utalt közleményeiben, hogy az uralkodók e káros feudális rendszer megváltoztatására törekedtek, de a magyarok hallani se akarnak erről. Felhozza, hogy a magyar nemesek 1764-ben elégették Kollár Ádámnak a *De originibus et usu . . . c.* könyvét, mert abban a nemesi előjogok ellen esett szó. Azt is szóvá tette, hogy az uralkodók rendeleteikkel enyhítették a jobbágyok helyzetét, de a nemesek tovább ragaszkodtak előjogaikhoz. Most pedig, hogy II. József elhatározta: az adózást Magyarországon éppen úgy bevezetik, mint a többi tartományban, e hír nagy lármát és felháborodást keltett.

Forgách e kérdésekkel foglalkozva, maga is történelmi érvekkel vitatja a magyar alkotmánnyal kapcsolatos állításokat és védelmébe veszi a nemesi hadviselést és felkelést. Ami pedig a feudális elmaradottsággal kapcsolatos vádakat illeti, azt állítja, hogy a magyar történelemben soha nem fordult elő annyi visszaélés és önkény mint a német feudális viszonyok között.

„Uebrigens findet man in der Ungarschen Geschichte nie die geringste Spur alle Fehler, die die deutsche Sehnsvfassung so schädlich und verwerflich machten.”¹⁵

Nie war unbedingte Leibeigenschaft nie Ius Vitae et Necis, nie völlige Willkür Steuern und Abgaben von den Unterthanen zu haben, in Ungarschen Erbgüthern den Grundherrn eingeräumt, und nie waren sie so wenig der souverainen so nach Willkür drücken, und ihren Nachbarn befehlen zu können, wie es in den nordischen Ländern geschach, wo das Feudalsystem seinen Sitz hatte.”¹⁶

Ami a Kollár-könyvvel kapcsolatos ügyet illeti, azt írja: tud róla, mert 1764² ben maga is szemtanúja volt az eseményeknek. De a jelzett könyv, a *De originibus et usu . . . c.* mű elégetésére azonban nem került sor, hanem az udvar pa-

¹⁴ Uo. 1784. márc. 234.

¹⁵ Ehhez a mondathoz a szerkesztő a következő lábjegyzetet fűzte: „Davon könnte leicht das Gegentheil bewiesen werden.”

¹⁶ Uo. 1785. I. 439—440.

rancsára egy, a szabadságért síkra szálló másik művet, a *Vexatio dat Intellectum episcopis Hungariae . . .* címűt égették el nyilvánosan. Egyébként szerinte nem fogadták el Barkóczy érsek javaslatait az állandó katonaság felállításáról, mert korlátlan katonai hatalmat kívántak kiterjeszteni az egész országra.¹⁷

A „dialógus” további folyamán szó esik még a kereskedelem szabadságáról és korlátozásáról, a vámokról és az adózás kérdéseiről.

A korona Bécsbe szállításával kapcsolatos cikke — melyből mint láttuk, kideríthető volt a magyarországi tudósítások szerzősége — terjedelmes válasz érkezett. Forgách a gúnyos cikke adott feleletében arra hivatkozott, hogy minden nép rendelkezik bizonyos nemzeti „előítélet”-tel, minden népnek megvannak a sajátos hagyományai és sajátos szimbólumai, melyeket senki sem tart neveltségnek.

„Die Uebertragung der Krone nach Wien gab Ihnen mehrmalen Gelegenheit, durch Ihren österreichischen Correspondenten manches zu vernehmen, wodurch die Nation verächtlich gemacht wird. Im April 1784, S. 381. May eben d. J. S. 481, und endlich S. 519. Ihr Correspondent betitelt das Widerstreben der Nation bey dieser Gelegenheit als ein lächerliches Vorurtheil. Die Völkerkenntnis zeigt, daß jede Nation, die ihre Größe lange erhalten hat, ein National-Vorurtheil gehabt, daß sie ihre Würksamkeit auf einen und den nemlichen Zweck gerichtet hat. Noch jetzo ist zu Venedig St. Marco, in Frankreich L'honneur, in Engelland Liberty, in Preussen unser König! in Rußla rd die Popen das Losungswort aller Volksunternehmungen. In Oesterreichichen aber ist der Mensch noch nicht so weit gekommen, und daherr treibt seine Bewohner nichts zu grossen Unternehmungen; sondern sie lobten die für ihre Freyheit streitenden Americaner eben so wie den König von Schweden, der eben diese Freyheit dem Adel entreißt. Das Buch: Briefe aus Berlin, oder: Sur les lettres de cachet, et les Prisons d'Etats, machen eben so ein Aufsehen, wie Linguets despotische Annalen. Ganz anders ist es in obenerwähnten Ländern. Der Gedanke, National-Größe weckt jeden zur Arbeit, den Soldaten zum Kampfe, und jeden Bürger zur Anstrengung aller seiner Kräfte. Ein ähnliches National-Vorurtheil, oder Symbol des Nationalgeistes war seit den ältesten Zeiten die Krone in Ungarn. Ihr Alterthum, die verschiedenen Schicksale derselben, die Kriege und Bemühungen, der sich die Nation aussetzte, um sie wieder zu erlangen, und letztlich die beträchtliche Geldsumme, die Ungarn an Oesterreich dafür als ein Lösegeld bezahlte, bewies dieses. Es war also eben so wenig leeres Vorurtheil, über den Verlust dieser Krone viel Aufsehens zu machen, wegen welcher Gesetze zur Aufbewahrung gemacht und Kronhüter als erste Landesbeamten bestimmt worden sine; als es Vorurtheil wäre, wenn sich ein Regiment dem Verluste seiner Fahnen widersetzte. Ohne zu erwähnen, daß noch unter Kaiser Leopolds Zeiten verordnet worden ist, daß die Krone immer in Ungarn verbleiben solle, habe ich nur jenes berühren wollen, daß ich Ihnen darweise, wie wenig lächerlich es gewesen sey, sich der Wegführung der Krone aus Ungarn zu widersetzen.”¹⁸

Foglalkozik Forgách cikke a német nyelvrendelettel is, amelyik — a korona Bécsbe szállítása mellett — a legnagyobb felzúdulást keltette a nemesség körében. Bartsch az 1784 augusztusi számban a rendelkezést nagyon fontosnak és hasznosnak nevezte, de Forgách szerint éppen ellenkező a helyzet. Magyarországon ugyanis szerinte a nemesség és csaknem valamennyi polgári réteg, sőt még sok paraszt is érti a latin nyelvet, de csak kevesen tudnak németül. Hogyan fognak így a tisztviselők a hivatalokban dolgozni és miként tud így az igazgatószolgáltatás működni? Ötven esztendő alatt sem terjed el a nép körében a német nyelvtudás megfelelő mértékben:

„Jedermann vom Adel, fast alle bürgerlichen Standes und sogar viele Bauren verstanden Latein, und nur wenige verstanden das Teutsche. Eine Folge, die man bald aus der Erfahrung wahr fand, war, daß die fähigsten und tüchtigsten Köpfe von Aemtern

¹⁷ Uo. 1785. I. 440.

¹⁸ Uo. 1785. I. 542.

und öffentliche Bedienungen hätten ausgeschlossen bleiben müssen. Und da eine nachfolgende Hof-Verordnung dennoch verbietet, diese der Sprache Unkundigen des Dienstes zu entlassen, wie werden die Geschäfte in einer unbekanntem Sprache besorget werden? Bey Gerichten ist die teutsche Sprache für das Land vollends wie die Arabische für die Mahomedaner, die ihre Gebete nicht verstehen. Fünfzig Jahre sind noch nicht hinlänglich, die teutsche Sprache unter dem Landvolke so zu verbreiten, daß dasselbe sich von der Rechtmäßigkeit seiner Behandlung durch eigene Beurtheilung überzeugen könne."¹⁹

Ugyancsak behatóan foglalkozik Forgách tanulmánya befejező részében a nemesség körében szintén nagy felzúdulást kiváltott rendelkezéssel, a katonai összeírás ügyével. Ismeretes, hogy az ezzel szemben kifejtett ellenállása miatt II. József őt 1785 november 1-én megfosztotta főispáni méltóságától és rendeltetésében bolondnak nyilvánította.

Elképzeltető, hogy mindehhez hozzájárult Forgách e német nyelven és egy Európa-szerte olvasott folyóiratban megjelent tanulmánya is. Ennek során, a továbbiakban vázolta a nemesi ellenállás valódi okait. Szerinte senki sem vonja kétségbe a királynak azt a jogát, hogy a népesség viszonyait vizsgálja, de a magyar földesurak attól tartanak, hogy a végső cél az, hogy az alattvalókat kivegyék az ő gondoskodásuk alól és a hadi szolgálatra alkalmasakat, akaratuk ellenére is, katonának vigyék. A magyar főispán szerint az ország alkotmányának éppenúgy jellegzetessége a személyes szabadság védelme mint a magántulajdon biztosítása:

„Nicht also Feudal-Ideen, oder Wunsch, die Unterthanen in slavischer Leibeigenschaft zu erhalten, sondern väterliche Sorge für die angebohrne Freyheit der Unterthanen, war der Grundherrn Absicht, als sie sich der Conscription widersetzen; um so mehr, da Personal-Freyheit eben so der Charakter unserer Landes-Constitution seyn soll, als Sicherheit des Eigenthums."²⁰

Azt állítja, hogy az erdélyi és más magyarországi felkelések annak a megalapozatlan reménynek a következményei voltak, mely szerint ezen összeírás által megváltozik majd a földesurak és a parasztok közti viszony. Hosszúra nyúlt cikkét annak reményében fejezte be, hogy nemzete védelmében a szerkesztő közölni fogja azt:

„Diese Aufmerkungen glaubte ich Ihnen zur Vertheidigung meiner Nation, mittheilen zu müssen, in der Hoffnung, daß Sie in ihrem Journal den gehörigen Gebrauch davon machen werden."²¹

A hamburgi *Politisches Journalban* 1782—1785 között megjelent közleményekről tehát sikerült bebizonyítanunk, hogy azokat Conrad Dominik Bartsch, a bécsi hivatalos újság szerkesztője küldözgette folyamatosan és, hogy azokat II. József politikájának és magyarországi rendelkezéseinek a védelme és dicsőítése jellemezte. Másfelől azt is valószínűsíteni lehetett, hogy az ezekre a bécsi levelekre válaszul és cáfolatul 1785-ben megjelent és a magyar nemesi ellenállás szempontjait tartalmazó cikk szerzője Forgách Miklós gróf, Nyitra vármegye főispánja volt, aki a későbbiek során önálló röpiratokat is adott ki. A hamburgi folyóiratban megjelent magyarországi és magyar vonatkozású közleményeknek is bizonyára volt hatása azokra a néhány évvel későbbi európai állásfoglalások-

¹⁹ Uo. 1785. I. 544—546.

²⁰ Uo. 1785. I. 545—546.

²¹ Uo. 1785. 546.

ra, amelyek értékelték II. József magyarországi politikáját és a magyar nemesi mozgalmat.²²

Egyébként Bartsch Hajnóczyhoz írt egy másik levelében utalt még egy cikkre, amelyik szintén a nemesi ellenállás részéről íródott és hasonlóképpen megjelent egy tekintélyes német folyóiratban. Ez az írás a *Deutsches Museum* 1785. januári számában látott napvilágot, és szintén a conscriptiókkal kapcsolatban felélenkült ellenállás védelmében készült. Ennek szerzőjét egyelőre nem ismerjük, a cikk *Hm*-betűjellel jelent meg. Érdekes, hogy Bartsch erről — noha természetesen nem értett vele egyet — mégis némi elismeréssel nyilatkozott Hajnóczynak: a legjobbnak tartotta azok közül, amit eddig „a magyar Whiggismus” érdekében írtak. E cikk, melynek részletes elemzése ezúttal nem feladatunk, szintén arra vall, hogy a 18. század nyolcvanas éveiben németországi folyóiratokban számos olyan írás jelent meg, amelyek nemcsak megelőzték a későbbi, nemesi ellenállás részéről kiadott röpiratokat, hanem szerepet játszhattak az európai felvilágosultaknak a magyarországi felvilágosult abszolutista kísérlettel kapcsolatos véleményük kialakításában is.

KÓKAY, GYÖRGY

Eine Polemik über die ungarländischen Verhältnisse im Politischen Journal von Hamburg am Ende des 18. Jahrhunderts

In den Nummern Mai und Juni 1785 des *Politischen Journals* von Hamburg erschien eine längere Abhandlung, die die seit 1782 in der Zeitschrift über Ungarn erschienenen Mitteilungen kritisiert und korrigiert. Diese deutsche Zeitschrift teilte nämlich seit Jahren Berichte über die ungarländischen politischen Verhältnisse mit, in der Form von Briefen, die aus Wien datiert wurden. Diese Berichte bestreben im allgemeinen den aufgeklärten Absolutismus des Kaisers Joseph II. zu popularisieren, und zugleich den Widerstand des ungarischen Adels als schlecht darzustellen. Während, nach den Berichten, der Herrscher der Vorkämpfer der Aufklärung ist, ist der ungarische Adel der Verteidiger des Feudalismus und der Reaktion, der nur das Verlieren seiner Vorrechte fürchtet.

Der Artikel, während er diese Berichte widerlegt, nimmt einzelweise in Betracht die Behauptungen des Wiener Korrespondenten, und gibt zu diesen seine Antwort nach der Anschauung des ungarischen adelichen Widerstandes.

Beide Verfasser publizierten anonym in der Hamburger Zeitschrift, aber auf Grund der Briefe, die von der Redakteur des Wiener Amtsblattes zu Hajnóczy geschrieben wurden, kann man feststellen, daß der josephinistische Korrespondent eben Conrad Dominik Bartsch, der Redakteur der *Wiener Zeitung* war, und der Verfasser des ihn widerlegenden Schreibens, aller Wahrscheinlichkeit nach, Graf Miklós Forgách, der Obergespan des Komitats Trenschin war. Ihre Polemik wird durch die Fußnoten des Redakteurs der Hamburger Zeitschrift ergänzt.

²² MKsz 1976. 88.

Neveléelméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban

A nevelés kérdéseivel foglalkozó, első önálló, magyar nyelvű szakfolyóirat csak 1841-ben jelent meg hazánkban,¹ de a magyar sajtó 18. század végi kezdetétől kezdve már rendszeresen és bőségesen foglalkozott pedagógiai témákkal. Első, nemzeti nyelven kiadott újságjainkban csakúgy mint a legrégebb irodalmi és enciklopédikus jellegű folyóiratainkban számos, neveléssel kapcsolatos cikket, közleményt találunk, hiszen e lapokat behatóan foglalkoztatták a felvilágosodás korának alapvető problémái, s így természetesen az oktatással és a neveléssel kapcsolatos kérdések is. De míg eleinte inkább csak kisebb-nagyobb, e témát érintő közleményekkel találkozunk az első magyar lapokban, a magyar felvilágosodás korának második szakaszától kezdve folyóiratainkban már tudományos igényű készült pedagógiai tanulmányok is olvashatók. E felvilágosodás- és reformkori folyóiratokban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik, mely a magyar neveléstörténeti kutatások szempontjából, de egyszersmind folyóiratirodalmunk jellegének és behatóbb tartalmi megismerésének vonatkozásában is alapvető fontosságúnak tűnik.

E tekintélyes, feltáratlan anyagból ezúttal azokat az írásokat mutatjuk be, amelyek a nevelés és az oktatás elméleti kérdéseivel foglalkoznak. Ezek a cikkek és tanulmányok egyszersmind a magyar pedagógiai irodalom korai alkotásai, hiszen e szaktudomány hazai elterjedésénél is figyelembe kell venni azt az általánosnak mondható jelenséget, hogy az új eszmék és irányzatok legtöbbször első ízben a folyóiratokban jelentkeztek. Míg a szakkönyveket — amennyiben egyáltalán léteztek — gyakran még a korábbi korok eszméi hatották át, a függebb és többnyire egyszersmind haladóbb folyóiratok és általában az időszaki sajtó már a modernebb eszmék követői voltak. Ezért is mindenképpen indokoltnak látszik e forrásanyag feltárása, hiszen általa, a neveléstörténeti és sajtótörténeti tanulságokon kívül, általános eszmetörténeti és tudománytörténeti ismereteink is gyarapíthatók.

2.

Magyarországon az alsófokú iskolázás a 18. század végén, sőt a 19. század első negyedében is, még nem sokban különbözött a középkori plébániai intézmények rendszerétől. Az oktatás tartalma, szervezeti formái és módszerei hasonlóak voltak. A falusi iskolákban többnyire még mindig csak olvasást, írást, számolást és vallástant oktattak a jobbagység és a szegényebb nemesség gyermekeinek. A tanulmányi anyag legfeljebb még kevés latin grammatikával egészült ki.

¹ *Religió és Nevelés*.

A falusi iskolák fenntartója az egyház vagy a község, esetleg egy-egy céhszervezet volt. De nem kaptak ennél sokkal színvonalasabb képzést a kereskedők és iparosok városi népiskolákban tanuló gyermekei sem.

Az oktatás anyagi és szellemi feltételei is elégteleneknek bizonyultak. A tankötelezettség ismeretlen, a tanév időtartama legfeljebb négy-öt hónap volt, de az iskolaépület vagy az iskolamester hiánya miatt sok helyen évekig is szünetelt az oktatás.

A középfokú oktatás terén jobb volt a helyzet. A katolikus és a református gimnáziumokban tartalmi tekintetben a latin játszotta a vezető szerepet. A cél a nyelv megtanítása volt, bár a felsőbb osztályokban kevés történelmet, földrajzot, logikát, erkölcsant, teológiát, hébert és más keleti nyelvet is tanítottak. Helyenként jelentek meg a realiztikus oktatás elemei is. A tanítás nyelve mindenütt a latin volt, egyedül Sárospatakon kezdték meg 1796-ban több tárgy magyar nyelvű oktatását. Ez azonban egyedi jelenség volt.

Az 1772-es és 1806-os Ratio Educationis reformtörekvései, különösen a népoktatás terén, hoztak bizonyos haladást, de az alapvető problémák: az oktatás tartalmának elavultsága, a módszerek korszerűtlensége, a nevelés elveinek elméleti kidolgozatlansága a 19. század első felében is komoly, megoldásra váró kérdések maradtak pedagógiánk számára.

A 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben hazánkban is megnőtt a nevelés kérdései iránt az érdeklődés. Új embereszmény kialakítása, új nevelési célok kitűzése vált szükségessé, összefüggésben azokkal a gazdasági, társadalmi és ideológiai változásokkal, amelyek Magyarországon is jelentkeztek.

A megjelent pedagógiai tárgyú könyvek és főként a folyóiratok nevelési vonatkozású tanulmányai már új, a felvilágosodás eszméitől átjárt nevelési elveket és új pedagógiai rendszereket népszerűsítettek. Ezek szerint a nevelés célja olyan emberek kifejlesztése, akik jó polgárok, jó hazafiak lesznek és akik értelmi, erkölcsi és testi erőiket képesek embertársaik és hazájuk javára fordítani.

A 19. század második évtizedében megjelent és a felvilágosodás eszmevilágát sok vonatkozásban már a reformkor és a romantika irányában közvetítő *Erdélyi Múzeum* 1817. évfolyamában figyelemre méltó, mert átgondolt és korszerű, bár a nemesi magánnevelés jegyében fogant nevelési rendszerről kaptak képet a folyóirat olvasói. Szerzője Teleki József volt, akinek a *Gyermekeim neveléséről való gondolataim* című tervezetében² megtalálható a korszak minden fontosabb pedagógiai célkitűzése. Elméleti pedagógiai irodalmunk korai, értékes dokumentuma ez, amely megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

Szerzője felismerte, hogy a nevelési elveket csakis a nevelés céljából levezetve lehet meghatározni. A nevelés célja szerinte az, hogy „1. egészséges, ép; 2. jó keresztyén; 3. jó erkölcsű; 4. tanult; 5. kellemes társaságú; 6. jó polgárokat; 7. engedelmes, jó fiaikat, jó férjeket, jó apákat, jó atyafiakat, jó házitanító gazdákat” neveljünk.

Teleki olyan nevelési célt fogalmazott itt meg, mint Diderot négy évtizeddel korábban, 1776-ban.³ A francia felvilágosult gondolkodó szerint ugyanis a

² *Erdélyi Múzeum* (ErdMuz) 1817. X. 181—190.

³ *Oeuvres Completes de Diderot. Par. 1.* Paris, 1875—1877. III. köt. 431.

nevelés célja, hogy az uralkodónak buzgó és hű alattvalókat, az államnak hasznos polgárokat, a társadalomnak képzett, becsületos és emellett szeretetre-méltó egyéneket, a családnak jó férjeket és jó apákat, az irodalmi világnak néhány finom ízlésű embert, a vallásnak pedig épületes, felvilágosodott és békeszerető szolgákat adjunk. Teleki ebből a felvilágosult nevelési célmeghatározásból vezeti le azokat a nevelési elveket, amelyek szerint gyermekeit nevelni kívánja.

A kor nevelési eszméire jellemző, hogy elsőként a testi nevelést tárgyalja, melyet alapként tart számon, erre épül — a felfogás szerint — a nevelés többi területe. Részletesen elemzi a testi építés fenntartásának módjait, a gyermekek jó táplálkozását, ruházódását, az alvás mennyiségét. Kiemeli a mozgás, a testedzés jelentőségét és a játék szerepét. Arra is kitér, hogy nagy betegség esetén szakszerű orvosi kezelésre van szükség.

Az erkölcsi nevelés elveinek kifejtése során Teleki abból indul ki, hogy a gyermek erendően erkölcsös és jó, a nevelő feladata „a szívnek és a léleknek mentől tökéletesebb művelődését” elősegíteni. Ki kell fejleszteni a gyermekben az érzékenységet, a könnyörületességet, az indulatokon való uralkodni tudást, a megelegettséget.

Az értelmi nevelést is fontos területnek tartja, melyre különös tekintettel kell figyelnie a nevelőnek. A szerző felismeri, hogy „a gyermek tehetségihez képest” kell a tudományok rendjét kiszabni. Ez azt jelenti, hogy a tanítás során figyelembe kell venni a tanuló egyéni adottságait, hajlamait. Ehhez kell igazítani a tantervet, vagyis a tanulási „systemát”. A különböző tudományok közül Teleki azokat részesíti előnyben, melyek az ítéletet élesítik; ilyenek tartja például a filozófiát és a matematikát. Fokként kell haladni a tanulásban a könnyebbtől a nehezebb felé, lassan és alaposan kell mindent megtanulni. A tanító inkább jutalmazzon és dicsérjen, de azért büntessen is, ha szükség van rá — hirdeti a tervet.

Jó polgár és jó hazafi Teleki József szerint úgy lehet a gyermekből, ha korán megtanulja hazája iránti kötelezettségeit. Felfogásán a korabeli nemesi patriotizmus hatása figyelhető meg, de ez kiegészül a más népek iránti toleráns, humanus felfogással. Legfontosabbnak az anyanyelv alapos ismeretét, a nemzet szokásainak, öltözetének tiszteletben tartását tartja, de anélkül „hogy más Nemzeteket, azoknak szokásaikat 's a't. megvessék, sőt igyekezzenek azoktól ami hasznos, a magok Nemzetek tökéletesítésére fordítani.”⁴

Teleki Józsefnek az *Erdélyi Muzéumban* közzétett nevelési rendszerét számos más, hasonló témájú írás követte a magyar felvilágosodás korának második felében és a reformkorban megjelenő hazai folyóiratokban. Az erdélyi folyóirat fenti cikkének megjelenési évében, ugyancsak 1817-ben, az első tekintélyes és hosszú életű fővárosi folyóiratunkban, a *Tudományos Gyűjtemény* első évfolyamában a szerkesztő Fejér György közölt egy terjedelmes tanulmányt,⁵ amelyben a nevelés célját, feladatát Telekihez hasonlóan fogalmazza meg.

„A nevelés fő eszköz arra, hogy az ember nem csak ember, hanem polgár is legyen. Ez serkenti fel annak tulajdon készségeit; ez fejti ki erejét; ez hozza munkásságba tehetőségeit . . . rendbe szedi hajlandóságait, felébreszti erkölcsiségét.”⁶

⁴ ErdMuz 1817. X. 189.

⁵ A' *Nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen.* Tudományos Gyűjtemény (TudGyűjt) 1817. I. 13—42., II. 3—27., III. 3—44.

⁶ TudGyűjt 1817. I. 17.

Tehát a nevelés célját már a nagy jövő előtt álló folyóirat első, még meglehetősen konzervatív beállítottságú szerkesztője is, az emberképzés mellett, a polgárképzésben jelölte meg. A nevelés feladatát pedig a tehetségek kifejlesztésében, az erkölcsiség felébresztésében és a test nevelésében látta. A nevelést tervszerű tevékenységnek nevezte, mely által lehet olyanná formálni az embert, hogy megfeleljen rendeltetésének.

A nevelést azonban az emberformálás csak egyik eszközének tekintette. Hangsúlyozta, hogy emellett oktatni is kell, mégpedig tudatosan és tervszerűen, és nem pusztán az iskolákban. Szemléletének a rendi nacionalizmustól a polgári nemzetté válás felé való elmozdulására mutat — akárcsak a szerkesztő ugyanebben az első évfolyamban írt cikkeinek sorozata — Fejérnek az a megállapítása, hogy a nemzeti kultúra és tudomány alkotásai is hozzájárulnak az ember értelme kiműveléséhez.

A *Tudományos Gyűjteményben* a továbbiak során is számos neveléelméleti közlemény látott napvilágot. Ahogy a folyóirat általános iránya a húszas évek során a liberalizmus felé tolódik, úgy figyelhető meg a lapban közölt pedagógiai témájú cikkeken is a haladó irányzatok térhódítása, vagy legalábbis azok ismertetése.

Így például Horváth János 1824-ben Pestalozzi nevelési elveit ismerteti.⁷ A szerző, a svájci pedagógus nyomán, szintén azon a véleményen van, hogy a nevelés célja az okos, kötelességeit készségesen teljesíteni tudó ember és polgár kialakítása. A nevelés feladatát abban, látja, hogy a gyermekben már csírájában meglévő erők kibontakoztatásra kerüljenek. A testi-lelki tehetséget — mint írja — egyaránt fejleszteni kell, csak így alakítható ki a harmonikus személyiség.

A következő évben Horváth Zsigmond a nevelés fogalmát így határozza meg: a nevelés az, „ami az embernek testi-lelki erejét akármilyen módon kifejti, formálja és őt rendeltetéséhez eljutni segíti.”⁸ A nevelést tehát rendszeres, tervszerű tevékenységnek tartotta, és azt testi és lelki nevelésre osztotta fel, de további olyan felosztásokat is alkalmazott, amelyek még a korabeli hazai irodalomban meglehetősen ritka tagolásnak számítottak:

„A nemre tekintvén, különbséget kell tennünk férfi és leány nevelés között. Ha állapotot és rendeltetést veszünk fontolóra, ez a munka ki ágaz a föld-mivesek, katonák, művészek, kalmárok, tudósok, nemesek és fejedelmek neveltetésére. A módra nézve lehet házi vagy családi és nyilvánosságos vagy közönséges nevelés, mely utolsót az iskolákban és különösen intézetekben találhatni fel.”⁹

Horváth Zsigmond már felismerte az elméleti pedagógia jelentőségét, azét az elméletét, amely nem választható el a gyakorlattól:

„A nevelés tudománya úgy különbözik a nevelés mesterségétől, mint a theoria és a praxis. Amaz a helyes módokat és eszközöket mutatgatja; ez pedig tzeljához képpent használja s gyakorolja azokat.”¹⁰

⁷ *Pestalozzi nevezetesebb állításai a nevelésről.* TudGyűjt 1824. XI. 84—94.

⁸ HORVÁTH Zsigmond: *A' Házi nevelésnek hibájáról és azoknak orvoslások módjáról.* TudGyűjt 1825. XII. 45.

⁹ TudGyűjt 1825. XII. 46.

¹⁰ Uo.

A nevelés célját így fogalmazza meg:

„Minden valódi nevelésnek tehát azon egy tüzre kell törekednie, ti. az emberi értelem, szív és érzésnek gyarapítására, s annak egyedül a' különböző korra, nemre, rangra s jövőendő rendeltetésre nézve szükséges más módosításokat adni.”¹¹

A szerző miután definiálta a nevelést, megfogalmazta célját, körvonalazta területeit, rövid, egyetemes neveléstörténeti áttekintést ad. Különösen érdekes, ahogyan a közelmúlt és saját kora neveléstudományáról ír. A pedagógia

„a közelb múlt Philosophiai Században új felemelkedést nyert az emberiségnek 's felvilágosodásnak, nemes szívü barátjai által. Jelesen megkülönböztették magukat e részben az Anglusoknál Locke, a' Frantziáknál Fenelon és Rousseau, a németeknél Basedow, a Dessauai Campe . . . Saltzmann, ugy a most is élő Kánczellár Niemeyer . . . Helvétziában pedig ama derék 's mindegyre munkás 73 esztendő Pestalozzi (most Yverduin városában) és neveltetésben tett hasznos változtatások által egész Európa figyelmét magára vonta.”

A neveléstudomány európai tekintélyei mellett megemlékezik a magyarországi szerény pedagógiai kezdeményezésekről is:

„A magyarok is ébrednek. Kisebb munkákat már írtak a nevelésről néhai Perlaky Dávid, Cserey Farkas, Folnesics, Szabó, Seberini deakul, Schmid németül, s mások. De kétlem, hogy még a dolgot elég philosophiai 's psychologiai szempontból néző és mindent kimerítő könyvünk volna. Mind az Erdélyi Múzeumban, mint a Tudományos Gyűjteményben is sok érdemes Férifjak felszólaltak a nevelés ügye mellett.”¹²

Horváth tehát, a külföldi példák nyomán, szükségesnek látja egy filozófiai és pszichológiai alapozású, tudományos igényű neveléstan megalkotását magyar nyelven, a felsorolt latin és német nyelvű munkák, valamint a folyóiratokban közölt magyar tanulmányok mellett.¹³

A szerző, tanulmánya második részében, a nevelés korszerű elveit sorakoztatja fel. Úgy véli, a jó nevelés alapjait a szülőknek kell lerakni. Az első években különösen nagy gondot kell fordítani a testi nevelésre, de azt később sem lehet elhanyagolni. A lelki nevelésben a természetesség elvét kívánja követni. Fejleszteni kell az emlékezetet, az akaratot, az érzelmeket, és mindezt lassan, fokozatosan, a gyermek korához és egyéni tulajdonságaihoz igazolva. A házi nevelést jobbnak és hatásosabbnak tartja az iskolainál.

Az erdélyi és a pesti folyóiratkezdeményezések mellett, az 1825-ben indult kassai *Felső Magyar Országi Minerva* is közölt nevelélméleti tanulmányokat. Bár e lap inkább konzervatív irányzatot képviselt, mégis — különösen eleinte — számos, korszerű eszméket tartalmazó írást is közölt. Ilyen volt 1825-ben Magda Pál sárospataki filozófusnak a kultúráról írt cikke,¹⁴ amelyben olyan nézeteket hangoztatott, hogy a valódi magyarságot a népnél kell keresni. Ebben a tanulmányban értékes nevelélméleti gondolatokat is papírra vetett.

A nevelés célja szerinte a humanitás kialakítása, s ez úgy érhető el, ha a gyermek tehetségét harmonikusan fejlesztjük. Megkülönböztetett testi és lelki kultúrát. A test kultúrája a testi erők kifejlesztésében, gyakorlás (gymnastica) által való előmozdításából áll. Csak egészséges, harmonikusan fejlett testben

¹¹ I. h. 47.

¹² I. h. 49.

¹³ Az első összefoglaló, tudományos igényű magyar neveléstan 1827-ben, Budán jelent meg: SZILASY János: *A nevelés tudománya. I—II.*

¹⁴ *A Kultúráról. Felső Magyar Országi Minerva (FelsőMoMin) 1826. II. 566—577.*

alakítható ki a sokoldalúan fejlett lélek. A lélek kultúrája háromféle: elmebeli, erkölcsi és esztétikai. Magda Pál alapvető fontosságúnak tartja, hogy a nevelés és oktatás során mindhármát egyformán kell fejleszteni.

Az 1820-as évek közepétől, tehát lényegében a reformkor kezdetétől fogva, folyóiratainkban egyre több nevelésméleti értekezés jelenik meg.¹⁵ Jórészt a már tárgyalt elveket ismétlik, esetleg más szempontok szerint csoportosítják vagy kiegészítik néhány új gondolattal. A harmincas években sok szó esik ezekben a tanulmányokban a jutalmazás és büntetés kérdéséről is, mint fontos nevelési módszerről. A szerzők kivétel nélkül a kettő helyes arányát tartják jónak; inkább az iskolai jutalmazás mint a büntetés pártján állnak. A testi fenyítést mint büntetést többnyire elítélik, humánusabb módszereket követelnek.¹⁶

4.

A 19. század húszas-harmincas éveiben, tehát a magyar reformkor hajnalán és első szakaszában, a folyóiratok behatóan foglalkoznak az elméleti pedagógia körébe tartozó fejtegetéseik keretében, a kor fontos problémájának, az iskolai oktatás tartalmi korszerűsítésének kérdésével is. E probléma felvetése a sajátos hazai (és egyben kelet-középeurópai) viszonyok következtében az oktatás anyanyelvűségéért folytatott küzdelmek részeként jelentkezett.

Az egész problémakört jól megvilágítja Mednyánszky Alajos tanulmánya, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évfolyamában jelent meg.¹⁷ A későbbiek során a magyar közoktatásügy reformtervezetében is közreműködő művelődéspolitikus terejedelmes tanulmányában már ekkor kritikusan vázolta a korabeli magyar középiskolák tanulmányi viszonyait, ahol minden tárgyat (köztük a heti két órában oktatott magyar grammatikát is), latinul tanítottak. Ugyanakkor külföldi — angol, német és francia — példákkal bizonyítja az anyanyelven folyó képzés hatékonyságát. Kiemelte, hogy ezekben az országokban az egyes tárgyakat nemzeti nyelven oktatják, a latin csupán mint holt nyelv kap szerepet. Elismeréssel nyilatkozott a sajnos csak kivétel számba menő, református hazai iskolákról, ahol már néhány tárgyat magyarul tanítottak.

Mednyánszky szerint a hazai oktatásügy fejlődésének elsőrendű feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése a középiskolákban. A latin nyelven és mondattanon, a retorikán és a poétikán kívül minden tárgy magyarul történő oktatását sürgette. Miként e korban a nemzeti nyelv ügyéért küzdők közül oly sokan, Mednyánszky is híve a klasszikus műveltségnek is, annak megszerzését szükségesnek is tartja, de a hazai tudományosság és egyben a magyar nyelv

¹⁵ A fontosabbak: Kovács Sámuel: *Az ember élete bölcsőjétől fogva koporsójáig*. TudGyűjt 1827. I. 33—69. — Horváth József Elek: *Az iskolai nevelésről Magyarországon*. TudGyűjt 1829. I. 75—100. — Szabó Nepomuk: *A tanuló gyermekkel való bánásmódról*. Felső Magyar Ország Minerva 1829. IX. 629—652. — Csaoó Pál: *Az elementáris Oktatásnak nevelésbeli Princiipiúi*. TudGyűjt. 1830. I. 23—38.

¹⁶ A testi fenyítékről, mint a kor fontos pedagógiai problémájáról sokat írnak folyóiratainkban. Összefoglaló, minden lényeges elvi kérdést felvető tanulmányok a témáról: Pucz Antal: *A Nevelésbeli Fenyíték minéműségéről*. TudGyűjt 1819. VII. 58—63. — Lovász Imre: *A tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenyítékről orvosi és philosophusi szempontból tekintve*. TudGyűjt 1835. I. 46—65.

¹⁷ *Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában*. TudGyűjt 1822. I. 1—37.

további fejlődésének egyetlen útját abban látja, hogy a nemzeti nyelvű oktatás bevezetésre kerüljön minden iskolafokozatban.

Hasonló gondolatok találhatók Guzmics Izidornak a pesti folyóirat ugyan-csak 1822. évfolyamában megjelent írásában,¹⁸ amelyben Herder nyomán foglalkozik a nemzeti nyelv jelentőségével. A nevelés legfőbb eszközének a nyelvet tekinti. Csak az anyanyelvi alapképzés után tartja elkezdhetőnek az iskolákban a latin és görög nyelv, valamint irodalom oktatását.

1825-ben Terhes Sámuel a *Felső Magyar Országi Minervában* írt cikkében¹⁹ a magyar tudomány fejlődésének akadályáival foglalkozva, szintén azt hangoztatja, hogy a latin nyelv iskolai használata a legfőbb akadály a oktatás- és művelődésügyünk fejlődésének. A magyar tanítási nyelvért száll síkra, a latinról pedig úgy vélekedik, hogy az a tudósok nyelve kell hogy legyen. A népis-
kolákban és a gimnáziumokban is a „közhasznu ismeretek” oktatását szorgalmazza, ezek közé sorolva a természettudományokat, egészségtant és az élő nyelveket is. A klasszikusok oktatását ő felesleges időpazarlásnak tartja, a korszerű képzettséget csak a „reális iskolák”-tól várja.

A filantropista hatásokat mutató nézeteket Miklós László sárospataki profesz-szor próbálja cáfolni, aki elveit a német neohumanizmus eszmevilágából meríti. Az ugyancsak a *Felső Magyar Országi Minervában* közölt cikkében tiltakozik a reális iskolák megszervezésének tervezete ellen.²⁰ Ezek szerinte nem nyújthatnak korszerű műveltséget, hiszen a műveltségbe a klasszikus kultúra is bele tartozik, és ezt csak a gimnázium adhatja meg. Azonban ő is azon a véleményen van, hogy a tananyagot és az oktatás módszereit valóban módosítani kell. Az oktatás nyelve lehet a magyar, ez nem áll ellentétben azzal, hogy klassziku-sokat is tanítunk. Azonban a latin és a görög nyelv tanítása nem merülhet ki a száraz grammatizálásban, az írók olvasása és magyarázata a lényeg. Elismeri, hogy a gimnáziumokban szükség van a reális ismeretek, a természettudomá-nyok alapjainak lerakására, de ezek teljes mélységükben való oktatását az akadémiákra bízta.

Az 1820-as évek végén még sok szerző vélekedik úgy, hogy az oktatás nyelve minden iskolafokozatban magyar legyen.²¹ Egységes anyanyelvi alapképzés után javasolják a latin nyelv és irodalom oktatását, melynek célja nem pusztán a nyelv elsajátíttatása, hanem a klasszikusok beható tanulmányozása kell hogy legyen. Azt is hangsúlyozzák, hogy a tantervekben az eddigieknél nagyobb szerepet kell juttatni a természettudományoknak és a modern nyelveknek.

1828-ban Czuczor Gergely a *Tudományos Gyűjteményben* megismétli és össze-gezi a fentieket, kiegészítve azzal a javaslattal, hogy a gimnáziumokban nem csak a magyar nyelvet hanem a kortárs magyar irodalmat is oktatni kellene.²²

Az oktatás tartalmának korszerűsítése feltételezi az oktatás módszereinek a megváltoztatását is. Reformkori pedagógiai gondolkodóink egyre erőteljeseb-

¹⁸ A nyelvnek hármas befolyása az ember emberiségébe, nemzetiségébe és hazafiúsírásába. TudGyűjt 1822. VIII. 3—36.

¹⁹ Mi akadályoztatja többek közt tudománybeli tökéletesedését a Magyaroknak? FelsőMoMin 1825. XII. 495—501.

²⁰ A tudomány s Nyelvtanítás helyes összeköttetéséről a Felsőbb Tudományos Intézetekben. FelsőMoMin 1826. V. 681—690.

²¹ Így pl. ANTALL Mihály: Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről. TudGyűjt 1827. IX. 61—110. — KISS Sámuel: Miben van még a Magyar hátra leginkább? TudGyűjt 1827. II. 3—15. — UDVARDY János: Felkiáltás a Haza ügyében. FelsőMoMin 1829. II. 245—271.

²² A' Magyar Nyelv állapota Gymnasiumainkban. TudGyűjt 1828. X. 72—83.

ben kívánták a gyermek természetéhez és érdeklődéséhez való alkalmazkodást az oktatásban. Alsó fokon a szemléletes oktatás szükségességét hangoztatták, az elvont gondolkodást igénylő módszerek alkalmazására csak a felső szinten kerülhet sor. A korabeli hazai publikációkban felmerült a gyermekek aktivizálásának szükségessége is.

Az oktatás módszereire vonatkozó egykorú nézeteket foglalja össze Székely Sándor: *A Tanítás Talptételei* című értekezésében.²³ Véleménye szerint csak azt kell tanítani,

„a' mi a gyermek tehetségeihez és életidejéhez van mérsékelve, és a' mi által célarányos tanítás mellett részvétel serkentetik fel őbenne. Valamig tehát a gyermek még az érzékiség esztendejében van, csak olyan tárgyakkal kell foglalatostkodtatni, mellyek ő benne külső és belső érzést ébresztenek fel, és megfoghatók.”²⁴

Fel kell kelteni a gyermek érdeklődését is, vallja Székely, hiszen a tanítvány érdeklődése, aktív részvétele nélkül a tanítás „hatós nem lehet.” Kerülni kívánja a tanulásra való kényszerítést, mert „minden tanulás beli ked megfőjtathatik ez által.” A legfontosabbnak azonban azt tartja, hogy

„A tanítás minden egyes tárgyaiban a könnyebbekről a nehezebbekre, az altételes ismeretekről a magasabbakra grádicsonként emelkedjék a tanító, és az erőket célarányosan gyakorolja.”²⁵

A nevelés és oktatás elméleti kérdésein kívül sok egyéb pedagógiai problémát vetődik fel folyóiratainkban a 19. század második-harmadik évtizedében. Pedagógusok, művelődéspolitikusok értekeznek a nyilvános és a házi nevelés előnyeiről és hátrányairól, a tanítók képzésének alacsony szintjéről és helyzetük javításának lehetőségeiről, külföldi és hazai iskolák képzési rendszeréről. Sokszor előkerülnek a nőnevelési problémái is.

Míg a 18. század végén megindult magyar sajtóban inkább csak kisebb közlemények, hírek jelentek meg ezekkel a témákkal kapcsolatban, a felvilágosodás korának második szakaszában és a reformkor kezdetén folyóirataink már terjedelmes tanulmányokat, sőt vitákat közölnek a pedagógia tárgyköréből. Bár már a korai híradásokat, közleményeket átjárta a felvilágosodás világnézete, de ezek a publikációk még inkább csak a toleranciára és a jozefinista nevelési reformokkal kapcsolatos elvekre és intézkedésekre korlátozódtak, jóllehet felmerült már ezekben is gyakran az anyanyelvi oktatás jelentőségének hangoztatása. A magyar jakobinus mozgalom elfojtása következtében azonban megszakadt mind a hazai sajtó, mind pedig a nemzeti tudományok fejlődése. Néhány évtizedre volt szükség, amikor kibontakozhatott egy olyan hazai folyóiratirodalom, amely fórumot teremtett a különböző hazai tudományok számára. A magyar nevelés- és oktatásügy egykorú művelői éltek is ezzel a lehetőséggel, és mint láttuk: a 19. század második-harmadik évtizedében élénk és sokszor vitákra, hozzászólásokra készítő publikációs tevékenységet fejtettek ki. Ezek a folyóiratcikkek vezették be és teremtették meg lényegében a magyar pedagógiai irodalmat. Jelentőségük így is nagy, de mégis túlmutat egy szaktudomány-történetének keretein: e publikációk fontos tényezői voltak a reformkorban kibontakozó, polgári jellegű, nemzeti művelődéspolitikának is.

²³ TudGyűjt 1823. IV. 32—50.

²⁴ I. h. 41.

²⁵ I. h. 48.

FIEHÉR, KATALIN

Des problèmes de théorie pédagogique dans nos revues à l'époque réformatrice

Bien que la première revue spéciale de pédagogie de langue hongroise n'eût paru qu'en 1841, la presse hongroise s'occupait, déjà à partir de sa naissance à la fin du XVIIIe siècle, des thèmes pédagogiques. D'abord on ne publiait que de petites nouvelles ou des articles de ce domaine-là, mais, à partir de la deuxième décennie du XIXe siècle, les revues publiaient déjà des études pédagogiques ayant une prétention scientifique.

L'étude se charge de présenter, de cette matière de source riche de l'histoire de pédagogie, les écrits s'occupant de la théorie de la pédagogie et de l'instruction, à la base des revues des années vingt et trente. Ce sont surtout le *Erdélyi Múzeum* (Musée de Transylvanie) la *Tudományos Gyűjtemény* (Collection Scientifique), publiée dans la capitale et la *Felső Magyar Országai Minerva* (Minerve de la Haute Hongrie) de Cassovie qui faisaient paraître de nombreuses études de ce caractère. En analysant ces études, on peut constater que dans le premier tiers du XIXe siècle, les pédagogues et les politiciens s'occupant de la théorie de la pédagogie et de l'instruction hongroises ont reconnu les possibilités de publication de la littérature de revue en épanouissement, et que dans ces revues ils ont publié de nombreux écrits de théorie pédagogique contenant des idées actuelles.

A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945 — 1985

A magyar könyvkiadás a felszabadulás előtt — mint a gazdasági és kulturális élet más területei is — magánkézben, illetve kapitalista részvénytársaságok birtokában volt. A kiadás és a könyvterjesztés szervezetét széttagoltság, a koordináció hiánya jellemezte. A kiadók (elsősorban a nagy kiadók) saját nyomdával, terjesztői apparátussal rendelkeztek. Az Athenaeum, Révai, Franklin, Dante, Singer és Wolfner mellett sok, az új irodalmi törekvések iránt fogékony kisebb vállalkozás is működött (Genius, Grill, Hungaria, Pantheon, Renaissance). Néhány ezek közül a haladó magyar irodalom publikálását is feladatának tekintette. A népi írók műveit a Magya Élet (Püski Sándor), a szocialista szellemű írásokat a Népszava, a kifejezetten baloldali műveket Cserépfalvi Imre adta ki. A könyvkereskedők is adtak ki évente pár kötetet, s nem kis mennyiségben az egyházak is. A könyvkereskedések legnagyobb része apró kis üzletcske volt s kevés kivétellel papír- és írószereladással is foglalkozott. 1938-ban, az „utolsó békeévben” Magyarországon 101 könyvkiadó működött, ezek közül 2 nagy, 9 közepes, 25 kisebb és 60 törpe vállalkozás volt. 1938-ban 2438 könyv jelent meg 9 160 000 példányban. Ebből 211 ponyva volt 2,5 millió példányszámmal. A regények átlagpéldányszáma 3 ezer, a tudományos és szakirodalomé ezer körül mozgott, míg a kortárs költők verseskötetei alig érték el az 500 példányos megjelenést.

Még fel sem szabadult az ország teljes területe, amikor 1944-ben Szegeden az első szabad magyar könyvkiadó Szikra néven megalakult. Az MKP Központi Vezetősége első szegedi (1944. november 7.) ülésén megalapította a Szikra Kiadót. Szeged közvetlen felszabadítása harcok nélkül történt, üzempépes nyomdák, papírkészletek álltak rendelkezésre, és Vas Zoltán máris nyomdába adhatta — a korábban a moszkvai Idegen nyelvű Kiadónál már magyarul megjelent — *Tizenhat év fegyházban* című művét. A gyomai Kner Nyomda jelentette meg Sztálin rövid életrajzát, míg a pécsi Új Dunántúl nyomdája a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának történetét. A felszabadulás utáni első, 1944. október 24-én forgalomba került könyv mégis egy Magyar—oros zseb-szótár volt, a Szegedi Nyomda és Könyvkiadó Rt. kiadásában. Vas Zoltán könyvében, a Sztálin-életrajzon és A Szovjetunió Kommunista Pártjának története című kiadványokon kiadóként a Kommunisták Magyarországi Pártja szerepelt. Szikra impresszummal elsőként Gerő Ernőnek az 1944. november 7-én Szegeden tartott nagygyűlési beszéde jelent meg: *Lesz magyar újjászületés* címmel.

A kiadó Budapestre költözésével a Szikra Lapvállalatok nevet vette fel s vezetésével Cserépfalvi Imrét, a közismert haladó szellemű kiadótulajdonost bízták meg. Megnyílt az első budapesti könyvkereskedés is, a Magyar Kommu-

nista Párt VI. kerületi szervezetének József Attila Könyvesboltja, a Teréz körút 19-ben.

A magyar könyvkiadást és nyomdaipart súlyos veszteségek érték a háború éveiben, alig volt működőképes nyomdaüzem, nagy könyvtárak égtek el. A Pátria Irodalmi Vállalat, a Singer és Wolfner, a Franlin Társulat szó szerinti értelemben megsemmisült. A Szikra vezetői lefoglalták a két legfasisztább szellemű kiadót, a Pallas Irodalmi Intézet Nyomdai Rt.-t és a Stádium Sajtóvállalatot. A felszabadulás előtt működő nagy kiadók közül az Athenaeum kezdte meg először működését, itt nyomták a *Szabadság* című koalíciós napilap első három számát. Viszonylag kisebb kárt szenvedett az Egyetemi Nyomda és a Révai Testvérek nyomdája. Ez utóbbi részvénytársaság könyvkészlete megmaradt, ez adta az indulás anyagi bázisát.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány még Debrecenben — a fegyverszüneti egyezményekből származó kötelezettségek végrehajtása során — kiadta az 530/1945. M.E. sz. rendeletét a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek beszolgáltatásáról, illetve megsemmisítéséről. A jegyzék két önálló kötetben jelent meg: *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* (1945.). E rendelettel vonták ki a forgalomból azokat a kiadványokat, melyek a Horthy-rendszer ideológiai támaszai voltak.

Kiadnivaló bőségesen mutatkozott, a fokozódó infláció azonban megbénította a könyvkiadást. A súlyos nyomdai gondok és a papírhány következményeként a könyvtermelés lényegében csak 1945 májusában indult meg. 1945 novemberére egy-egy könyv ára már 20—30 ezer pengő körül mozgott. A nagyközönség ezt ekkor nem tudta megfizetni. Mindezek ellenére 1945-ben Magyarországon 644 könyv több mint 3 millió példányban, 713 füzet több mint 2 millió példányban.

Az egyéb kiadványok (zeneművek, térképek, jegyzetek, különlenyomatok stb.) száma 252, példányszámuk 1,5 millió volt. Alacsony volt a tudományos és szakirodalmi, valamint a gyermekkönyvek száma és példányszáma. A szépirodalmi könyvek száma 175 volt a 644-ből, példányszámuk alig haladta meg a félmilliót. A felszabadulás évében a szépirodalmi művek (könyvek és füzetek együtt) műfaji megoszlása a következő volt: vers 38, regény, elbeszélés 115, színmű, műsorfüzet 38, egyéb 38. A felszabadulás első évében mintegy 70-re tehető azon szépirodalmi művek száma, amelyeknek kézírata már korábban elkészült, csak addig nem jelenhetett meg Magyarországon. A kiadók felújításokat, másodkiadásokat jelentetnek meg; mégis már az első évben volt néhány kiemelkedő mű: a Révai 1945 karácsonyára adta ki Márai Sándor háborús naplóját. Ebben az évben jelent meg Fodor József, Illyés Gyula, Várnai Zseni új verseskötete, s Cserépfalvi megindította a Pegazus-füzeteket (Salamon Ernő verseivel). Új kiadásban jelent meg Illyés Gyula Petőfije, Cserépfalvi két József Attila-kötetet is kiadott: forradalmi verseit és egy összeset is. A „művelt úri közönség” kedvelt kiadója, az Új Idők az új körülmények között új feladatokra is vállalkozott, Kassák Lajos összegyűjtött verseit, Illés Béla Erdei emberkéjét adta ki, de nem maradt el Zsigray Julianna és Kosáryné Réz Lola sem. A Sarló Könyvkiadó a népi írók műveinek megjelentetését tűzte ki céljául. Darvas József szerkesztésében látott napvilágot a *Móricz Zsigmond ébresztése* című emlékkönyv, mely függelékében először közölte az író műveinek bibliográfiáját. A Sarló Könyvkiadó újdonságai között találjuk Darvas József *Város az ingoványon*, Erdei Ferenc *Szövetkezetek*, Illyés Gyula *Hősökről beszélnek*, *Honfoglalók*, *Egy év* (versek), Veres Péter *Szabad ország, szabad munka, A válság éveiből*,

Németh László *A tanügy rendezése*, Talpassy Tibor *A föld gazdát cserél* című művét. A Szikra Kiadó nemcsak aktuális politikai brossúrákkal és agitációs művekkel kapcsolódott be a szellemi életbe, hanem irodalmi művek megjelenítésével is. 1945-ben adta ki Lukács György *Írástudók felelőssége* című kötetét, Révai József Ady-tanulmányát, Háy Gyula színműveit, Déry Tibor *A tengerparti nyár* című művét, Nagy Lajost és másokat. A Hungária Kiadó Lukács György több művét is megjelentette. Értékes alkotásokat adott ki az Anonymus.

A kezdeti nehézségek után lassan mégis megindult a könyvkiadás gépezete, új, demokratikus formában. A kormány megtiltotta a fasiszta, népellenes könyvek kiadását és terjesztését. Néhány évig még működtek a kapitalista kiadók, majd létrejöttek az új típusú kiadóvállalatok, az említett Szikra Kiadón kívül pl. a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság kiadója (később Új Magyar Könyvkiadó), ez adta ki az *Irodalom—Tudomány* című folyóiratot is.

A felszabadulást közvetlenül követő 2—3 évben két-három kiadó fejtett ki különösen aktív tevékenységet. A Révai szerencsés helyzetben volt, nyomdája csaknem épen megmaradt, így kiadói munkája is kevesebb akadályba ütközött. Egy kisalakú kiadványsorozatot indított Révai Könyvtár címen, melyben több élő magyar író művét adta közre: Illyés Gyula *Lélekbúvár*, Tamási Áron *Hullámzó völgyén*, Tersánszky Józsi Jenő *Egy kézikocsi története*, Sziget a Dunán, Thurzó Gábor *Ákár a vizözön* című könyvét. A Révai Kiadó az infláció időszakában is tudott új művekkel jelentkezni, jó néhány magyar író alkotásai e cégnél jelentek meg. Szerb Antal esszékötetein (*Gondolatok a könyvtárban*, *A varázsló eltöri pálcáját*) kívül *A magyar irodalom története* című könyve 1946 és 1948 között három utánnyomásban hagyta el a nyomdát. Itt jöttek ki Tamási Áron művei, 17 Mátrai Sándor-mű, sok Mikszáth- és Móra-kötet. Házaszerzőnek számított Tersánszky Józsi Jenő, és itt adták ki a korszak egyik legjelentősebb művét, Illyés Gyula *Hunok Párizsban* című regényét is, egy-egy új Déry Tibor-kötetet, Remenyik Zsigmond *Élők és holtak*, Sótér István *Hidszakadás* című munkáját. A Nyugat Kiadó kevés kiadvánnyal jelentkezett, ezek kivétel nélkül kimagasló értéket képviseltek (pl. *Illyés Gyula összes versei* három kötetben, Németh Lászlótól az *Izony*). A Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. 1946-tól a Révai leányvállalatként működött. Az Egyetemi Nyomda — noha nem érte jelentős kár — veszített korábbi rangjából. A verseskötetek, versantológiaiak megjelentetésében azonban kezdeményező szerepet vállalt (*Anthologia humana*, Szabó Magda két verskötete, Szabó Lőrinc *Örök barátaink* második sorozata). A felszabadulás után a kultuszminiszter megbízásából az Egyetemi Nyomda adta ki az új, demokratikus szellemű tankönyvek zömét. (A másik nagy — katolikus szellemű — tankönyvkiadó cég a Szent István Társulat volt.)

A régi, nagy kiadói részvénytársaságok közül Budapest ostromakor a legnagyobb kárt a Franklin Társulat szenvedte, így korábbi teljesítményénél csak jóval kevesebbre vállalkozhatott. A klasszikusok — a kor viszonyaihoz képest — szép kivitelű megjelenítésével vétette magát észre (Arany János-, Vajda János-kiadások), s vállalkozott fiatal költők versesköteteinek megjelentetésére is (*Zelk Zoltán versei*, Juhász Ferenc *Szárnyas csikó*). 1947-re úgy-ahogy talpra állt és több mint 100 kötetet adott ki.

A kisebb, korábban jelentős irodalmi tevékenységet folytató kiadók közül a Hungária és a Dante jelentősége nagymértékben csökkent. A felszabadulás után tiszavirág életű volt a katolikus Korda, s a bestsellerek és ponyvák kiadója, a Nova. A kor viszonyaihoz képest élénk tevékenységet fejtett ki az Officina

Könyvkiadó, folytatta 1941-ben indított sorozatát, az Officina Könyvtár kiadását, ebben a világirodalom kisebb terjedelmű, jelentős értékű alkotásait tette közzé (1941 és 1949 között 105 kötetet). Jelentős kiadványa volt Lengyel Balázs *Mai magyar líra* (1948) című tanulmánykötete. Ugyanebben az évben egy kis kiadó, a Parnasszus adta ki Sötér István szerkesztésében a *Négy nemzedék — Élő magyar költők* című gyűjteményt, az akkori magyar líra átfogó képét Gellért Oszkártól Illyés Gyulán át Pilinszky Jánosig, Nagy Lászlóig. Az *Új Idők*, melyet a háború előtt Herczeg Ferenc neve fémjelzett, meglepő, a kiadótól szokatlan vállalkozásokba fogott. Folyóirata, az *Új Idők* megújodott, a lap szerkesztését Kassák Lajos, Fodor József és Benedek Marcell vették át. A kiadó írói névsora is megváltozott (Illés Béla, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Fodor József, Mándy Iván).

A Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet Kiadót Budapest főpolgármestere alapította 1945 őszén, s 1947-ben már 80 kiadvány látott napvilágot impresszumukkal. Örkény István szinte háziszervezőnek számított: 1945 és 1949 között öt új művét adták ki, és Illés Béla, Krúdy Gyula, Nagy Lajos munkái közül is több itt jelent meg. A régi alapítású kiadók közül minden kétséget kizáróan a Cserépfalvi Kiadó volt a legélénkebb s a legérdekesebb kiadványokat felmutató cég. József Attila versein, József Jolán József Attila-életrajzán kívül kiadta Gereblyés László, Zelk Zoltán, Salamon Ernő verseit, Bóka László szerkesztésében a *Magyar mártír írók antológiáját*, Kassák Lajos *Egy ember életét*, Sötér István novelláit, Tamás Aladár, Kovai Lőrinc új regényét, Zalka Máté *Doberdóját*, s megindította a Pegazus-könyvtáron kívül a Cserépfalvi Kiskönyvtár sorozatot. Az Emich Gusztáv alapította, majd részvénytársasággá alakult Athenaeum már 1939-ben az állam tulajdonába került mint az ország legnagyobb kiadói és főként nyomdai cége. A felszabadulás után a szakszervezeti tanács irányítása alatt működött, s folytatta hagyományos kiadói munkáját is. Szívesen vállalkozott — a többi kiadót meghaladó mértékben is — verseskötetek megjelentetésére: Ady Endre, Fodor József, Gábor Andor, Illyés Gyula, Kónya Lajos, Várnai Zseni, Zelk Zoltán művein kívül elől járt új magyar prózai alkotások — például Balázs Béla *Álmodó ifjúság*, Heltai Jenő, Illés Béla, Pap Károly, Sötér István, Remenyik Zsigmond, Szabó Pál, Veres Péter műveinek — kiadásában is. Az Athenaeum adta ki először Gergely Sándor Dózsa-trilógiáját is.

1946-ban 1128 cím csaknem 7 millió, 1947-ben 1737 cím közel 8 millió példányban jelent meg. Ezen belül a szépirodalmi művek részaránya a következő:

Év	Kötetszám	Ebből eredeti magyar	Példányszám (ezerben)	Ebből eredeti magyar
1945	219	140	650,0	380,0
1946	516	379	3194,4	2801,9
1947	810	528	4548,7	2555,0
1948	629	415	3037,0	2001,1

* * *

A magyar könyvkiadás lényeges átalakulása 1948-ban kezdődött el. Államosították a nagyvállalatokat, s ezekből öt nagy állami kiadó alakult (Athe-

naeum, Révai, Franlin, Hungária, Új Magyar Könyvkiadó N. V.). A kiadók megtartották a régi szervezeti formát, önálló nyomdával és terjesztői apparátussal rendelkeztek. A kiadói tevékenységek összehangolására alakult meg 1948-ban az Országos Könyvhivatal.

1949-ben államosították a közép- és kisüzemek nagy részét is, ugyanakkor néhány kiadó újjáalakult, illetve történtek új alapítások is. Ez évben a Szikra Irodalmi és Nyomdai Rt. államosításával a Magyar Dolgozók Pártja alapította meg a Szikra Kiadót, a Szakszervezetek Országos Tanácsa a Népszava Szakszervezeti Tanács Könyvkiadó Hivatalát. Az okiratok szerint miniszterelnöki alapítású vállalatok: Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Révai Könyvkiadó Intézet Rt. kiadói részlegéből és a Nyugat kiadóból); Új Magyar Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság tulajdonában levő kiadó átvételével); a Franklin Könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Athenaeum Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., a Forrás Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. és az Athenaeum összevonásából); a Hungária Könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Egyetemi Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. A honvédelmi miniszter alapításából a Honvéd Sajtó- és Lapkiadó Nemzeti Vállalat, a vallás- és közoktatásügyi miniszter alapításából a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat kezdte el működését. 1949-ben alakult meg a Népművelődési Minisztérium, az Országos Könyvhivatal is ezen intézmény keretei között működött, illetve ebbe olvadt bele. Ekkor vált el a korábban egységes kiadói szervezet is, elkülönült egymástól a nyomda—kiadás—terjesztés. A nyomdák a Könyvűipari Minisztériumhoz, a kiadók jó része a Népművelődési Minisztérium, a könyvkereskedelem a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alá került.

A könyvterjesztés szervezetében is megkezdődött a demokratikus átalakulás. 1949 májusában jött létre a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat, mely megkapta az állami kézben levő könyvraktárakat és azokat a könyvesboltokat, melyek lényegileg jogutód nélkül vagy gazdátlanul maradtak. A KNV kis- és nagykereskedelmi feladatokat egyránt ellátott. A Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatból vált ki 1950 júniusában a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat, a külkereskedelmi feladatok ellátásával pedig a Horizont Könyv-, Lap- és Zeneműterjesztő Vállalatot bízták meg. 1950 augusztusában a Szikra Könyvkiadó terjesztői és propaganda apparátusából alakult meg a Szikra Könyv- és Propagandaanyag-terjesztő s költözött a mai Áll. Könyvterjesztő Vállalat székházába a Deák F. utcába. Az alapítások és átszervezések nem váltak be; a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat és a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat, valamint a Szikra Könyv- és Propagandaanyag-terjesztő összevonásával jött létre 1951. május 1-én az Állami Könyvterjesztő Vállalat.

1952. április 17-én államosították az összes magánkézben levő könyvesboltot, illetve vonták be a tulajdonosok iparendélyét. 95 vidéki és 87 budapesti könyvesboltot zártak be ezen a napon, s később a megszüntetett könyvesboltok közül mindössze tizet nyitott meg újra az ÁKV. A könyvkereskedők, kiadók régi és főként újabb kiadványait a Párizsi Áruházban (ma Divatcsarnok) raktározták, ahol még a hatvanas évek végén is gigantikus méretű készletek maradtak.

Feloszlatták a könyvszakma több mint hét évtizedes múltra visszatekintő szervezetét is, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületét, mivel a vállalatok államosításának következtében funkcióját veszítette; holott már akkor helyes lett volna egy, a megváltozott viszonyoknak megfelelő

új, szakmai szervezet felállítása. A könyvek kiadása és terjesztése ugyanis sok olyan feladatot ró a szakma mindkét ágában tevékenykedő vállalatokra, amelyek optimális megoldásához szocialista viszonyok között sem elegendők az állami direktívák.

1950-ben alakult újjá az Akadémiai Kiadó. A Magyar Tudományos Akadémia kiadója a legrégebb könyvkiadó Magyarországon, 1828-ban alakult s mindig is a magyar tudomány minden ágának legfontosabb műhelye volt és maradt. Az újjáalakulást követő évben részben folytatta a korábban megkezdett tudományos sorozatokat: (*Archaeologica Hungarica*, *Bibliotheca orientalis Hungarica*, Budapest várostörténeti monográfiái, *Geologica Hungarica*), illetve újakat indított, melyek közül kiemelkedett a Bartók—Kodály szerkesztette Magyar Népzene Tára, a Magyar Irodalmi Tár, Magyarország állatvilága. A kezdeti időszakban a kiadó legtermékenyebb tudományterülete a nyelvtudomány volt. A megindulást követő évben látott napvilágot Hadrovics László orosz—magyar és magyar—orosz nagyszótára (mintegy 100 ív), majd rövidesen a többi nagyszótár: német—magyar, olasz—magyar, magyar—angol és francia—magyar (hasonló terjedelemben).

A könyvkiadás állami irányítása az 1950—51-es évtől kezdett kibontakozni, azzal a céllal, hogy a társadalom minden rétege könyvhöz jusson, s a művek széles választéka álljon a szakemberek, az új értelmiség rendelkezésére. 1951-ben az egyes szakminisztériumok mellett különböző kisebb kiadóvállalatokat hoztak létre, amelyek munkáját a Népgazdasági Tanács mellett működő Minisztériumi Kiadók Bizottsága koordinálta. Noha e szerv némileg elősegítette a könyvkiadás szakmai fejlődését, a kiadási tevékenység tervszerűségében is ért el némi eredményt — feladatát hatáskör hiányában nem tudta kellőképpen ellátni. Párhuzamos kiadások, célszerűtlen kiadói profilok jöttek létre, elaprózódtak vagy elnagyolódtak a feladatok s a rendelkezésre álló anyagi eszközök célszerű felhasználása területén is megoldatlan problémák maradtak. Mindezek kiküszöbölésére 1953-ban megalakult a Kiadói Tanács, mely a Minisztertanács mellett működött s a különböző minisztériumok és más főhatóságok képviselőiből állott és Titkársága útján látta el a koordinálás feladatait.

1954-ben a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt megalakult a Kiadói Főigazgatóság, amely jelenleg is működik a Művelődési Minisztérium keretében. Feladata a könyvkiadás és könyvterjesztés országos irányítása a művelődéspolitikai elvek alapján, a kiadók és terjesztővállalatok távlati és éves terveinek összehangolása, a könyvkiadás céljaira megállapított országos papírkeret szétosztása, a könyvárrendszer elveinek kidolgozása. A közvetlen irányítása alá tartozó vállalatok tekintetében hatósági felügyeleti jogkört lát el; ugyanakkor ágazati felügyeletet gyakorol a nem közvetlenül irányítása alá tartozó könyv- és szakmai vállalatok felett. A Belkereskedelmi Minisztérium viszont ágazati felügyeletet gyakorol a könyvkereskedelmi vállalatok felett, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat esetében a feladatot a Külkereskedelmi Minisztérium látja el.

1954-re a könyvek száma az 1948. évi 1684-ről 2750-re a példányszám 10,6 millióról 19,8 millióra emelkedett. Különösen jelentősen nőtt a tudományos, ismeretterjesztő és szakirodalmi művek száma; példányszáma pedig több mint meghétszereződött. A tankönyvkiadás az új oktatáspolitikai szolgálatában új szellemiségű könyvek kiadásával állt a népi demokratikus Magyarország szolgálatába. Az alsó, közép- és felsőfokú iskolák a társadalom minden dolgozó rétege számára nyitva állottak. A magyar történelem során eddig nem tapasztalt

mértékben óriási tudásvágy és könyvéhség jelentkezett. Az 1948. évi 237 műről 1954-ben 870-re emelkedett a tankönyvek száma, a példányszám pedig közel meghatszorosodott. Nem a megfelelő mértékben, illetve hullámszóan fejlődött az orvosi és a mezőgazdasági könyvkiadás, kisebb mértékben a történelmi, földrajzi és néprajzi könyvek száma és példányszáma.

1954-ben indult az olcsó könyvtár sorozat, amely a magyar és külföldi szép-irodalom alkotásait juttatta el az olvasóhoz, hetente átlag félmillió példányszámban 3–4 forintos áron (1 kg kenyér ára). Állami támogatással lehetővé vált a könyvek olcsó áron történő forgalomba hozatala, a könyv egyre inkább közkinccs s mindenki számára elérhetővé és hozzáférhetővé vált. Az olcsó árú könyvek ugyanakkor nem zárták ki a művészi színvonalat, az igényes kivitel sem. A könyvek tipográfiai megformálásának előmozdítására 1954-ben alakult meg a könyvművészeti bizottság, mely azóta minden évben díjakat ad ki a legszebb magyar könyvek alkotóinak. Az első alkalommal Barcsay Jenő *Művészeti anatómiája* kapta meg a díjat. A népszerű mű azóta 9 idegen nyelven 56 kiadásban közel félmillió példányban látott napvilágot. A „Szép Magyar Könyv” versenyt 1969 óta a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése rendezi és szervezi meg, 1981 óta bevezetve a közönségdíjat is.

Megindult az Akadémiai Kiadónál az idegen nyelvű könyvkiadás is, s 1954-ben már 14, 1955-ben 18 mű jelent meg különböző nyelveken, míg 1970-re érte el — a mai is átlagosnak mondható évenkénti 100—110 műszámot.

A szépirodalmi könyvkiadás a kulturális politika és irodalom alakulásával párhuzamban, ellentmondásosan fejlődött. A szocialista realizmus kizárólagossága, a politika azon elvárása, hogy az irodalom az aktuális politikához igazodjék, a napi politikai gyakorlatot igazolja, a műfaji és kifejezésbeli skála szűkítéséhez vezetett, s az olvasók körében sem volt általánosan népszerű az ideális tulajdonságokkal felruházott, feddhetetlen „pozitív hős”. Az 1949—53 közti időszakban a számtalan sematikus mű mellett olyan maradandó alkotások is keletkeztek, mint Illés Béla *Honfoglalása*, Szabó Pál *Új földje*, Veres Péter *Próbátétele*, Déry Tibor *Felelete*, Karinthy Ferenc *Budapesti tavasza*, Sarkadi Imre novellái, ill. a lírában Benjámín László, Juhász Ferenc, Simon István költeményei. A kortárs világirodalmat illetően könyvkiadásunkat szinte a teljes elzárkózottság jellemezte, s lényeges lemaradás a modern irányzatok tekintetében.

Az 1953—1956 közti időszak mind a politikában, mind az irodalmi életben az ide-oda hullámszó viták, kritikai csatározások időszaka volt. Jelentősen megnőtt az irodalmi folyóiratok (*Csillag*, *Új Hang*, *Irodalmi Újság*) és másodjában a könyvkiadás szerepe. Az irodalom iránti felfokozott érdeklődés, a művész megnövekedett közéleti szerepe feszültségeket okozott, de szélesítette az alkotók sorát, helyet adott az addig félreszorított íróknak s az új fiatal tehetségeknek is (Németh László, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István, Csoóri Sándor). A szociográfiák, tényfeltáró riportok, novellák, szatírák, megjelenése eseményt jelentett az irodalmi életben és a könyvpiacón (Karinthy Ferenc: *Ezer év*, Déry Tibor: *Simon Mennyhért születése*, Urbán Ernő: *Uborkafa*, Veres Péter: *Almáskert*, *Talpsimogató*).

A könyvkiadás kiemelkedő sikere volt Németh László *Égető Eszter* c. regénye, Szabó Pál, Veres Péter, Illyés Gyula új művei. Ez idő tájt lépett színre az a prózaíró nemzedék, melynek tagjai ma is a magyar irodalom legerősebb vonulatát képviselik: Sántha Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Csurka István, Moldova György és mások.

A Kiadói Főigazgatóság 1955-ben a kiadók egy részét nagyobb vállalatokba vonta össze, oly módon, hogy egyben a szükséges szakosítást is végrehajtotta. Az egyes szakkiadók megszüntették a lapok és folyóiratok kiadását s a szaktudományos könyvek publikálásra összpontosították erejüket. Kilenc különböző minisztériumi kiadó egyesítéséből ekkor alakult a Közgazdasági és Jogi Kiadó, valamint a Műszaki Kiadó.

Az 1955-ös év a szépirodalmi kiadás szerkezetében is változásokat hozott. A Magyar Írók Szövetsége kiadójaként 1955 januárjában alakult meg a Magvető Könyvkiadó. Elsődleges feladata a kortársi magyar szépirodalmi alkotások megjelentetése, a fiatal magyar költők és írónemzedék útrabocsátása. Az Új Magyar Könyvkiadó tevékenységi köre bővült, a világirodalom egészének megjelentetése e kiadó profilja lett, miután e feladatok jó részét átvette a Szépirodalmi Kiadótól. (Az Európa Kiadó nevet 1957-ben vette fel.) A Szépirodalmi Kiadó szinte kizárólagosan a magyar irodalmi alkotások, elsősorban a klasszikusok — kibocsátó — műhelye lett. A magyar költészet klasszikusainak kiadását (Balassi, Csokonai, Petőfi, József Attila stb.) ezekben az években (1955) kezdte meg a Magyar Parnasszus ízléses, kitalakú köteteiben. A *Hét évszázad magyar versei* c. — ma már alapműnek tekinthető — összeállítást először 1951-ben, azóta számtalan új kiadásban, magas példányszámban bocsátja ki a Szépirodalmi Kiadó.

Ugyanabban az évben alapították a Corvina Kiadót, a hazai idegen nyelvű könyvek második báziskiadóját az Akadémiai Kiadó mellett. A Corvina kezdetben túlnyomó részt művészeti kiadványokat jelentetett meg idegen nyelven (Magyar Népművészet, A Szépművészeti Múzeum kincsei), majd Magyarországot ismertető albumokat, leírásokat, politikai műveket tett közzé saját, ill. külföldi partnerekkel közös kiadásban.

Az új kiadói szervezet lehetővé tette a könyvkiadás, a művelődéspolitikai célkitűzések jobb megvalósítását, az olvasói igények tervszerűbb kielégítését, a könyvkiadás, könyvterjesztés és a nyomda- és papíripar érdekeinek megfelelő összehangolását, az anyagi eszközök célszerűbb felhasználását, egységes szempontok érvényesítését a kiadói módszerekben. A szakosítás túlzásait megszüntette, de ugyanakkor bizonyos feladatokat egy-egy kiadónál összpontosítva, elősegítette a kiadási ágak tervszerűbb és arányosabb fejlődését.

* * *

Az 1956-os eseményeket követő fél évtized a politikában, az irodalomban és a könyvkiadásban is a konszolidáció időszaka volt. Új irodalmi lapok indultak (*Élet és Irodalom*, *Kortárs*, *Új Írás*) s a vidéki folyóiratok is elkezdték tevékenységüket. Számos vita zajlott le a művelődéspolitikáról, modernizmusról, a népi írókról, a könyvkiadásról. Megjelentek a korábban méltatlanul, a személyi kultusz miatt háttérbe szorított művek, színre léptek addig méltánytalanul mellőzött alkotók, megindult a kortársi világirodalom kiadása (Camus, Kafka stb.). Egészséges fejlődés vette kezdetét, jónéhány mű (Dobozy, Mesterházi, Molnár Géza, Berkesi) a munkásosztály szemszögéből ábrázolta a közelmúlt eseményeit, a magyar múlt és jelen nehéz kérdéseit.

Több hullámban jelentkeztek a fiatal alkotók, legerősebben talán a lírában. A 15 fiatal költő 105 versét tartalmazó *Tűz-tánc* antológia 1957-ben reveláció volt. Németh László tanulmányai (*Sajkódi esték*), Szabó Magda regényei, Illés Endre novellái, Vas István, (*Rapszódia egy őszi kertben*) Illyés Gyula (*Mozgó világ*) versei a társadalmi haladás igénye jegyében születtek. Az irodal-

mi élet érdeklődése egyre inkább a tudományos, elsősorban szociológiai jellegű problémák felé fordult, a 60-as évek legelejének kiadványműfaja a tanulmánykötet lett, többnyire egy-egy vitához is kapcsolódva.

1957-ben kezdte meg munkáját a Medicina Egészségügyi Könyvkiadó és Dokumentációs Vállalat (1966-tól Medicina Könyvkiadó) és a Gondolat Könyv-Lapkiadó és Terjesztő Vállalat (ma: Gondolat Könyvkiadó) — a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat alapításában és a Kisipari Szövetkezeti Kiadványvállalat. Ez utóbbit 1958-ban vette át a Kiadói Főigazgatóság és 1965-ig Magyar Helikon néven működött, majd az Európa Kiadó önálló osztálya lett 1982-ig; ekkor Helikon Kiadó néven önállósult. Ez évben (1957) vette fel az Európa Kiadó nevet a korábbi Új Magyar Könyvkiadó.

Az ötvenes évek végén indult meg a teljes világirodalmi termésre kitekintő könyvkiadás, a külföldi szerzők széles körű megjelenítése. Ekkor kezdte pótolni könyvkiadásunk azokat a lemaradásokat, melyeket az ötvenes évek elejének szűkkeblű kultúrpolitikája eredményezett.

1957-ben jelent meg a Magvető Kiadó Világkönyvtár sorozatának első kötete, melynek darabjai ma is a kortársi világirodalom legszínvonalasabb alkotásait mutatják be. 1958-ban jelent meg a Modern könyvtár első fűzött kötete, mely valóban a modern világirodalom kisebb terjedelmű legfrissebb alkotásait adja közre a prózától a versig, a tanulmánytól a drámáig. (1985 elején jelent meg a sorozat 500., jubileumi kötete.) Ugyanabban az évben indult a kor ízléséhez mérten modern kontósban a Dekameron sorozat. Egy-egy kötet egy-egy ország, nép, nyelvterület kisprózájának áttekintését adta. A kiemelkedő külföldi klasszikusok életmű sorozatokban láttak napvilágot (Thomas Mann, Balzac, Zola, Sinclair Lewis stb.). A külföldi irodalomban való tájékozódást segítette a Világirodalom klasszikusai c. sorozat, melyekhez a legnevesebb szakemberek írtak előszókat, méltatásokat. Ezt egy népszerűbb, olvasmányosabb válogatás a Milliók Könyve c. előfizetés ún. zárt könyvsorozat követte 1961-től.

Noha az ötvenes évek legvége és a hatvanas évtized elsősorban a világirodalmi könyvkiadás fellendülésének időszaka volt; jelentősen fejlődött a gyermek- és ifjúsági, valamint az ismeretterjesztő könyvkiadás. Az ifjúsági könyvkiadásban leány-regények volt a divatos műfaj (Pöttyös és Csíkos könyvek), valamint a nagy emberek életét regényes formában feldolgozó kötetek. Az ifjúsági ismeretterjesztésben is megtette könyvkiadásunk az első komoly lépéseket a Búvár könyvek (1960), majd a Bölcs bagoly rovatok beindításával. Ennek kiteljesedése lett később e kiadási ágazat mindmáig legsikeresebb vállalkozása a Képes történelem (1964) és a Képes Földrajz (1967) c. sorozatok.

A modern ismeretterjesztő könyvkiadás első lépéseként már 1956-ban megindult az Auróra sorozat, a társadalom- és kisebb részben a természettudományok legfrissebb eredményeit közlő Stúdium könyvek (1957), majd az egyes történelmi korszakokat összefoglalóan bemutatató Európai antológia kötetei. A hatvanas évek sikerkönyvei közé számítottak a „Izmusok” különböző kötetei (barokk, futurizmus, expresszionizmus stb.), miként a Gondolattár apró kis füzetei is kedveltek lettek a diákok, az egyetemisták körében.

Az Állami Könyvterjesztő Vállalat monopolhelyezete is megszűnt. 1956-tól 92 állami könyvesbolt került fokozatosan a földművesszövetkezetek tulajdonába és kezelésébe. Ellátásukra alakult meg a Földművesszövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat (SZÖVKÖNYV). A Horizont Könyv-Lap- és Zeneműterjesztő Vállalat utódjaként alakult meg a Magyar Könyv Kereskedelmi Vállalat, melynek fő tevékenysége az ügynöki könyvterjesztés volt. Míg 1951-ben 179; 1964-

ben már 338 könyvesbolt működött az országban, a korszerűséggel azonban még nem dicsekedhettünk. A közös szakmai feladatok elvégzésére alakult meg 1963-ban a Könyvkiadók és Könyvterjesztők Tájékoztató Központja, a mai Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének elődje.

A felszabadulás utáni magyar könyvkiadás első két évtizedének fejlődését néhány adattal érzékeltetjük.

Könyvkiadás			Könyvforgalom	
év	szám	példányszám ezerben		
1945	644	3 162,7		
1948	1684	10 676,7		
1950	1880	20 148,5	1951	143 millió Ft
1955	2748	22 874,7	1955	217 millió Ft
1960	2972	34 692,7	1960	554 millió Ft
1964	4164	44 729,4	1964	755 millió Ft

1945 és 1964 között összesen 5214 külföldi szerző műve jelent meg Magyarországon 64,5 millió példányban. Többek között Verne 53, Shakespeare művei 49, Grimm testvérek 40, Anatole France 37, Jack London 36, Gorkij 110, Puskin 49, Tolsztoj 70, Balzac 68, Dickens 31, Thomas Mann 41, Stefan Zweig 24 kiadásban. A legmagasabb példányszámban megjelent művek: Beecher—Stowe: *Tamás bátya kunyhója*, Boccaccio: *Dekameron*, Defoe: *Robinson*, Dumas: *Három testőr*, Dickens: *Copperfield Dávid*.

* * *

A hatvanas évek legelején lezárult az irodalmi konszolidáció időszaka is s a könyvkiadás is nyitottabbá, minden új kezdeményezés, új irányzat iránt fogékonyabbá vált. Új írónemzedék csatlakozott, az idősebbek megkezdett vagy abbahagyott törekvéseihez. Könyvkiadásunk, a szellemi élet más területeihez hasonlóan, a hatvanas évtizedben felszálló ágban volt. Rövid fél évtized alatt olyan művek születtek s hódították meg szinte az egész társadalmat, mint Fejes: *Rozsdatemető* (1962), Sarkadi: *A gyáva* (1961), Szabó Magda: *Pilátus* (1963), Moldova: *Idegen bajnok* (1963), Galgóczi: *Öt lépcső felfelé* (1965), Somogyi Tóth Sándor: *Próféta voltál szívem* (1965), Gáll István: *Csapda* (1966), Cseres: *Hideg napok* (1964).

Számos máig is érvényes remekmű született, melyek fennmaradtak az idő rostáján, s azóta is mai klasszikusnak számítanak, évről évre új kiadásban jelennek meg. Kivirágzik a szociográfia műfaja, mely Csák Gyula *Mélytengeri áramlásával* (1963) és Csoóri *Tudósítás a toronyból* (1963) c. művével indul, még jó két évtizednyi sikeres útjára, majd válik helyenként és időnként uralkodó és kedvelt műfajjává, az irodalomban és a könyvkiadásban. A munkás- és paraszt-ábrázolás után megfogalmazódnak az értelmiségi gondok és morális kérdések is. Új szerzőket ismer és fogad be az olvasóközönség (Raffai Sarolta: *Egyszál magam*, 1967 Bertha Bulcsú: *A bajnok élete* 1969), a nemzedéki közérzet változásairól Csurka István (*Nász és pofon* 1969) Moldova (*Malom a pokolban* 1968) s mások adnak hírt. A hatvanas évek utolsó negyedének új felfedezettje a sokáig hallgató, majd legtermékenyebb időszakába érkező Örkény István. Novellás-

kötetei után (*Jeruzsálem hercegnője* 1966, *Macskajáték* 1966, *Tóték* 1967) megszületik a ma már új műfajnak tekintett egyperces novellák sorozata (1968) melyek azóta számtalan kiadásban láttak napvilágot. A hatvanas évek közepe táján és végén számos ún. írói életmű sorozat került kiadásra: nemcsak a magyar klasszikus irodalomból (Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór), de az élő klasszikus magyar alkotóktól is. (Illyés Gyula munkái 1969-től, Déry Tibor és Németh László művei valamivel később.) A Szépirodalmi Kiadó kezdte el először az idősebb, ma élő alkotók bemutatását az Arcok és vallomások c. sorozatában (1966), melynek darabjai egyszerre életrajzok, esszék, interjúkötetek és képes beszámolók is.

A könyvkiadás más ágazatai is egyenletesen fejlődnek, kiteljesedik az úti-könyvkiadás s szinte minden európai nyelv kétnyelvű szótára kis-, közepes és nagy változatban, terjedelemben, a nyelvet tanulók rendelkezésére áll. Jelen-tősen emelkedik a pszichológiai, szociológiai művek száma. Az ifjúsági irodalomban diadalútjára indul a tudományos-fantasztikus irodalom, hogy ki tudja meddig őrize majd szerzett pozícióit.

A hatvanas években bontakozik ki a magyar lexikonkiadás, s ha lassan is, de két évtized alatt kielégíti az általános és főként a különböző szaklexikonok iránti egyre növekvő igényeket. Az *Új Magyar Lexikon* első kötetének megjelenését (1959), majd számtalan utánnyomását, a nagy vitát kavart *Magyar Irodalmi Lexikon* követi (1963), a *Művészeti Lexikon* (1965), a *Filmlexikon* (1964), *Magyar Életrajzi Lexikon* (1967) után a nem humán tudományok szaklexikonai következnek — már a hetvenes évek elejei indulással.

A tudományos könyvkiadás — évtizedes kutató és gyűjtőmunkák eredményeként olyan nyelvészeti kézikönyveket produkált, mint: a *Magyar Nyelv Értelmező szótára I—VII. kötet* (1959—1962), a *Magyar Nyelv történeti-etimológiai szótára I—III.* (1967—76) vagy európai viszonylatban is úttörő jelentőségű: a *Magyar nyelvjárások atlasza* (6 nagy folió kötetben — tokban) 1968—1977. A hagyományos finnugrisztikai kiadványok java része idegen nyelveken is megjelent. Megnövekedett a történeti, szociológiai, közgazdaságtudományi könyvek száma, a klasszikus és modern filozófusok műveinek folyamatos kiadása. Az Akadémiai Kiadó hasonmás kiadványsorozata a Bibliotheca Hungarica Antiqua nemcsak becses irodalmi, könyvtörténeti emlékeket, ritkaságokat tett és tesz közzé, de az egyes kötetek könyvművészetileg is remekműveknek számítanak (Heltai Gáspár: *Chronica*, Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*, Sylvester János: *Újtestamentum* stb.).

A magyar irodalom klasszikus értékeit szövegkritikai kiadásokban bocsátotta közre az Akadémiai Kiadó, bő jegyzetapparátussal, magyarázatokkal (Vörösmarty, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Mikes Kelemen). A Magyar Irodalmi Tár, A magyar irodalomtörténet forrásai, valamint a Codices Hungarici a magyar szép-, ill. tudományos irodalom régi emlékeit, kortársi levelezését teszi hozzáférhetővé a kutatás számára, ugyanúgy a különböző bibliográfiák is.

A könyvkiadás tematikai megújulása, a gazdag választék biztosítása mellett mégis maradt egy sűrű sáv, a kiadványoknak az a sora, mely nem találkozott a közönség aktív befogadásával s a helytelen példányszám megállapítások következtében is a hatvanas évek közepétől jó néhányszor engedményes könyvvásárral kellett végrehajtani. A szépirodalom különböző műfajainak előretörése mellett a szakkönyvkiadás is fejlődött; különösen műszaki és mezőgazdasági kiadványok iránt nőtt meg az érdeklődés.

Az 1968-ban meghirdetett új gazdasági irányítási rendszer aggodalmat keltett, a jó néhányan féltették a kultúrát a gazdaság szigorú törvényeitől. Széles körű vita bontakozott ki a könyvkiadás kérdéseiről, jövőjéről; melynek legmarkánsabb megnyilvánulásai a *Kortárs* c. folyóiratban láttak napvilágot. Ehhez Lukács György is hozzászólt, kinek összes művei kiadását ugyanebben az évben kezdte meg a Magvető Kiadó. Itt vetődött fel először az áru-e a kultúra? azóta is sokat vitatott kérdése. Erről többek között Lukács György így nyilatkozott:

„... Tömegesen előállított és tömegesen fogyasztott cikkeknel termelés és fogyasztás között az áruforma nélkül nem lehet kapcsolatot előidézni. ... A kérdés azonban az, hogy ebből a lebonyolítási formából következik-e a profitra való termelés”. A kultúra jövőjét ekkor így látta Lukács: „... a szocialista demokrácia nem egyszerűen abból áll, hogy az anyagi életszínvonal emelkedik: ellenben minél jobban emelkedik a materiális kielégítettség színvonala az emberekben, annál fontosabb szerepet fog játszani a kultúra”.

A népgazdaság szerkezetének, gazdasági mechanizmusának változására természetesen kiadók is élénken reagáltak. Elméleti és gyakorlati kézikönyvek, vállalatgazdálkodási kérdések, útmutatók közreadásában, az élet változásaira gyorsan reagáló Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jeleskedett. A Mezőgazdasági Kiadó elsősorban a nagyüzemi gazdálkodással foglalkozó könyveket részesítette előnyben, de a kibontakozó ún. kertbarát mozgalom híveinek is sok hasznos tanácsot tartalmazó könyvet adott a kézbe.

A könyvszakma vezetői és a vállalatok képviselői már korábban kezdtek foglalkozni egy új — állami irányításon kívüli — szakmai szervezet megalakításának tervével, ami aztán a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésével elodázhatatlanná vált. Ennek eredményeképpen 1969 februárjában alakult újjá a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

1972. január 1-én a könyvterjesztés szerkezetében változtatásokat hajtottak végre. A könyvkiadás, a könyvkultúra általános fejlődése mögött erősen lemaradt a könyvterjesztés. Elavult vidéki bolthálózat, raktári szűkösség, szállítási problémák nehezítették a könyvkereskedelmet; ugyanakkor a kiadók — terjesztők kapcsolatában is fennakadások voltak. Kiadói érdekeltségű nagykereskedelmi vállalatot alapítottak Könyvért elnevezéssel; egyidejűleg megszűnt a Szövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat. A Könyvért a nagykereskedelmi teendőjén kívül feladatul kapta a könyvtárak központi ellátását, valamint a szövetkezeti könyvterjesztést.

A könyvterjesztést területi elv szerint különítették el. A Magyar Könyvkereskedelmi Vállalat utódjaként korábban alapított Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat feladata a vidéki városok nagyobb települések ellátása lett, míg az Állami Könyvterjesztő Vállalat tevékenységi területe a fővárosra koncentrálódott. Differenciált árús (18, 24, 33%) a preferált kiadványok (mai magyar irodalom, kultúrpolitikailag fontos és értékes művek) nagyobb fogalmazását volt hivatva elősegíteni.

A hetvenes években a könyvkiadás fejlődése újabb lendületet vett — a mai magyar képző-, zene- és iparművészet bemutatása programmá vált, a hazai idegen nyelvű könyvkiadás csúcspontjára érkezett s nagyszámban jelentek meg tudományos könyveink külföldi (német, angol, amerikai stb.) kiadókkal közös kiadásban. Megnőtt az érdeklődés a néprajzi, népművészeti kiadványok iránt, mit elsősorban a Gondolat, az Akadémiai és a Corvina Kiadó elégített ki.

A társadalomtudományi könyvkiadás is nyitottabbá vált, sorra jelentek meg olyan filozófusok művei, mint Nietzsche, Pascal, Kierkegaard, Bergson és a mai

polgári filozófusok szociológusok, gondolkodók művei is a közönség asztalára kerültek (Teilhard de Chardin, Max Weber, Löwenthal stb.).

A néprajz mellett széles befogadó közönségre számíthattak a magyar művelődéstörténetet bemutató művek, ugyanakkor csökkent az érdeklődés az útleírások, útikalandok iránt. 1971-ben adta ki a Gondolat Kiadó a Társadalomtudományi könyvtár első három kötetét: Jürgen Habermas, A. J. Toynbee és Borisz Grusin munkáit. A sorozat az értelmiségi gondolkodás egyik legmodernebb iránytűjévé vált s újabb és újabb kötetei változó példányszámban ugyan, de a magyar könyvkiadás eseményeivé váltak.

A hatvanas évek legvégén, a hetvenes évek legelején program lett a népszerű (egyelőre csak szépirodalmi) művek paperback (zsebkönyv) kiadása, melyre az első próbálkozást még 1965-ben a Gondolat Kiadó tette a Sikerkönyvek elnevezésű sorozatával. 1966-ban indította meg az Európa Kiadó az Európa zsebkönyvek elnevezésű zsebkönyvek sorozatát, melynek sikerét — hasonlóan a Modern Könyvtárhoz — két évtizedes közkedveltsége bizonyítja. A Magvető majd a Szépirodalmi Kiadó zsebkönyvtár sorozatában számtalan sikeres mű látott napvilágot második vagy többedik kiadásban, utánnomásban: Sánta Ferentől Nádas Péterig, Kardos G. Györgytől Ember Mária műveig.

Később a zsebkönyv-programhoz ismeretterjesztő sorozatok is csatlakoztak: Szentől-szemben (1974-től), Gondolat Zsebkönyvek, Képzőművészeti zsebkönyvtár, Gyorsuló idő (1975) stb., majd az évtized végén a Magvető Ra-re rövid prózai írásokat közlő szériája.

Változatlan érdeklődés mutatkozott a szociográfiai szociológiai művek, illetve ilyen indíttatású szépprózai alkotások iránt. 1970-ben újította fel a Szépirodalmi Kiadó, a népi írónak még a háború előtt indított Magyarország felfedezése c. sorozatát, mely már indulásakor kirobbanó siker lett a kritikusok és a nagyközönség körében egyaránt. Neves, befutott írók, szociográfusok mellett, induló, ifjú tehetségek is jelentkeztek e kiadvány-folyamban, ahol a mai Magyarország vertikálisan és horizontálisan is bemutatásra került: az olajbányászoktól a szövönőkhig, egy-egy tájegység „panaszától” a tanyákig, gazdag történelmi múltú kisváros életéig — nemegyszer parázs vitákat kavarkva.

A könyvkiadás másik sikeres területe a visszaemlékezések, emlékiratok, önéletrások közreadása lett. E műfaj egyik első, de mindenképpen legsikeresebb alkotása Déry Tibor *Ítélet nincs* (1968) c. műve volt. Ezt részben megelőzte Vas István *Nehéz szerelem*, részben követte *Mért vijjog a saskeselyű* c. visszaemlékezése, majd Kolozsvári Grandpierre Emil s mások hasonló jellegű művei. A közelmúlt története egyre inkább izgatta azokat a fiatalokat, kik a még élő résztvevőktől várták el annak feltárását. A politikusok közül többen szólaltak meg: Nógrádi Sándor, Vas Zoltán, Kállai Gyula, Marosán György s egy még régebbi tanú Károlyi Mihály özvegye is.

Hosszas nyilvános vita előzte meg a Magyar Remekírók c. sorozat indítását, mely a teljes magyar irodalmat van hivatva bemutatni az ősi népdal- és ballada töredékektől Illyés Gyuláig, a XVI. századi magyar gondolkodóktól a mai magyar líráig. Illés Endre, a magyar könyvkiadás doyenje a programot: „diófát ültetni” jelszóval hirdette meg s az 1973-as ültetés óta ez a diófa szépen és láthatóan virágzik. Ugyanabban az évben — nagyszabású, reprezentatív könyvkiállítás emlékezett meg a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójáról.

A Corvina Kiadó, mely a 60-as években elsősorban számtalan gyerekkönyv idegen nyelvű könyvkiadásával ért el külföldön is sikereket, a 70-es évektől a magyar népművészet, néprajz különböző területeinek bemutatásával jelent

meg, főként az európai könyvpiacra. A magyarországi műkincsek magas színvonalú nyomdatechnikával készült kötetei sikert arattak, miként a magyar társadalomtudomány legújabb eredményeit idegen nyelven közreadó művek is.

A hetvenes évek elejétől egyenletes a könyvkiadás fejlődése mind mennyiségi, mind tartalmi mutatókban. 1970-ben 4893 mű jelent meg 47 millió példányban, 1974-ben 7281 mű közel 69 millió példányban. A felszabadulást követő 30 év alatt (1974-ig) 104 489 művet adtunk ki 1 760 964 500 példányban. Jelentősen nőtt az ívterjedelem és az átlagpéldányszám. (Ez utóbbi 1945-ben 4900, 1974-ben 9400 volt.)

A könyvek jelleg szerinti megoszlásában a címek száma szerint következő a sorrend: szakirodalom, tankönyv, szépirodalom, ismeretterjesztő irodalom, tudományos irodalom, gyerek és ifjúsági irodalom; míg példányszám tekintetében: tankönyv (32,7%), szépirodalom (24,4%), ismeretterjesztő irodalom (19,8%), gyerek és ifjúsági irodalom (10,5%), szakirodalom (8,1%), tudományos irodalom (3,5%).

A szépirodalmon belül a 30 év alatt a fordított művek számának emelkedése meghaladja az egész könyvkiadás fejlődését. 1945 és 1959 között 13,6 ezer, 1960 és 1974 között 30 ezer fordítás jelent meg.

A 30 év alatt megjelent összes műveknek a 8%-a, példányszámának 14%-a fordítás. Jelentős az élő írók műveinek aránya is: 63% a címek számát tekintve, példányszámban arányuk viszont nem éri el az 50%-ot.

A tízezer lakosra jutó kiadott könyvek számában, a hetvenes évek közepére Magyarország az európai középmezőnyben foglalt helyet, megelőzve pl. az USA-t, Franciaországot, Nagy-Britanniát.

A könyvforgalom 1967 és 1974 között megduplázódott, fejlődött a könyvesbolthálózat, ha nem is a kívánt mértékben. Az olvasás szociológiai felmérése szerint a felnőtt lakosság 60%-a vált könyvolvasóvá.

* * *

A hetvenes évek közepén fedezte fel s vitte sikerről sikerre könyvkiadásunk a latin-amerikai irodalmat, Garcia Marquez, Vargas Llosa és mások minden jelentős műve, több kiadásban, magas példányszámban került a könyvesboltokba, könyvtárakba. Ismert szerzőkké válnak: Heinrich Böll, kinek szinte minden műve megjelent magyarul, Malamud, Updike, Golding, Günter Grass, Capote, Sigfried Lenz, Trifonov, Raszputyin, Páral, Hrabal. A közönség széles rétegeinek kielégítésére több kiadásban jelennek meg Keyes (*Virágot Algernonnak*) Mailer, Merle, Oates, Peter Marshall, Kesey (*Száll a kakukk fészkére*) Ajtmatov, Druon művei.

Ez időszakban indul meg a szomszédos országok magyar írói műveinek magyarországi kiadása s fokozódik a határontúli magyar irodalom iránti érdeklődés. Sütő András: *Anyám könnyű álmodt ígér* c. műve e vonulat legszebb s mindmáig legmaradandóbb alkotása. E művek közrebocsátásában elévülhetetlen érdemeket szerzett a Magvető Kiadó (Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*, Gion Nándor: *Latroknak is játszott*, Dobos László: *Földönfutók*, Kányádi összegyűjtött versei.).

Az 1975—78-as éveket Nagy László, Pilinszky János (gyűjteményes versei), Déry (*Kedves bópeer, Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*), Balázs József (*Koportos, Magyarok*), Gáll István (*A ménesgazda*), Mészöly Miklós (*Film*), Nádas Péter (*Egy családregény vége*) nevei fémjelzik; új művek, beérett életművek összegzése az irodalomban.

A szociológia virágzása tovább tart, specializálódik s az ún. értékszociológiával foglalkozó tanulmányok iránti érdeklődés kielégítése az életmód, szabadidő-kutatási könyvek kiemelt témák a könyvkiadásban, miként a biológiában a genetika kerül a középpontba.

Ha egyelőre csak elméleti szinten is, de szinte különálló kiadási ágazattá szerveződik a számítógépesítés, adatfeldolgozás, üzemszervezés, programozás. A történelmi visszaemlékezések kielégítésére önálló sorozat indul a Magvető Kiadónál: a Tények és tanúk, mely elsősorban a közelmúlt eseményeiről ad visszapillantást. Az Európa Kiadó a régebbi múlt iránti ugyancsak fokozódó érdeklődést a Bibliotheca Historica sorozat megindításával (1977) igyekszik kielégíteni (István király, László koráig emlékezete stb.), ezt a két évvel később indított, népszerűbb és olcsóbb testvérpárja a Pro memoria követi.

A nem rendszeresen olvasók megnyerését szolgálja a Magvető Kiadó 1978-ban indított Ra-re sorozata. A kis terjedelmű zsebkönyvek hidat próbálnak képezni a lektúr, bestseller és a valódi klasszikus irodalom között; az évi 25–30 kötet a világirodalom e századi s a magyar irodalom legfrissebbjei közül válogat.

A hetvenes évek vége a magyar múlt iránti érdeklődés további fokozódását mutatja, ezt nemcsak a magyar szent koronáról kiadott könyvek nagy példányszámú fogyása, a második világháborúról szóló könyvek keletje, a monarchiás témák iránti hazai és külföldi érdeklődés mutatja, de az is, hogy az emlékezések folyamata mellett legkiválóbb íróink is a közelmúltat választják ábrázolásuk tárgyául: Illyés: *Beatrice apródjai* (1979), Cseres: *Parázna szobrok* (1979), Gáll: *Vaskor* (1980). A fiatalabb írónemzedék alkotásai közül is az e témájúak talál-
tak leginkább befogadásra: Simonffy: *Kompország katonái* (1981), Gyurkó: *Faustus doktor boldogságos pokoljárása* (1980).

Az irodalom színterén új vezéregyenység lép fel Esterházy Péter személyében, aki prózát ír, annak valóságos és játékos értelmében, úgy, hogy a *Termelési-regény* (1979) megjelenésével szinte forradalmasítja a modern magyar szépirodalmat. A költészet egyre inkább visszaszorulóban van, izgalmat csak egy-egy új Weöres, Csoóri kötet megjelenése okoz. A visszaemlékezések sorában előtérbe kerülnek a művészek, zenészek, színészek, komponisták, miként az interjú-kötetekben is a még élő, nagy tanúk megszólaltatása a törekvés.

A szomszédos szocialista országokban élő magyar alkotók megjelenését, a nyugati országokban élő írók, költők műveinek megjelenése követi (Thinsz Géza, Dedinszky Erika, Cs. Szabó László, Gombos Gyula), ill. politikai jelentőségű is a *Vándorének* (nyugat-európai és tengerentúli magyar költők) című antológia megjelenése a Szépirodalmi Kiadónál 1981-ben.

A társadalomtudományi könyvkiadás próbálja követni a magyar valóságot, s az érdeklődés kielégítésére törekszik. Leggyakoribb témák: technika és munka szervezete, társadalomelmélet és struktúra, értelmiség szociológia, nő-kérdés.

A tudományos és szakkönyvkiadás elsősorban az összefoglaló kézikönyveket részesíti előnyben — a szakértelmiség igényeihez s a népgazdaság követelményeihez igazodva. A magyar műszaki értelmiség, a közgazdászok, a mikroelektronikában, a környezetvédelem területén dolgozó szakemberek számára egyre több külföldi szakmunkát fordítanak le szakkiadóink, ugyanakkor a technikai és középvezetői szakembergárda részére egy-egy területet átfogó vagy éppen egészen speciális témák gyors kiadása válik szükségessé. A nyomdai átfutási idők hosszúsága nehéz feladat elé állítja az e célra specializált kiadókat, s arra készteti őket, hogy a szövegelőállítás új módszereit kiadói műhelyeikben próbálják megoldani.

A hetvenes évek gyermek- és ifjúsági könyvkiadásában a mennyiségi szemlélet, bizonyos voluntarista elemekkel vegyesen érvényesült, bizakodó hittel az ifjabb korosztály kielégíthetlenségét hitt olvasási vágyában. E kiadási terület, a túltermelés okozta sokk, valamint a nem várt készletnövekedés következtében, a nyolcvanas évek elejére kénytelen volt mű- és példányszámát — a valós igényekhez igazítva — drasztikusan csökkenteni. A növekvő anyag- és előállítási (nyomdai) árakat a könyvkiadás dotációja nem tudta követni, ezért 1979 júliusában hatósági áremelésre került sor, melynek átlagos mértéke 17% volt. Az áremelés következtében erősen visszaesett az útikönyvek, a képző- és fotóművészeti albumok iránti kereslet. Növekedett viszont a vezetés-elmélet, tervezés, jövőkutatás, családszociológiai irodalom — párhuzamosan a társadalmi változásokkal és elvárásokkal. A könyvkiadók kénytelenek voltak — a nem emelkedő dotáció s a megállíthatatlannak tűnő nyomdaköltségek ellensúlyozására — önfinanszírozási formát bevezetni; nyereséges kiadványokkal rekompenzálni a növekvő gazdasági terheket. A két háború közötti bestsellerek újrakiadása nem hozta meg a várt sikert, a nosztalgia csak a még emlékező, de kevés keresetű nyugdíjas rétegekben talált itt-ott befogadásra.

A történelem, köz- és politika-, valamint művelődéstörténet iránti érdeklődés a nyolcvanas években sem lankadt, kiadóink ennek kielégítésére új vállalkozásokkal léptek fel. A Magvető Magyar Tallózó (1978-tól), majd Magyar Hírmondó kötetei bibliofil igényeket is kielégítettek, ugyanakkor a Tények és Tanúk párja a Nemzet és emlékezet, valamint az olcsó árú Gondolkodó magyarok a nemzeti identitás — tudat növekedésére ad választ, eligazítást — a rég és a közelmúlt gazdag példatárából.

A magyar memoárirodalom rétegződését jól szemlélteti az alábbi kronologikus vizsgálat.

1945 és 1980 között az 1526 és 1790 közti időszakról megjelent 27 mű, 1790 és 1849 közöttiről 34 mű, 1849—1918 közöttiről 59 mű, míg a két háború közötti időszakot 428 mű dolgozza fel. Ez utóbbi művek döntő többsége (közel 75%-a) az utóbbi másfél évtizedben jelent meg.

Az irodalmi, művészeti visszaemlékezések, gyűjteményes köteteken kívül a legtöbb mű fő vagy majdnem fő alakja, a második világháborús időszak nemzeti ellenállásának vezéregyénisége, a fasiszták által kivégzett Bajcsy-Zsilinszky Endre.

A tanulmánykötetek fő témája — korábbi időszaktól eltérően — nem az irodalom vagy esztétika, hanem a köz-, társadalom- és gazdaságtörténet. E témakörben olyan kiváló művek jelennek meg, mint a Berend—Ránki szerzőpáros számos alkotása, Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, Ormos: *Padovától Trianonig*, Juhász: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1934—1944*, Szekfű Gyula művei. A reformkor s annak nagy alakja Széchenyi István központi téma lesz, s kivonatos naplójának első kiadása, mely nem éppen izgalmas olvasmány, órák alatt elfogy.

A világirodalomban a nagy felfedezések kora lejárt s a kortársi magyar irodalom nem bővelkedik remekművekben. A fiction-irodalmat egyértelműen háttérbe helyezi a non-fiction, a kritikusok, s közönség egyaránt a magyar regényirodalom újjászületését várja.

A könyvkiadásban a nyolcvanas években kezdődik el a reprint másodvirágzása, mely könyvkereskedői kezdeményezésekből születvén a közönség tetszésével találkozhat.

Az első nagy vállalkozást a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők

Egyesülete bocsátja közre, Szinnyei József 30 ezer magyar író életrajzát és munkáit tartalmazó életrajzi lexikon 14 kötetének közreadásával (*Magyar írók élete és munkái*). Ezt követi az ÁKV, az antikvár könyvpiac tapasztalatain alapuló reprint sorozata, majd a Könyvért koncepció, főként a könyvtárak igényeit kielégítő Tudománytár sorozata, mely mindenekelőtt a kézikönyvekre, bibliográfiákra helyezi a hangsúlyt.

* * *

A nyolcvanas évtized kezdetén; a könyvkiadás változatlan intenzitású fejlődésével — az elmúlt negyedévtized során már sokadszor — önhibáján kívül nem tudott lépést tartani a könyvkereskedelem. Raktározási, kiszállítási, készletnyilvántartási és fizetési nehézségek keletkeztek s a nagykereskedelmi vállalat helyzetéből adódóan lépés-hátrányba kerültek. A központosított könyvellátás — kiszállítás — raktározás helyett a könyvszakma vezetői a decentralizálást választották s a nagykereskedelmi vállalat, ebbéli funkciójának megszüntetésével demigros vállalatokat hoztak létre. Ezt az árrés egységesítése, a tankönyvellátás korszerűsítése, valamint a tevékenységi területek profilrozottságának megszüntetése — a versenyszellem kialakítása érdekében — követte.

A nyolcvanas évek elején a magyar népgazdaság általános problémái kihatottak a könyvkiadásra, terjesztésre is. A könyvvásárlás (könyvolvasás) eddig tapasztalt növekvő üteme lelassult, a könyvvásárlók eddig nem tapasztalt mértékben, szelektív magatartást tanúsítottak, a kúszó áremelkedés a könyvek fogyasztói árában a stagnáló életszínvonal és egyéb okok következtében jelentős könyvkészletek keletkeztek. Mindezek komoly problémát okoztak a könyvterjesztő vállalatok gazdálkodásában; így jó tíz éves önmegtartóztatás után ismét árengedményes könyvakciókra került sor. A könyvkiadás eddig szűznek tekintett pályáján új játékosok tűntek fel — a gazdasági és társadalmi élet más területéhez hasonlóan. Intézmények és egyéb szervek, mint nem hivatalos könyvkiadók egyre táguló körben és tematikában kiadási tevékenységgel kezdtek foglalkozni s szerepük a könyvszakmában — az eddigiektől eltérően — növekvő tendenciát mutat. Jelentősen megnőtt a szerzői (saját) kiadások száma s értékesítésük lehetősége. Míg 1963-ban 1 mű 1000 példányban, 1983-ban 23 mű 443 300 példányban jelent meg.

A XX. század utolsó előtti évtizede — a könyvkiadás, mint a gazdasági, társadalmi és kulturális élet más területén is, a demokratizálódás időszaka. A vásárló-, olvasóközönség véleménye, a könyvekről leadott választása egyre inkább befolyásolja a kiadói és könyvkereskedői munkát. Míg egy 1964-ben végzett reprezentatív felmérés szerint Magyarországon 58,5% volt az olvasók aránya az összlakosság körében (10,5 millió) — ez 1978-ra további 3%-kal emelkedett.

A több szabadidővel sajnos, nem nőtt arányosan az olvasásra fordított idő, emelkedett az iskolázottak száma s a jövedelem is, lényegesen javult a lakáshelyzet és a háztartások felszereltsége; a könyvolvasás gyakorisága ezzel — miként másutt a világon is, nem azonos ütemű. A családok nagy többsége (tíz közül hét) vásárol könyvet; társadalmi helyzetüktől meglehetősen eltérő mértékben. A szellemi foglalkozásuk több mint háromszor annyit vásárolnak, mint a munkások s majdnem ötször annyit, mint a parasztcsaládok tagjai. A családi könyvtárak gyűjtése társadalmi mértékben szokássá vált s fehérfoltok már alig találhatók Magyarországon olvasási térképén.

A magyar könyvkiadás elmúlt — közel negyven esztendeje — folyamatos fejlődésről tesz tanúságot. Magyarországon megjelenik a világ kultúrájának minden humánus haladó értéke; függetlenül a szerző nemzeti, nemzetiségi hovatartozásától, pártállásától; de nem fogadjuk be a nemzeti, faji gyűlölködést elősegítő gondolatok legkisebb csíráját sem, miként nem jelennek meg kiadóinknál pornográf, ifjúságellenes s hasonló témájú könyvek sem. Kiadáspolitikánk nyitott, a fordított irodalom tekintetében UNESCO statisztikák szerint a 7—8. helyen állunk a világon.

Úgyanakkor törekszünk arra is, hogy hazai kulturális értékeink határainkon túl is megismerjék. Már 1951-ben Romániával közös könyvkiadási egyezményt kötöttünk, ezt követte néhány évvel a magyar—csehszlovák, magyar—jugoszláv és magyar—szovjet egyezmény, melyeknek keretében könyvcserékre kerül sor — az ott élő magyar nemzetiségek jobb könyvellátása érdekében, illetve a magyar kiadók — jelentős mennyiséget vesznek át a pozsonyi, újvidéki, ungvári, bukaresti, kolozsvári magyar nyelven publikáló kiadók terméséből. Mindezek mellett a külkereskedelmi vállalatok is bonyolítanak le kereskedelmi alapon üzleteket egymással. Az egyezmény azonban nemcsak kész könyvek cseréjére vonatkozik, hanem közös szellemi együttműködésre is — a szó igazi értelmében. Így vált lehetővé, hogy szomszédaink kiemelkedő íróinak művei a magyar szellemiség részévé lettek, hisz kiadásuk átfogóan, koncepciózusan és módszeresen folyt. Pl. a román Sadoveanu 27, a szerb Křleža 12, a horvát Andrić 16, a cseh Čapek 48, a szlovák Alfonz Bednáz 9 kiadásban került a magyar olvasóközönség elé.

A közös kiadási egyezmények keretében — de önálló hazai kiadásban is — ismerhették meg a honi olvasók a határainkon túl élő magyar alkotók legkiemelkedőbb alkotásait s méltán tettek szert népszerűsége a bukaresti Kriterion, a pozsonyi Madách, az ungvári Kárpáti és az újvidéki Fórum rendszeresen Magyarországra érkező kötetei. A hazai idegen nyelvű könyvkiadás feladata a magyar tudomány, irodalom, művészetek megismerhetővé tétele a leggyakrabban használt világnyelven.

Az Akadémiai Kiadó — sokrétű idegen nyelven kiadott folyóiratain kívül, feladatköréből adódóan — mindenekelőtt a magyar tudomány eredményeit prezentálja angol, német, orosz, francia, spanyol és más nyelveken.

A Corvina Kiadó tematikája igen sokrétű, kiadványai átfogják a magyar kulturális élet egész területét: társadalomtudomány, irodalom, képző-, ipar-, zeneművészet, idegenforgalom, sport, gyermek- és ifjúsági könyvek, gasztrónomia, néprajz stb.

A hagyományos szortiment könyvterjesztés mellett kifejlődött s az utóbbi negyedszázadban stabilizálódott az ún. közös kiadások rendszere. Az Akadémiai és a Corvina Kiadó a világ számos országának kiadójával tart fenn intenzív kapcsolatot az oxfordi Pergamon Presstől a New York-i Boosey and Hawkesig, a güterslohi Bertelsmanntól a milánói Bompianiig, svéd, finn, francia kiadókig — a szocialista országokkal kialakult szoros együttműködésről nem is beszélve. A magyar könyvkiadás külföldi kapcsolatai kiegyensúlyozottak, országunk 1913-ban jelentette be belépését a berni konvencióba, a hazai és külföldi jogok védettsége biztosított, képviselőink jelen vannak a különböző nemzetközi kulturális fórumokon.

Az UNESCO Nemzetközi Könyvbizottsága egyik soros ülését 1979-ben Budapesten tartotta. A Kultúra Külkereskedelmi Vállalat, illetve a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése általában közös standdal vesznek részt

a különböző nemzetközi könyvvásárokon és kiállításokon: Frankfurt am Mainban, Moszkvában, Varsóban, Bolognában és másutt.

A magyar könyvszakma önkéntes belépésén alapuló szakmai szervezete a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése számtalan ország hasonló szervezetével tart fenn kapcsolatot. Az együttműködések intenzitása különböző, de a szakember és könyvkiállításcserék lebonyolítása ismétlődő fontos folyamat az országok közötti kulturális egyezmények sorában és segítik az azonos vagy különböző társadalmi berendezkedésű országok kultúrájának, könyvkiadásának kölcsönös megismerését.

1984-re a magyarországi könyvtermelés meghaladta a 100 milliós példányszámot, a művek száma tekintetében pedig csekély mértékben túllépte a 9 ezret. A könyvek jelleg szerinti megoszlása a következő:

	Címek száma				Példányszám ezerben			
	1974	%	1984	%	1974	%	1984	%
Tudományos	1 001	13,8	739	8,1	1 238,8	1,8	1 511,0	1,5
Ismeretterjesztő	1 100	15,1	1 205	13,2	17 692,1	25,7	25 411,5	24,7
Szakirodalom	2 952	40,5	4 118	45,1	5 157,8	7,5	8 154,2	7,9
Szépirodalom	745	10,2	907	9,9	14 898,0	21,7	18 926,8	18,4
Gyermek- és ifjúsági irodalom	254	3,5	344	3,8	8 383,6	12,2	15 147,3	14,7
Tankönyv	1 175	16,1	1 733	19,0	20 887,5	30,4	33 113,0	32,0
Egyéb (vallás)	54	0,8	82	0,9	496,6	0,7	745,1	0,7
Összesen:	7 281	100,0	9 128	100,0	68 754,4	100,0	103 008,9	100,0

Az 1980-as években jelentősen növekedett az ún. nem hivatásos kiadói tevékenység. Intézmények, vállalatok, könyvtárak, tudományos testületek, társaságok, helyi tanácsok és egyéb szervek, filmstúdiók, lapkiadók, információs és propaganda szervek egyre nagyobb rendszerességgel bocsátanak ki kiadványokat, melyek terjesztése részben a könyvkereskedelem csatornáin keresztül, részben más szervezetek hálózatában (pl. posta) folyik.

1984-ben a hivatásos kiadók 4586 művet, 93 206 600 pld-ban, a nem hivatásos kiadók 4542 művet, 9 802 3000 pld-ban adtak ki. A könyvforgalom az elmúlt két évtizedben egyenletesen emelkedett, tredje csupán az utolsó pár évben lassult le. A forgalom emelkedés ennek ellenére imponáns. 1974-ben 1617 millió, 1984-ben 3308 millió Ft volt. A könyvárszínvonal emelkedése a nyolcvanas években elérte a 40%-ot, de alatta maradt az iparcikkek áremelkedésének.

A könyvesbolt-hálózat lényegesen nem bővült, néhány nagyvárosban azonban — helyi segítséggel — sikerült nagy alapterületű és korszerű boltokat létesíteni. Budapesten főként az új lakótelepeken nyitottak új könyvesboltokat, a belvárosi könyvesboltok jó részét korszerűsítették. A Könyvértékesítő Vállalat új boltokat létesített Budapesten s kiépítette hálózatát a különböző közművelődési házakban és egyéb intézményekben. Magyarországon 1984-ben Budapesten 162, vidéken 364 könyvesbolt működött.

A magyar könyvszakmában foglalkoztatottak száma: 7887, a hivatásos könyvkiadóknál 4037 munkatárs, a könyvkereskedelemben 3850 fő dolgozik.

ZÖLD, FERENC

L'histoire de l'édition et de la propagation des livres en Hongrie de 1944 à 1985

L'édition des livres en Hongrie, frappée par de lourds dommages de guerre, commençait à fonctionner, après la deuxième guerre mondiale, dans une situation très grave. De nouvelles maisons d'édition se sont constituées, mais, jusqu'à 1948, les entreprises capitalistes aussi fonctionnaient encore. C'est en 1948 que commence la reconstruction de l'édition des livres en Hongrie, de nouvelles entreprises d'édition se constituent et l'imprimerie, la publication et la propagation se séparent. La direction d'état de l'édition des livres commence à s'épanouir à partir de 1950 et 1951; le Conseil des Éditeurs se forme en 1953, la Direction Générale des Éditeurs en 1954, qui a la tâche, jusqu'aujourd'hui, de diriger l'édition et la propagation des livres dans le pays, à la base des principes de politique culturelle.

L'étude analyse les données de quantité et de qualité des livres publiés au cours des périodes suivantes, puis le profil des entreprises d'édition nouvellement fondées et les changements survenus dans la structure de la propagation des livres. L'évolution n'a pas été retardée par les difficultés économiques non plus, de plus, comme cela ressort de l'épilogue de l'étude, une offre d'un niveau extrêmement élevé s'est créée, que la propagation des livres ne pouvait pas suivre de concert, et les soins de emmagasinage sont devenus particulièrement lourds. Les relations internationales de l'édition des livres hongrois ont atteint une évolution considérable et, au cours des dernières années, l'activité des éditeurs privés s'est accrue, elle aussi.

A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál

A modern kiadványoknál is problematikus lehet annak megítélése, hogy bibliográfiailag melyik nyomtatvány önálló, illetve mi csupán valamelyik másiknak a része? Fokozott mértékben találkozni ezzel a gonddal a régi nyomtatványok esetében. Vajon egyetlen kiadvány részeiből áll a kézbevett kötet, vagy egymástól független nyomtatványokból álló kolligátumról, gyűjtőkötetről van szó? Egyetlen többkötetes művet vizsgálunk, vagy több önálló nyomtatványt? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések megválaszolása nem ritka feladat a régi nyomtatványokkal történő foglalkozás (pl. katalogizálás, bibliografizálás) során.

Ez a gond a fordítottja a hiányok megállapításának, de amíg annál azt kell kikövetkeztetni, hogy mi nem található a vizsgált példányban, itt a meglévő részek hovatarozása okozza a problémát. Az ember úgy gondolná, hogy ez utóbbi nyilván könnyebb, hiszen amit meg tud vizsgálni, arról megnyugtatóban is lehet dönteni, mint ami hiányzik. A valóság azonban — sajnos — ennél összetettebb. Általában fennáll a bizonytalanság, hogy a kézbevett nyomtatvány jelenlegi formájában vajon azonos-e az eredeti kiadvánnyal, vagy annak csak egy része, illetve utólag másokkal kötötték össze?

Ennyi sok bizonytalansági tényező előrebecsátása után helyes legalább elvben tisztázni a bibliográfiai egység fogalmát, amelynek alapján azután megkísérrelhető a döntés. Az ezzel kapcsolatos meghatározás úgy szól, hogy *az együttes megjelentetés szándéka* a mértékadó. Amit a nyomtatvány megjelentetője, a nyomdász vagy kiadó együtt hozott forgalomba, azok közösen alkotnak egyetlen bibliográfiai egységet, amit pedig külön-külön, azok — ebből a szempontból — egymástól függetlenek.

Ez az elméleti meghatározás, tehát — a fenti problémafelvetés esetében — néhány évszázados szándék utólagos meghatározását teszi szükségessé. Ráadásul az sem ritkán fordul elő, hogy ugyanazokat a kinyomtatott íveket a közreadók egyszer önállóan, máskor együttesen hozták forgalomba. Ezek után könnyű belátni, hogy a gyakorlati válaszadás a bibliográfiai egység kérdésében nem lehet minden esetben tökéletesen biztos, sem pedig teljesen objektív. Rendkívül sokféle szempont lehetséges, amelynek alapján az egykori szándék rekonstruálása megkísérrelhető. Az alábbiakban ezek áttekintésére történik kísérlet.

Abból kell kiindulni, hogy az együttesen megjelentett részek esetében ezek között formai vagy tartalmi összefüggés kereshető.

A) A formai összefüggés

Van — szerencsére — néhány egyértelmű és objektív jel, amelynek alapján az együttesen megjelentetés szándéka bizonyosra vehető, illetve — legalábbis

elvben — megnyugtatóan védelmezhető. Miután az estek jelentős részében ilyen ismérvek megléte alapján a döntés meghozható, helyesnek látszik ezeket felsorolni.

1. *Átmenő terjedelem jelölése.* Ha a vizsgált nyomtatványban ugyan több, önállóan tűnő rész is található (pl. új címlap), de a levél- vagy lapszámozás zavartalanul halad tovább, úgy joggal feltételezhető, hogy az említett részeket együttesen kívánták közreadni.

2. *Átmenő füzetjelzés.* Ha a füzetjelzésben töretlen átmenet tapasztalható a bizonyos jelek (pl. üres levél) alapján esetleg önállóan tűnő részek között, úgy itt is megalapozottan vélelmezhető a bibliográfiai egység.

3. *Közös registrum.* Jóllehet a nyomtatványban bizonyos törés észlelhető (pl. új levélszámozás kezdődik), azonban a registrum e részek füzeteit együttesen közli, úgy ezek bibliográfiai összetartozásának elfogadása indokolt.

4. *Átmenő órszó.* Amennyiben a nyomtatványon belül (pl. új füzetjelzés mentén) szétváló részek találhatók, de ezeket órszó kapcsolja össze, úgy a közös megjelentetés alapos indokkal valószínűsíthető.

Ez az a négy szempont, amikor a nyomdász által alkalmazott jelzések szerint vizsgálható a formai összefüggés. Akad még további ismérv is, de erre immár a szöveges rész alapján vethető fény.

5. *Közös címlap.* A címlapon feltűntették a főműhöz hozzátartozó egyéb munkát vagy munkákat. Ez olyan döntő bizonyíték a közös megjelentetés szándékára, hogy nem csupán a hozzákötött — többnyire kisebb terjedelmű — egy vagy több nyomtatványt tekintjük a főművel közös egyetlen bibliográfiai egységnek, de a címlapon említett ilyen részek esetleges hiányát még szükségszerűen regisztrálni is kell.

6. *Más közös rész.* Természetesen a címlap volt leginkább hivatott a megjelentető számára, hogy a különböző, de együtt kiadott munkákra felhívja a figyelmet. Azonban ez a jellegzetes összefüggés a nyomtatvány más helyén is tetten érhető. A leggyakoribb ezek közül a *közös tartalomjegyzék, vagy a sajtóhibák együttes igazítása.* De szerepelhet az összefüggést bizonyító rész (pl. privilégium) valamilyen másik, függetlennek látszó munkában. Ekkor éppen ez a különben idegennek tűnő műre utaló szöveg bizonyítja az összetartozást.

Ez hát az a hat alapszempont, amelyek közül már akár *egyetlen egynek a jelenléte is* az összefüggés határozott jelenként értékelendő, és amelynek alapján a bibliográfiai egység feltételezhető. Áll ez akkor is, ha más körülmény az önállóságra utalna. Viszonylag gyakori eset a bibliográfiai összefüggés megállapítására, amikor — a fenti ismérvek hiányában — a *füzetjel változását* kell vizsgálat tárgyává tenni. Ennek magyarázata az, hogy a régi nyomdákban e jelzés alapján állították össze a füzeteket és ezekből a nyomtatványt. Általában igen gondosan figyeltek erre, hiszen ennek már a nyomtatás, majd később a kész ívek rendezése és raktározása, végül az értékesítés és a bekötés során meghatározó szerepe volt. Ha a füzetjelek között akár csak egy is ismétlődött volna, úgy az — akár több munkafázisban is — kellemetlen és nem ritkán komoly kárt okozó tévesztéshez vezethetett volna. Ez a körülmény azután arra a logikus következtetés levonásához vezet, hogy *ha a nyomtatvány egyes részeinek füzetjele egymástól tudatos megkülönböztetést mutat, úgy az együttes megjelentetés szándéka feltételezhető.* Ez igen fontos, bár nem abszolút perdöntő szempont, amelyet azért érdemes tudatosítani.

A kiadványon belül a füzetek jelölése között szükséges eltérés a legkülönbözőbb módon volt megvalósítható, a fontos csak az volt, hogy az egyes részek

újonnan kezdődő füzetjelzése világosan és egyértelműen megkülönböztethető legyen egymástól. A leggyakoribb eset, hogy a verzális és a kurrens, vagyis a nagybetű és a kisbetű sorozata áll egymással szemben, de a cél elérhető volt többszörözés, illetve ezen belül a nagy- és kisbetűk változtatása (pl. $A + a + AA + Aa + aA + AAA + AaA$ stb.) révén is. De előfordul, hogy a füzetjeleknek ez a tudatos megkülönböztetése egymástól eltérő betűtípusok felhasználásával történt (pl. antikva és gót vagy normál nagybetű és azonos méretű lombard. Ezen belül olyan finom különbségre is figyelni kell, mint amit az antikva és a kurzív, vagy a verzális és a kapitálchen közötti méretkülönbség jelent, jöllehet az utóbbi párnál a betűk formája azonos.). Érdekes és ötletes az a nem ritka megoldás, amikor több kötetes művek sorrendjének és egyben az összetartozásnak jelzését úgy érték el, hogy a kötetszám megegyezett a füzetjelben használt betűk számával (I. = $A + a$, II. = $AA + aa$, III. = $AAA + aaa$ stb.).

Az eltérő füzetjelzés tehát igen fontos és viszonylag sokszor hasznosítható nézőpont a bibliográfiai egység tisztázására, de sajnos nem olyan egyértelműen és általánosan érvényes, mint a fentebb hat pontban összefoglalt többi szempont. A füzetjelek eltéréseinek viszonylagos értéke a belső nyomdai munka szervezésével magyarázható. Előfordul ugyanis, különösen terjedelmesebb művek esetében, hogy a kiadvány elején alkalmazott füzetjelek ismétlése az előállítás későbbi fázisában már nem okozott problémát, hiszen a jóval korábban kinyomtatott ívek már mind rendezetten feküdtek a raktárban, amikor ugyanazt a betűt vagy betűcsoportot újra felhasználták a füzetek jelölésére. Ezért tehát a testesebb, főleg többkötetes munkák esetében — mindenek ellenére és bizony nem is nagyon ritkán — előfordul az ívjelzés ismétlődése még nyilvánvalóan összefüggő, bizonyosan egyetlen bibliográfiai egységet alkotó nyomtatványon belül is. De kisebb terjedelmű kiadvány esetében is sor kerülhet arra, hogy ismétlődik a füzetjel, ha a nyomtatvány több, önállóan is megjelent munkából áll, amelyet azután — pl. közös címlappal összefoglalva — együttesen is forgalomba hoztak. Ilyenkor az ismétlődő füzetjel által okozható zavar elkerülése végett néha az egyes részek rövid címét (pl. az élőfejből átvéve) a füzet első jele elé szedhették megkülönböztetés végett.

De gondolni kell a fordítottjára is, amikor egy műhelyen belül egyidejűleg több — rendszerint kisebb terjedelmű — munkát is állítottak elő. Ebben az esetben a két (vagy netán több), a megjelentetés szempontjából egymástól teljesen független művet — az officinán belüli összetévesztés elkerülése végett — tudatosan egymástól eltérő füzetjelzéssel látták el. Itt tehát csupán az egyidejű előállításról, de nem az együttes megjelentetésről van szó.

A bibliográfiai egység kérdésében az eltérő füzetjelzés alapján történő állásfoglalás — a fentiek alapján — nem lehet mechanikus, hanem az értékelés is szerepet kell, hogy kapjon. Sajnos ez óhatatlanul szubjektív megítéléshez vezet, ami egyénenként egymástól eltérő lehet.

További, de még mindig általános szempont, amely azonban mindig a szükséges kritikával alkalmazható, a forgalombahozatal szándékára utaló két jel ismétlődése: a *címlap* és az *impresszum*. Ezek ismétlődése tehát — együtt, külön-külön, vagy akár csak az egyiknek közülük — feltétlenül megérdemli a figyelmet, amit azután gondos vizsgálat és mérlegelés kell, hogy kövessen.

A fenti, alapvető szempontokon túl következzenek néhány további, gyakorlati tanács, amely a nyomtatványok, illetve azok részei közötti formai összefüggés felismeréséhez még hasznos lehet.

A kötetet alkotó füzetek mentén általában fokozott figyelmet kell tanúsítani a régi nyomtatvány megvizsgálása során. Elsősorban ezek egymáshoz csatlakozását helyes vizsgálni, mert az e helyen tapasztalható törés, vagy annak látszata — akárcsak a hiányok felderítése során — viszonylag még itt észlelhető leginkább.

Több olyan jel is lehet, amelynek alapján a vizsgált nyomtatványban szétválás érzékelhető, és aminek következtében már másik kiadványra lehetne gondolni. A leggyakoribb és legismertebb ezek közül a címlap. Hangsúlyozni kell, hogy a címlap önmagában még nem meghatározó jellegű a bibliográfiai egység szempontjából: mindenekelőtt figyelemfelhívásnak tekintendő, nem pedig perdöntő érvenek. Természetesen feltétlenül meg kell vizsgálni a címlappal kezdődő rész kapcsolatát az előtte található nyomtatvánnyal. Ha azonban a fentiekben felsorolt szempontok alapján összefüggés található a két rész között, úgy a címlap — ez esetben pontosabban megjelölve: a belső címlap — nem új kiadvány kezdetére utal, hanem csupán a nyomtatványon belüli tagolást szolgálja. Hasonló figyelemfelhívó szerepe lehet még a köteten belüli üres levélnek, a füzetjelzésben, vagy a terjedelem jelölésében mutatkozó ugrásnak, az élőfej változásának stb. Ezekre tehát fel kell figyelni, azonban a bibliográfiai egység kérdésében mindezek nem szolgálnak döntő érvenként.

A régi nyomdászok közül többen igen ötletesek voltak, így a mind újabb és újabb megoldásoktól sem riadtak vissza. Sokszor improvizáltak is, amelynek akaratlan eredményeként előfordul, hogy ezzel olyan rejtvényeket tettek fel a kiadványt évszázadokkal később alaposabban megvizsgáló számára, amelyek ma nehezen, néha pedig egyáltalán nem fejthetők meg. Így pl. a bevezető részt őrszóval kötötték össze a főművel. Utólag azonban e kettő közé valami más részt (pl. mutatót) illesztettek. Ezzel az említett őrszó funkció nélkülivé vált. Az ilyen esetben tehát — jóllehet formailag nem alaptalanul, hiányra lehet gondolni — helyes az árván maradt őrszót követő rész(ek) végét keresni, mert előfordulhat, hogy az említett őrszó az azt követő lap első szavára utal. Gondolni lehet a példány rossz bekötésére is, amely ugyancsak pontosan a fentiekben leírt helyzetet eredményezi. Számításba kell venni azt a körülményt is, hogy a testesebb nyomtatványok többségéhez a címlapot — a bevezető részekkel együtt — régebben, általában a főrészt elkészítése után, vagyis az egész kiadvány előállításakor utolsóként nyomtatták.

A fenti egyetlen példával talán sikerült arra is rávilágítani, hogy a korabeli nyomdai sajátosságok szinte mindegyike szem előtt tartandó és komplexen alkalmazandó a bibliográfiai egység kérdésének sokszor nem könnyű megítélése során.

Van rá — nem is egy — példa, hogy egy már elkészült és megjelentetett mű megmaradt példányait további rész(ek) hozzányomtatásával, újra kiadták. Folytatták ennek során a füzetjelzést, a terjedelemjelölést, készíthettek új, összefoglaló címlapot az új kiadványhoz stb. Ezek következtében igen nehézé válhat a bibliográfiai összefüggés felismerése. A legáruklodóbb az ilyen esetben, amikor mind az első, mind a később készített második kiadvány registrumot visel. Ebből egyértelműen rekonstruálható és tetten érhető a fenti eljárás. Nyilvánvaló, hogy a módszert jóval nagyobb számban máskor is alkalmazták, amikor registrum nem készült. Gondolni kell tehát erre a lehetőségre is. Jóllehet az első változat forgalomba került példányai természetesen önálló bibliográfiai egységet képeznek, a későbbiekben kibővített formában megjelentek immár így alkotnak új, önálló, az előzőtől független bibliográfiai

egységet. De a registrum még más megoldásokra is fényt vethet. Így pl. tanúskodhat arról is, hogy ugyanannak a nyomtatványnak egyes példányait önállóan, a más példányaim látható, kibővített registruma pedig arról, hogy azokat pl. a szerző más munkáival együtt hozták forgalomba.

Előfordult, hogy kisebb terjedelmű kiadványokból kettőt vagy akár többet is nyomtattak egyszerre egyetlen ívre. A fél- vagy egészíves nyomófelület természetesen a legkülönbözőbb méretű és rendeltetésű kiadványok között oszthatták fel. Közös elkészítésüket kizárólag technikai és gazdaságossági megfontolások tették szükségessé, illetve reálissá. A bibliográfiailag különben teljesen független nyomtatványokat azután rendszerint vágással távolították el egymástól. Előfordulhat, hogy pl. a mégis egyben maradt ívet, vagy annak egy részét makulatúra formájában könyvkötéshez használták. Az utólag onnan kiáztatott darabok meghatározásánál azután főhet a bibliográfus feje!

Visszatérve ugyanazon kinyomtatott íveknek önállóan és együttesen is történt közreadására, ezzel a megoldással a korábbi századok nyomdászai is sokszor éltek, hiszen igen gazdaságos módszer volt. Ennek tudható be, hogy már a könyvnyomtatás korai szakaszától kezdve lehet a kettős közreadás módszerrel találkozni, amely a gazdasági fejlődéssel és az idő haladásával párhuzamosan mind gyakoribbá vált. Így hosszú ideig és szívesen alkalmazták már a 16. század végétől holland és német egyetemeken azt a megoldást, amikor is az egyedileg közreadott vizsgatételeket külön címlappal összefoglalva együttesen is megjelentették. Ez több szempont szerint csoportosítva történhetett: egyetemekenként időrendben, professzorokként, témánként stb. A bibliográfiai összefüggést a különben önálló kiadványok között a sorszámozás, de főleg a közös címlap bizonyítja.

További ilyen csoportok egész sorát lehetne említeni. Számunkra a legfontosabb és leggyakoribb megoldás az, amikor a 18. századi Erdélyben a jelentősebb személyiségek haláláról többen is gyászbeszédben emlékeztek meg. Kinyomtatva ezeket, azután úgy jártak el, hogy szerzőnként egyedileg is, de közös címlappal együttesen is forgalomba hozták. Részleteiben és formailag is jól érzékelhető az ilyen kiadványok kettőssége. Így pl. a füzetjelzés átmenő lehet az egész nyomtatványon, ami egyértelműen érzékelteti az együttes megjelentetés szándékát. Ugyanakkor az egyedileg forgalomba hozott részekben pl. impresszummal hangsúlyozta pontosan ezt a szándékot.

Sajátos szokás alakult ki a 16. század második és a 17. század első felében, különösen Németországban. A több részből álló, terjedelmes és több címlapot is tartalmazó művek esetében az első, összefoglaló ezek közül *piros/fekete nyomással* nyert kiemelést a többi, csak fekete színnel készült címlapos részek közül. Ez nem volt sem kötelező, sem nem következetes, de mint szempontot érdemes — többek között — ezt is figyelembe venni.

A frissen összehordott ívek lapjai — főleg kevésbé gondosan eljáró műhelyek esetében — nem ritkán átfestékeztek egymást. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy az átfestékezést okozó kiadványt, elkészültét követően nyomban összehordták a befestékezett munkával. Ha az átfestékezés problematikus helyen észlelhető, amikor is bizonytalanság áll fenn, hogy vajon a részek bibliográfiai egységet alkotnak vagy sem, ez a körülmény is szempont lehet az állásfoglaláshoz. Hangsúlyozni kell, hogy ez bizonyosan egyedül a korai összehordásra utal.

Ha a fentiekben említett és bizonytalan jellegű összefüggés nem csupán egy példányban figyelhető meg, hanem többen is, úgy az azonos előfordulások szá-

mával egyre növekvő bizonyossággal lehet az együttes megjelentetés szándékát feltételezni. Ez általánosságban is érvényes: minél több példányban maradt fenn ugyanaz a két vagy több, önállóan tűnő nyomtatvány, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azok így együtt jelentek meg, és így új bibliográfiai egységet képeznek. Ha ugyanazok a munkák különböző időben készült kiadásai vannak azonos módon egybekötve, úgy ez a körülmény az ismétlődések számaival arányosan ugyancsak és fokozott mértékben lehet a bibliográfiai összetartozást feltételezni: a példányok egy részét összekötve együttesen hozták forgalomba.

B) A tartalmi összefüggés

A fentiekben — kiadásosan — a bibliográfiai egység formai elemeken történő felismerhetőségéről, illetve az annak alapján történő megítélhetőségéről volt szó. Fontos további szempontot nyújt ehhez még a tartalmi összefüggés. Ezek kategorizálása azonban gyakorlatilag megvalósíthatatlan, így az erre irányuló igyekezet egyben értelmetlen is, hiszen tulajdonképpen minden vonatkozásban lehetséges ilyen kapcsolat egy vagy több önállóan tűnhető nyomtatvány között. Az alábbiakban tehát inkább csak néhány példa következik, amely szempont alapján is történhet — többek között — a bibliográfiai egység felismerése.

Legegyszerűbb és legnyilvánvalóbb, ha már maga a cím szövege egyértelműen utal az összefüggésre (pl. *parte terza, secundo tomo apponenda*). Külön figyelmet érdemelnek a terjedelmesebb műveket követő kiegészítő, mutató, összefoglaló részek, amelyek címe is utalhat erre a vállalt feladatukra (pl. *Appendix, Index, Repertorium*). Néha ezek a szöveges összefüggésre utaló szavak más kiadásokban kimaradhatnak a címekből. Jó szolgálatot tehet az ilyen, problematikus esetekben a mű többi kiadásával történő összevetés (feltéve természetesen, hogy ilyen egyáltalában létezik). A kapcsolatra vonatkozó — ilyen utalás nemegyszer a szövegben is fellelhető (pl. *in eundem . . . , beigedruckt*). Ugyancsak gondosan meg kell általában vizsgálni, hogy vajon bibliográfiailag nem függ-e össze az alpmű és a hozzáfűzött kommentár.

A bibliográfiai egység természetesen joggal védelmezhető a műhöz kapcsolódó részek (táblázatok, mellékletek stb.) esetében, álljon ez akár a főrész után látszólag elkülönülten is. Az összefüggő nyomtatványok egybekötésénél nem volt soha szabály, hogy a testesebbet kell a vékonynak követnie, lehet ennek éppen fordítottja is.

Külön kategóriát alkotnak a görög szerzők eredeti szövegének és latin fordításának kiadásai. Mindenekelőtt a 16. században számos esetben jelentették meg ezeket a humanisták párhuzamosan: általában ugyanaz a kiadó többnyire ugyanabban a műhelyben nyomtatta, bár nem mindig azonos évben. Van úgy, hogy az összefüggést a szöveg is bizonyítja (pl. *dabimus scriptoris huius opera, conversa in linguam Latinam*), de sajnos nem mindig.

De nem csupán a klasszikusok bilingvis kiadásai esetében lehet, sőt kell a bibliográfiai egység lehetőségére gondolni, hanem általában az azonos szöveg két vagy több nyelven történt megjelentetése esetében. A kapcsolat feltételezését alátámasztja az azonos kiadó és dátum. Ha ez utóbbi napra pontosan azonos keltezésű a különböző nyelvű kiadványokban, így ez már bizonyítékként fogható fel a bibliográfiai egység kérdésében, hiszen az azonos datálás

ez esetben az együttes megjelentetés szándékát egyértelműen tanúsítja. Érvényes ez a szempont más, tartalmilag ugyancsak összefüggő nyomtatványok (pl. főmű és kommentár), de ugyanannak a szerzőnek különböző művei esetében is.

Ha a keltezés nem napra, hanem csak hónapra azonos, akkor már óvatosabban szükséges megítélni az összefüggést. Fokozottan indokolt még további kapcsolat keresése, ha a kiadón kívül a datálás csak évre azonos az összevetett nyomtatványokban.

A nyomtatványok között logikai összefüggés is kereshető. Így pl. a kalendáriumhoz szervesen tartozik a prognosztikon, a „theoretica”-hoz kapcsolódik ugyanannak a szerzőnek különben azonos című „practica”-ja stb. Az ilyen esetekben egyedül ennek alapján is feltételezhető a bibliográfiai egység, ha a nyomdahely és kiadó (nyomdász) azonos és időben sincs jelentős eltérés a két nyomtatvány között. (Naptár esetében természetesen szükségszerűen azonos évből kell származnia a prognosztikonnak.)

A bibliográfiai egység nehéz kérdése tehát — amint ez immár összefoglalóan megállapítható — a felsorolt formai és számos tartalmi összefüggés alapján egyértelműen és megnyugtatóan feltételezhető. Ezek esetében az sem lehet akadály, ha az impresszumadatok (nyomdahely, kiadó, nyomdász és év) egymástól eltérőek. (Így pl. a neves Estienne-cég 1600-ban Genfben megjelentetett kis görög ábécéskönyvének címlapján feltüntette a hozzáadott hébert. Valóban — a példányok egy részében — ma is megtalálható, de azt a család több mint három évtizeddel korábban és Párizsban adta ki.) Nem ritka jelenség tehát, hogy máshol és máskor készült nyomtatványokat együtt jelentették meg.

Ahol azonban biztos összefüggésre utaló jegyek nem lelhetők fel, ott bizony egyedi mérlegelés alapján kell a bibliográfiai egység kérdésében állást foglalni. Ehhez a nem ritkán igen nehéz, sőt egyes esetekben eldönthetetlen problémákhoz kívántak a fentiekben leírtak tájékozódásul, illetve segítségül szolgálni.

* * *

A fentiekben tárgyalt kettős megjelentetésre és az egy íven belül készült több kisnyomtatványra egyaránt érdekes példa a nagyszombati egyetemi nyomda szentképsorozata, amelyet a 18. század derekán többször is előállított. A középkorra olyan jellemző, szinte határtalan tiszteletét a szenteknek a tridenti zsinat ugyan partok közé szorította, de azt a római egyház később is pártolta. Egyik jellegzetes formája ennek — a mai napig is — a kisméretű, imakönyvben megőrizhető szentkép.

Előállításuk történhetett kizárólag fa- vagy rézmetszet segítségével, amely kategóriák így nem tartoznak a szorosabb értelemben vett nyomtatványok körébe, vagy metszet és szedett szöveg együttes igénybevételével. Ez utóbbi esetben az ilyen szentképek egyenként történő előállítása nem csupán technikai problémát okozna, de ráadásul gazdaságtalan is lenne. Az ilyen kisformátumú nyomtatványok elkészítése tehát — immár évszázadokon át — általában ívekben történt. Elkészültük után azután szétvágták, és egymástól függetlenül hozták őket forgalomba.

Az önálló közreadás szándékát nyomtatékosan hangsúlyozta az, ha ezek a kis szentképek saját impresszumadatot is viseltek. Az alább ismertetésre kerülő nagyszombati vállalkozásnál is ez volt a helyzet, jóllehet itt nem néhány vagy akár egy-két tucat kis kiadvány együttes elkészítéséről volt szó, hanem az év

minden egyes napjára legalább egy-egy szentképet állítottak elő. A képen és az impresszumon kívül a rektón még valamelyik egyházatyától származó rövid idézet, valamint egy-egy sorban imaszándék és az imába foglaltak köre, a hát-lapon pedig — a hónap és nap megjelölése alatt — rendszerint történelmi áttekintést is tartalmazó szövegidézet, majd rövid imaszöveg található. Mind a rektón, mind a verzón álló idézetek végén olvasható a mű is, ahonnan azt vették, nem ritkán fejezetre pontos megjelöléssel. Míg az elsőnél inkább a szentek írásából, a másodikban többnyire történetírók munkájából (ex Bzovio,

1. kép

2. kép

ex Surio, ex Bollando, ex Delrio, ex Ribadeneira, ex Baronio stb.) vagy legendáriumból (pl. ex chron. Camaldul, ex Mart. Rom, ex actis S. Laurentii, ex chronic. Carmelit.), illetve a Breviarium Romanumból származik a szöveg.

A formátumot ehhez — az imakönyvek jellegzetes méretét választva — tizenkettődrétben állapították meg. A nyomtatás gazdaságossága ívenként 12 kép előállítását tette lehetővé. Az igényes vállalkozás azonban nem érte be, hogy egy-egy hónapra három íven összesen 36, hanem négy íven minden hónapban 48 ünnepről készült kép, illetve szöveg. Magyarázata ennek az, hogy a római egyház naptárában az év egy-egy napján általában többszent neve áll: a hivatalosan nyilvántartott (kanonizált) szentek száma ugyanis többszöröse az esztendő napjainál. Miután az egyházi kalendáriumban a húsvét ünnepe évenként változó napra esik, az ilyen hónapokon, illetve napokon kívüli ünnepek

(pünkösöd, úrnapja stb.) részére is készítettek — a fentiekkel párhuzamosan — félfven még hat képet. Így a sorozat összesen 582 kisnyomtatványból áll.

Ráadásul Nagyszombatban nem is egy alkalommal, hanem latinul először 1741-ben, majd 1755—1766 között másodsor, végül 1763-ban német nyelven harmadszor is közreadták az egészet. Összesen tehát nem kevesebb, mint 1746 szentképet nyomtattak ki negyed évszázadon belül rézmetszetes képpel és szedett szöveggel. A kor tipográfiai szokásának megfelelően minden ívet jellel láttak el. Érdekes módon nem egyetlen sorozatban, hanem hónaponként újra kezdve. A négy-négy ívet tehát tizenkétszer jelölték újra meg újra: az első latin kiadásban a—d, a másodikban A—D, a németben pedig 1—4 ívjellel. (Figyelemre méltó, hogy minden alkalommal más és más jelölést alkalmaztak, mintha tudatosan el kívánták volna egymástól különíteni a három kiadást, pedig erre a célra részben a nyelv, részben az összes darabon feltüntetett évszám már amúgy is rendelkezésre állt.)

Az 1741-ben készült sorozat téglalakú keretbe foglalt metszeteinek mérete átlagosan 75×56 mm. Felül szalagon a szent, illetve az ünnep neve olvasható latinul és Mária nevének betűiből kialakított jelvény, a terjedelem túlnyomó részét kitevő arckép alatt pedig azzal tematikailag összefüggő, kis jelenet látható. Az 1766-ban befejezett második latin és az 1763-ban megjelentetett német kiadás képei egymásközt azonosak, de eltérőek a korábbiaktól. Az új sorozat képeinek felépítése (felül Mária jelvény, alatta az arckép, legalul pedig jelenet) ugyan megegyezik az előzővel, de a metszet egészen más: nincs szegélyvonal, a mozgalmas rokokó keretbe foglalt kép mérete átlagosan 70×58 mm, a szentek nevét a kép alá vésték stb. A két sorozat szentjei a három kiadásban lényegében ugyanazok. A két latin kiadás szövege is azonos, de a németé sok esetben más: nem csupán más részeket emeltek be ugyanabból a forrásból, hanem — nem ritkán — más műből is merítettek.

A metszetek rézlemezeiről és a róluk készített kiadványról érdekes részletek tudhatók meg a jezsuita rend feloszlásakor (1773) a nagyszombati egyetem vagyonának számbavétele során készített leltárból. (A legalább három példányban is fennmaradt, igen becses kultúrtörténeti dokumentumra Haiman György volt szíves felhívni a figyelmet, aki a Papír- és Nyomdaipari Egyesület Nyomdatörténeti Szakbizottsága tulajdonát képező példányt betekintésre rendelkezésemre is bocsátotta. Segítségét ezen a helyen is megköszönöm.) A nyomda leltárában szerepelnek a könyvek illusztrálására szolgáló rézlemezek is (416—419. l.). Összesen 1321 forint értékűt vettek ezekből számba, amelyek közül 582 forint összeggel messze kimagaslík (nem kevesebb, mint az egész készlet 44 százaléka) a most ismertetésre kerülő szentképsorozat (417. l.), amely 582 képből áll darabonként egy forintnyi összeggel: „In patronis menstruis lat. Omnia sunt renovata 12° frust. 582 flor. 582.” Tehát a sorozat képeinek száma valóban 582 volt, amint ez még korábban kikövetkeztethető volt, 1773-ban pedig már csupán a második, új sorozat rézlapjait őrizték Nagyszombatban.

Érdekes a latin és német sorozat szerepeltetése a nyomda hatalmas, összesen 132 559, 40 Ft-ra becsült (415. l.) kiadványraktárának leltárában is. A latin sorozatból háromszáz példányt, a németből viszont ötszázat írtak össze, amelyeknek ára egyenként 9 ft 36 krajcár volt, ami összesen 7680 forintot, vagyis az egész leltár 5,8%-át jelentette (399. l.: Annus integr. cum cupr. 300 à 9.36 = 2800 - 414. l.: Monath. Heil. mit Kupfer 500 à 9.36 = 4800-). A leltározásnál tehát a példányokat, nyilván az egyszerűség kedvéért, kerek

százakban számolták. Az ár is jól rekonstruálható: a hat változó ünneptől eltekintve 12 hónap à 48 kép = 576. Darabonként tehát egy krajcárral számolva az 576 krajcár = 9 forint 36 krajcár (1 forint = 60 krajcár). Igen magas ez az ár, mégha a leltár kimagasló tételeivel kerülnek is összevetésre, hiszen Pázmány testes *Kalauza* (410. l. 350 pl.) 3 Ft 12 kr, az ő prédikációi (410. l. 400 pl.) 4 Ft 12 kr, a Káldi-féle Biblia (403. l. 410. pl.) 4 Ft 30 kr-ba került. Egyedül a hatalmas *Corpus juris Hungarici* (401. l. 350 pl.) volt valamivel drágább: 10 Ft 9 kr.

3. kép

4. kép

A fentiekből az is kiderül, hogy a rézlemezeknek a leltárban feltüntetett értékelése hatvan levonat eladásával már amortizálódott. Ami pedig a példányszámot illeti: a megjelentetés után tíz évvel készült leltárban szereplő 300, illetve 500 pl. alapján, azt kiadásonként legalább ezerre lehet becsülni. Az értékes kiadványt a Budára átköltöztetett egyetemnek immár Pesten működő nyomdája 1799-ben kiadásra került katalógusában is még változatlan áron kínálta (*Catalogus generalis diversorum librorum ... Budae regiae scientiarum universitatis Pestiensis typographiae sumptibus impressorum ...* Petrik I. 398 — OSZK 208. 507 l. l.)

A szentképek sorozata darabjainak egyedi forgalombahozatalát igazolja — az összes darabon olvasható impresszumon kívül — a fennmaradt példányok egy része, amelyek egyesével — feltehetően imakönyvben — vészték át az elmúlt évszázadokat. Akadnak azonban olyanok is (pl. a Központi Kegyesrendi Könyvtárban Budapesten), amelyek vagy mintegy tucatot egy-egy hónaptól,

vagy minden hónapból egy-egy darabot tartalmaznak összekötve a sorozatból. Ez utóbbiak (17 ilyen kis kötet található ebben a könyvtárban) magyarázatára azok rendeltetése szolgálhat. A képeket főleg a barokk időben különösen kedvelt és elterjedt Mária-kongregációk részére adták ki, amire az összes rézmet-szet tetején MARIA betűkből kialakított jelvény is utal. A kongregáció arra törekedett, hogy az év egyetlen napja se maradjon ki a kollektív imádságból. Ezt oly módon is biztosították — egyben a tagok túlságos megterhelését elkerülve —, hogy mindenkire minden hónap egy-egy napjára osztották ki ezt a feladatot. Az említett füzetek ezt a „munkamegosztást” tükrözik.

Azonban a fennmaradt példányok túlnyomó többsége olyan kötetekben található, amely az említett sorozatoknak nem csupán néhány tagját, hanem jelentősebb csoportjait tartalmazza naptári rendben. Rendszerint egy-egy negyedév vagy félév szentjeinek képeit kötötték egybe, ritkábban az egész esztendőét, mert ez az utóbbi megoldás a kis, tizenkettődréthez viszonyítva már túlságosan testes könyvet hozott létre. Az ilyen kötetekben általában egy-egy sorozat képei találhatók, de szinte sohasem teljes egészében. Nem is a teljességre, hanem legfeljebb csupán arra ügyeltek, hogy lehetőleg minden napról szerepeljen legalább egy szentnek a képe.

Számos könyvtárban található ilyen kötetek Bécstől Sátoraljaújhelyig és Turócszenmártontól Pécsig, de szinte mind címlap nélküli. Ennek tudható be, hogy vagy nem szerepelnek a gyűjtemények katalógusaiban, vagy ott önkényesen konstruált, latin címek mögött lapulnak meg (pl. Vita et icones SS. Patronum, Proprium festorum, Annus patronorum menstruosum, Collectio multorum sanctorum). Ez a körülmény alaposan megnehezíti felkutatásukat, mégis ennek ellenére eddig sikerült az említett elméleti teljességet jelentő 1746 képek több mint 90 százalékát az OSZK-ban regisztrálni, és ezek túlnyomó többségét másolatban is begyűjteni. Az első latin kiadás viszonylag a leghiányosabb, mert abból eddig — a brnói Egyetemi Könyvtár mellett — csak a bécsi jezsuitáknál sikerült gyűjtőkötetre találni, a két másik sorozat viszont szinte teljesnek mondható.

Miután az íven belül az összes képet sorszámmal (1—12) látták el, rekonstruálni lehet a hónapon belül a négy ív összeállítását is. A szentek sorozata — néhány kivételtől eltekintve — mindhárcm sorozatban azonos, így a még hiányzó darabok kikövetkeztetése viszonylag könnyű feladat.

Míg az első latin és a német kiadást egyetlen esztendőben (1741-ben, illetve 1763-ban) állították elő, a második latint több éven át: január—március 1755, április 1757, május—június 1758, július három íve 1759, július egy íve és augusztus 1761, szeptember 1762, október—december 1763, míg a hat változó ünnep 1766. A lassítottnak és egyenetlennek tűnő megjelentetés azonban ki-egyensúlyozottá válik, ha azt az első kilenc hónapot 1755 és 1763 között elosztjuk: folyamatosan minden évre jut belőlük egy-egy. Ennek oka is feltételezhető, ha a kiadvány előképeihez fordulunk.

Az ugyancsak a jezsuiták által vezetett mainzi egyetem nyomdásza, Johann Mayer műhelyéből került ki *Vitae sanctorum sacris per singulos anni dies meditationibus illustratae* címen hasonló sorozat, valamivel nagyobb, nyolcad-rét formátumban. Ennek címlapján olvasható, hogy az egyetem Mária-kongregációjának ez volt az ajándéka az egész szentképsorozatnak negyedévekre osztott részekben az 1701—1704. esztendőekben (Kismarton, ferences könyvtár 537.) Az ugyancsak jezsuita bécsi egyetem Mária-kongregációjának ajándéka volt a *Deliciae angelicae, sive exempla sanctorum puritatis amantium, per sin-*

gulos totius anni dies collecta című és azonos jellegű kiadvány 1711-ben (Kismarton, ferences könyvtár 222.)

Ezek után vélelmezhető, hogy a második latin kiadást Nagyszombatban 1755 és 1766 között hónapok szerinti beosztásban évente kapták meg a Mária-kongregáció tagjai. (Vö. a fentiekben említett és hónaponként kötött füzetekkel.) Ez a körülmény magyarázhatja a vontatott előállítását. Amikor elhatározták a német nyelvű kiadás közreadását, ezzel párhuzamosan az utolsó negyedév kinyomtatásául befejezték a még folyamatban levő latint is az 1763. esztendőben a latin sorozat hat változó ünnepét viszont csak az utolsó részlet feltételezett forgalombahozatalakor, 1766-ban készítették el. Így aligha technikai nehézség lassíthatta a latin változat másodszori megjelentetését, hanem nem volt sürgős az elkészítés: az 1741. évből az egyedi érdeklődőknek példányok a raktárban a szükséges példányszámban még rendelkezésre állhattak, de a Mária-kongregáció tagjai részére ez már nem volt elegendő. Az első három hónap képeinek 1755-ben történt együttes előállítása alapján még az a feltevés is megkockáztatható, hogy talán — az említett külföldi minta nyomán — először egy-egy negyedév képeit kívánhatták átnyújtani a tagoknak, csak utólag dönthettek úgy, hogy az egész év anyagát nem négy, hanem 12 részletben bocsátják ki. A fenti hosszú és részletes feltételezés ellenére sem zárható ki, hogy a második latin kiadás vontatott elkészítése egészen más okokra vezethető vissza (pl. csak ilyen ütemben készültek el az új képek rézlemezei).

Világosan kirajzolódik a fentiektől, hogy a szentképek sorozatának gondolata és felhasználási módja jezsuita közvetítéssel nyugatról érkezett Magyarországra. Az említett két külföldi példát a 18. század elejéről számos más kiadás előzte már meg. Úgy tűnik, hogy Andreas Brunner (1589—1650) tiroli jezsuita — még a 17. század első negyedében — olyan összeállítást készített, amelynek jelentős visszhangja volt több mint egy évszázadon át. Egyes források szerint e munkájában Wilhelm Pfeffer (1590—1633) bajor rendtársa névtelenül támogatta (Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. VI. Bruxelles—Paris 1895. 652—653. has. — A szerzőkre vonatkozó adatokat Wix Györgynének köszönöm.) Az alapgondolat munkájuknál az volt, hogy az év minden napjára legalább egy-egy szentnek történelmi példáján keresztül lássák el rövid imával a híveket, akik buzgóságát a például állított személy képének bemutatásával igyekeztek az összeállítók fokozni.

Brunner, aki különben a délnémet történelemmel foglalkozott, az általában közismert forrásokból állította össze idézetgyűjteményét. Olyan kedvelté vált ez, hogy képek nélkül Eszterházy Pál *Regina sanctorum omnium, Minden szentek királynéja, boldogságos Szűz Mária tisztelete, azaz az esztendőnek minden napjaira kiosztott szentek élete...* címmel 1698-ban magyarra fordítva is megjelentette (RMK I 1534). A Mária-tiszteletéről ismert nádor bevezetőjében is csak ezt a felfogását hangsúlyozta anélkül, hogy a Brunner-féle összeállításról szót ejtett volna.

Összevetve ezt a Brunner-féle szöveget a későbbi nagyszombati szentkép-sorozatokban olvashatókkal megállapítható, hogy a kettő csak szerkezetében egyezik. Már akkor is észlelhetők az átfedések mellett eltérések, hogyha a szent különben azonos. A részletesebb összehasonlítás során azután arra derült fény, hogy a Brunner által bemutatott személyeknek csak kb. negyven százaléka szerepel Nagyszombatban, kb. hatvan százaléka tehát más. Figyelembe véve a jelentősebb és kedveltebb szentek (pl. apostolok) viszonylag magas számát, akik természetesen mindkét sorozatban szerepelnek, arra a megállapításra

kell jutni, hogy az eredeti összeállítás 1741-re csaknem teljes mértékben átalakult. A felepítés és a módszer ugyan azonos, de a szentek többsége kicserélődött, amihez a római egyház igen gazdag kalendáriumra bő lehetőséget nyújtott.

Visszakanyarodva Brunner eredeti, képekkel is ellátott gyűjteményére, annak már második kiadása látott napvilágot 1623-ban „Fasti Mariani” címmel Antwerpenben. E városon kívül Münchenben, Rómában és Lyonban fél évszázadon belül készült tucatnyi kiadását regisztrálták a bibliográfusok (Sommervogel i. m. II. 262—263. has.). A fentiekben említett mainzi és bécsi példák alapján úgy tűnik, hogy ennek az összeállításnak használata idővel a jezsuitáknak mind keletebbre fekvő rendházaiban mutatható ki. A szentek nagyszámú cseréjére is feltehetően ennek során kerülhetett sor. A jezsuitarend 1773. évi feloszlataását követő leltározás során Kassán is leltároztak. Ennek során jelentős mennyiségű, Augsburgból származó, rézmetszetes képet is számba vettek, amelyek között szerepel a következő tétel is: „12 libri compacti Patronum Menstruorum fl 18”. A mű szereplése Kassán ekkor nem meglepő, de az ára (a nagyszombatinak egyhatoda!) igen. (Bp. Országos Levéltár E 221 Lymbus. 146. A kassai jezsuita kollégium feloszlataása. fol. 32. — Ezt az adatot Pavercsik Ilonának köszönöm.)

A feltételezhető kapcsolatra utalnak azok az egyes, impresszum nélküli képek, amelyek néhány gyűjtőkötetben (pl. Bécsben és Brünnben) az 1741. évi nagyszombati kiadás közé keveredve maradtak fenn. Ezek metszetei igen nagy hasonlatosságot, azonban mégsem azonosságot mutatnak az első hazai sorozat képeivel. Úgy tűnik, hogy számos ilyen jellegű kiadvány és ahhoz tartozó rézmetszet is készült külföldön, mielőtt Nagyszombatban 1741-ben egyedi impresszummal ellátva először adták ki.

A szentképeknek egyenként történő forgalombahozatala lehetővé tette a kispénzű hívők számára, hogy a drága sorozatból legalább egy-egy kedvelt szentjük képét — a hozzátartozó szöveggel együtt — megvehessék. Azonban hazánkban is akadnak természetesen, akiknek módjukban állt a teljes gyűjteményt megvásárolni. Az Egyetemi Nyomda, amint erről fentebb már szó esett, ilyen formában hozta később forgalomba ezt a kiadványát. Emlékét „sajnos” csupán néhány kötet őrizte meg, amelyben — szemmel láthatólag utólag készített — összefoglaló címlap is található. Így az esztergomi Simor-könyvtár két kötetben (jelzete 2—11—1/2130—2131) összefoglalt és a második latin kiadás gyűjteményében „Calendarium Eucharisticum sive Menstruorum Semestre I.”, illetve „Semestre II.” feliratot viselő, a gazdagon díszített belsőhöz viszonyítva feltűnően szerény, sőt kifejezetten gyatra kiállítású címlap látható.

Valamivel igényesebb és impresszumot is tartalmaz az a címlap, amely a „Patroni menstrui” cím alatt „Semestre primum”, illetve „Semestre secundum” megjelölést, míg legalul a „Tyrnaviae, Typis Academicis S. J. 1 59” impresszumot viseli (Petrik V. 378. — OSZK M 319678). A cím alatt még egy kis (22 × 28 mm) könyvdísz is látható, amelyen egy térdelő alak felemelt kezekkel üdvözli a felkelő (vagy lenyugvó) napot. Ezek a címlapok tehát az évszám tanúsága szerint aligha az 1763-ban megjelent német kiadáshoz készültek, amely ma mögötte található. Az 1755-ben megkezdett második latin sorozat második félévét a jelzett 1759. esztendőben kezdték el kinyomtatni. Talán erre utal ez a címlapszöveg, amelynek tipográfiája azonban mintha vagy fél évszázaddal későbbi lenne, akárcsak a kötés. (A könyvek címlapjukon az eredeti Széchényi-bélyegzőt viselik.)

A nagyszombati szentképgyűjtemények későbbi forgalmazásáról ugyanezekben a kötetekben bejegyzés is olvasható. A Simor-könyvtárénak ceruzás beírása arról tudósít, hogy a 377 rézmetszet ára 1836-ban három forint volt, ami figyelembe véve a napóleoni idők nagy pénzügyi változásait is, jelentős ársökkenést mutat. Igaz e sorozat meglehetősen hiányos is: pontosan egyharmada hiányzik. Az OSZK 1763. évi német sorozata egyik példányában (OSZK 319.678) elől a következő beírás olvasható: „Am 1. Julii 1817 dieses Buch von meinem Vater erhalten. Octavia Bedekovich de Komor mp.” Ennél a konkrét adatról is érdekesebb ugyanennek a kéznek a kötet végén olvasható feljegyzése: „Dieses Buch wird itzt schon nicht mehr aufgelegt — ist itzt schon sehr schwer zu bekommen, und wird nach Verlaufe einiger Jahrhunderte eine grosse Seltenheit seyn; doch wie sehr sich auch der Zeitgeist bis dahin verändern mag, für den Alterthumforscher wird dieses Werk stets einigen Werth behalten.” Kitűnő meglátásokat tartalmaznak ezek a sorok. A korszellem már Bedekovich kisasszony idején változóban volt, aminek tulajdonítható, hogy ennek a jellegzetes barokk vallásos buzgóságot szolgáló összeállításnak további kiadására nem került sor, ezért 1817-ben már nehezen lehetett hozzájutni. Amit pedig a jövőről írt, ezek a sorai szinte látnokiak. Magyarország 18. században kimagaslóan legjelentősebb officínájának, a nagyszombati Egyetemi Nyomdának ez a messze legtöbb metszettel díszített kiadványának kötetei ma valóban komoly ritkaságszámba mennek, akár csak egyes darabjai. Egyetlen darabjáról sem ismert még tíz példány sem.

*

Lezárva a fenti elvi vizsgálódást, amelyet gyakorlati, hazai példa követett, megállapítható, hogy ez utóbbi klasszikus példája annak, hogy milyen matematikus a bibliográfiai egység meghatározása. A külön-külön, illetve ugyanazon nyomtatványok megjelentetése igazi kettőséget alkot, ami az érme két oldalának tipikus esete. A döntés tehát mindenkor azon fog múlni, hogy milyen példány akad a kézbe: ha összefoglaló címmel és együttesen, úgy az egész kötetet kell egyetlen bibliográfiai egységnek tekinteni, ha azonban egyenként (ráadásul esetünkben teljes impresszummal), akkor viszont egyleveles, önálló kiadványnak.

BORSA, GEDEON

La notion de l'unité bibliographique dans le cas des anciens imprimés

Dans le cas des anciens imprimés, on a des soins, dans une mesure accrue, à déterminer lequel des imprimés peut être considéré comme autonome. C'est pourquoi, il est nécessaire d'élucider la notion de l'unité bibliographique. Après cela, l'auteur passe en revue les points de vue, à la base desquels on peut reconstruire l'intention d'autrefois de l'éditeur ou de l'imprimeur en connexion avec la parution commune. Entre les parties publiées ensemble, on peut chercher une connexion de forme ou de contenu. L'étude examine les diverses possibilités de ces connexions-là, à la base des exemples concrètes.

K Ö Z L E M É N Y E K

Váradı Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ösnyomtatványgyűjteményében. A budapesti Egyetemi Könyvtár 65-ös számú ösnyomtatványa a gyűjtemény egyik legszebben díszített darabja. A reneszánsz bőrkötésű fóliáns IX. Gergely pápa Decretálisát tartalmaz, Bernardus Parmensis, ismertebb nevén Bernardus de Bottone apparátusával.¹ A könyvet 1479-ben nyomtatták Velencében, Nicolaus Jenson műhelyében. A tetszetős kiállítású kötet díszítése mindössze öt lapra terjed ki: a Decretales minden könyvének kezdetét színes iniciálé és egy-egy igényes kidolgozású miniatúra ékesíti. E lapokat dús aranyozással tarkított virágfüzér díszíti a szöveg fölött, s még gazdagabban az oldalak alján. A nyomtatvány többi részén már csak vörös és kék tintával készült, egyszerű, ám gyakorlott, ügyes kézre valló iniciálékat találunk.²

Bár XV. századi possesszor bcjegyzést nem találtunk a kötetben, mégis a két helyen is előbukkanó ³ f2r és f88r ⁴ Váradı Péter-címer — amelyet a későbbi tulajdonos igyekezett eltüntetni — kétségtelenné teszi, hogy a kalocsai érsek könyvtárának egy újabb darabja került a kezünkbe. A könyv új gazdája, nem tudni, mikor, a címerképeket valószínűleg le akarta mosni az alapozásról, meghagyván a kékkel és arannyal vágott pajzs két mezejének színet, melyekre a felső mezőben három fekete harántpólyát, az alsó, arany mezőben három balharánt pólyát festett. A meghalványodott fekete festék alatt és a megmaradt kék, ill. arany mezőben is világosan kirajzolódnak azonban a Bottka Tivadar és Hoffmann Edith által leírt³ címerképek: felül a két arany csillag, alul a stilizált kék liliom. Ez utóbbi különösen jól kivehető a f88 rectóján. A címer heraldikailag nem teljes: hiányzik róla a tulajdonos rangját jelző attributum, az érseki kereszt, netán — amint az egy másik könyvben megtalálható — a bíbornoki kalap. Helyette egy meglehetősen furcsa megoldással találkozunk. A címer fölött, ahol a méltóságot mutató jelvény szokott elhelyezkedni, csupán egy zsinórt látunk, amely mintegy felfüggeszteni látszik azt. Értelmezni csupán díszítő és térkitöltő elemként tudjuk.

Hogyan értékelhetjük tartalmi szempontból a tényt, hogy a kánonjognak ez a XIII. század óta változatlanul hagyományozódó gyűjteménye Váradı Péter könyvtárát gazdagította? Jelent-e újabb színt azon a palettán, amelyről a nagyműveltségű humanista, s emellett alapos teológiai jártasságú főpap szellemi arculatát megfesthetnénk? Eddig napvilágra került könyvei jobbára a gyakorló papot, egyházi vezető⁴ és az egyházatyákat

¹ HAIN—COPINGER 8007., SAJÓ—SOLTÉSZ 1489.

² A díszítés elemzését, értékelését WEHLI Tünde volt szíves elvállalni.

³ BOTTKA Tivadar: *Péter kalocsai érsek pecsége*. Száz. 1870. 330. — HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilmek*. 1929. 131—135. és 291.

⁴ *Missale Strigoniense*, Velence, 1495. Ld. SAJÓ—SOLTÉSZ 2316. — OSZK, RMK III 46. Ism. HOFFMANN i. m. 131—132.

és bibliai elmélkedéseket olvasó teológust⁵ állítják elének. Mellettük IX. Gergely kánonjogi gyűjteménye az érsek műveltségének új oldalát villantja fel.

Tudjuk, hogy az elsősorban jogi színezetű műveltséggel rendelkező, itáliai egyetemeket megjárta magyar értelmiség könyvtárából már a XI. század óta nem hiányoztak a jogi, főként, s egyre inkább a kánonjogi munkák, gyűjtemények. A Decretálisok, akárcsak a később kiegészülő Corpus Juris többi gyűjteménye, folyamatosan jelen voltak eleinte jórészt az előkelőbb, klerikális színezetű, s később egyre inkább az alacsonyabb rangú, ám szélesebb réteget jelentő, praktizáló „jogtudó értelmiség” környezetében.⁶ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tágabb értelemben vett humanizmus gyökerei a XII—XIII. századi, s főleg a bolognai egyetemhez fűződő nagy jogi humanizmusig nyúlnak vissza, ahol a jog és a reneszánszban olyannyira kivirágzó retorika tanítása egymással egészen összefonódva folyt.⁷ A XV. századi humanizmus szellemi áramlatával párhuzamosan ugyan a jogi műveltség is sokkal szélesebb réteg sajátjává vált, mégis — s főként a legnagyobb könyvgyűjtők, mint Mátyás és Vitéz János esetében — a jogi irodalom mellőzését figyelhetjük meg. Ez azonban inkább a tágabb, újabb tereket kereső szellemnek a klasszikus auktorok felé fordulásával magyarázható, mint a jogtudomány háttérbe szorulásával. Egészen érthető és természetes, hogy ne tűnt el ez utóbbi irodalma sem, kivált a kancellária és a kúria litterátusainak könyvtárából, mégha a hivatala mellett olyan kiváló szellemű, klasszikus auktorokban jártas, humanista műveltséggel bíró férfiú volt is a gazdája, mint Váradi Péter. Jogi érdeklődését és ismereteit nemcsak kancelláriai hivatala feltételezi, hanem életének utolsó szakaszában keltezett levelei is bizonyítják. Ezekben az egyháza régi jogaiért és birtokaiért harcoló írásokban több helyen találunk hivatkozást a kánonjogra, sőt azok konkrét könyveire is.⁸

A Decretales tehát beleillik abba az egységbe, amelyet a humanizmust előkészítő bolognai szellemiség és az egyházatyákból kiinduló, s a római jog hatását magán viselő kánonjog képez.

Ahhoz, hogy megkíséreljük behatárolni, mikor lehetett az illuminált őnyomtatvány Váradi Péter birtokában, szükségesnek látszik életének néhány fontosabb fordulópontját felidézni.⁹ Kora ifjúságában Vitéz János pártfogoltjaként Bolognában, az akkor Európaszert e talán legmagasabb színvonalon oktató egyetemen tanult. Nem tudjuk pontosan hogyott milyen stúdiumokat folytaott, egyedül azt, hogy elérte a „magister” fokozatot., Magasabb képzettség elnyeréséről nem maradt frásos adatunk. Későbbi hivatala alapján azonban biztosra vehető, hogy a bonae artes mellett — amelyeknek elsajátításáról leveleinek eloquentiája tanúskodik —, jogtudományt is hallgathatott. Hazatérvén 1470-ben a királyi kancellária irnoka lett. A 70-es évek második felétől pályája gyorsan ívelt fölfelé. 1474-ben királyi titkár, 1478-ban átvette a kancellária vezetését, 1479-ben titkos

⁵ HIERONYMUS: *Epistolae*. Pars 1—2. Róma, 1476—1479. Ezt a könyvet VARJÚ Elemér fedezte föl egy aukciókatalogusban 1910-ben. Azóta nyoma veszett. Ism. HOFFMANN i. m. 133—134. — Nicolaus de LYRA: *Postillae*. Pars 2. Nürnberg, 1481. — Kolozsvár, volt Lyceumi Könyvtár, Inc. 82. A. 11. Ism. JAKÓ Zsigmond: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. MKsz 1958. 345—350. — NYSSAY Gergely: *De vita Moysi*. Ford. Georgius TRAPEZUNTIUS. (Kézirat). — Bologna, Bibl. Univ., Cod. 2682. Ism. HOFFMANN i. m. 134—135.

⁶ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 13—40.

⁷ GERÉZDI Rabán: *Bologna és a magyar humanizmus*. It. 1940. 146—158.

⁸ Ilyenek pl.: Petri de Warda . . . *Epistolae*. Praefatus est et indicem chronologicum subiecit Carolus Wagner. Posenii et Cassoviae, 1776. Nr. LXIX. 133—135. p., Nr. LXXIX. 149—150. p., Nr. LXXIII. 139—140. p.

⁹ Fontosabb életrajzírói: FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*. Száz. 1893. 489—514, 729—749, 825—843. — ÉRDUJHELYI Menyhért: *A kalocsai érsekség a reneszánsz korban*. Zenta, 1899. 69—98. — GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtudomány. 1942. 305—28, 532—63.

kancellár, 1480-ban főkancellár lett, s ugyanebben az évben kapta meg Mátyástól politikai és hivatalnoki tevékenysége jutalmául más kisebb egyházi javadalmai mellé a kalocsai-bácsi érsekséget. 1483-ban mint Mátyás bizalmasa: királyi személynök volt. Ez évben Mátyás már a bíbornoki kalapot sűrgette számára IV. Sixtus pápánál. A következő esztendőben, hatalma csúcsán azonban hirtelen fordulat állott be életében: Mátyás az éles eszű és nyelvű főpapot fogságba veti. Az Árva várában, végül Visegrádon eltöltött évek

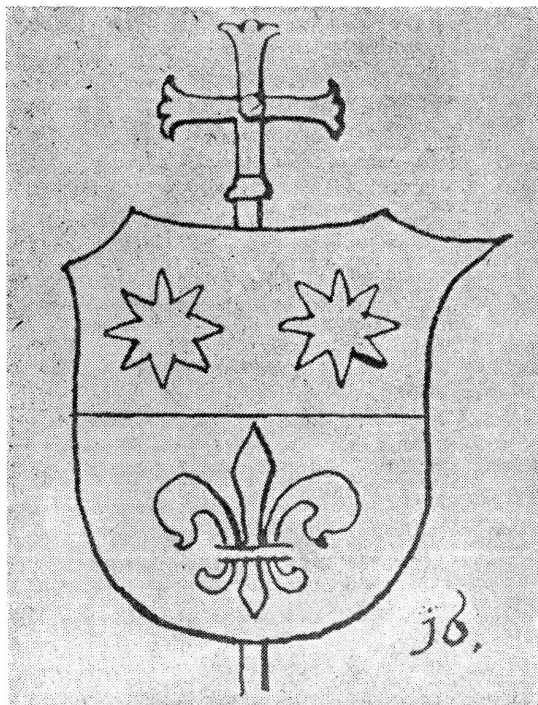
1. kép. Váradi Péter átfestett címere (f88r)

után csak Mátyás halálakor, 1490-ben szabadult ki, s foglalta el újra érseki székét, amelyben haláláig, 1501 júniusáig meg is maradt.

Amint az életrajzi adatokból is kitűnik, az 1479-ben Velencében nyomtatott könyvet vagy még fogsága előtt birtokolta, vagy csak 1490 után. Eddig előkerült négy könyv közül kettőről biztosan tudjuk, hogy a halála előtti évtizedben használta: Esztergomi Missaléját csak 1498-ban nyomták Velencében, gondosan jegyzetelt Trapezuntius-kódexét pedig ő maga látta el az olvasás dátumával: „Bachie, XII. octobr. 1495”. A másik két, Váradi Péterhez köthető könyv birtoklásának kérdése korántsem ilyen egyértelmű. Az első esetben nehezíti ezt, hogy a Varju Elemér által 1910-ben fölfedezett „Szent Jeromos levelei”-nek két kötete azóta is ismeretlen helyen lappang, pedig a benne szereplő címer fölött bíbornoki kalap is látható, ami még bonyolultabbá teszi egyrészt a Váradihoz, másrészt pontos időhöz köthetőségét. A jelvény ui. vagy előző tulajdonosától maradt a

címer fölött, vagy azt az ajándékozó, illetve a miniátor előlegezte Váradinak, amikor nagyívú pályáját még nem törte derékba Mátyás ellen forduló haragja.¹⁰

Az Egyetemi Könyvtár Decretales-kötetét megelőzően legutóbb előkerült ósnyomtatványt Jakó Zsigmond ismertette.¹¹ Nicolaus de Lyra 1481-ben, Nürnbergben kiadott Postillái 2. kötetének sorsa is csak az 1580-as évektől körvonalazható. Az érsek fogsága és halála közé eső korszakból származó dátumbejegyzés hiánya tehát csak valószínűsíti, de

2. kép. A Hoffmann Edith által közölt Váradi-címer. i. m. 29.

teljes bizonyossággal nem igazolja e két utóbbi mű esetében azt, hogy még 1484 előtt kerültek volna Váradi Péter tulajdonába.

A most fölbukkant Decretales 1479-es nyomtatási éve szintén azt látszik alátámasztani, hogy inkább budai kancellár korában gazdagíthatta Váradi könyvtárát. Annál is inkább, mivel a kancelláriai, diplomáciai tevékenység föltételezi a kánonjog eme általános érvényű törvénygyűjteményének ismeretét, forgatását. Kérdés az is: vajon csak Váradi halála után, vagy már fogságba kerülésekor jutott új tulajdonosának, a címer átfestőjének kezébe? Ha Keszthölci Mihályhoz írt levelének¹² arra a sorára gondolunk, amelyben a Janus Pannónius-epigrammák maga gyűjtötte kötetének hányattatásai során való elvesztését panaszolja, arra hajlunk, hogy föltételezzük: A Decretales is hasonló sorsra

¹⁰ HOFFMANN: i. m. 134.

¹¹ JAKÓ: i. m.

¹² WAGNER kiad. Nr. XXXV. 74—75. p.

jutott. Emellett szól az az ugyan formális, mégis talán megjegyzésre érdemes tény is, hogy míg a bizonyíthatóan élete utolsó éveiben használat Missalét és a Trapezuntius-kéziratot gondosan jegyzetelve forgatta Váradi, addig a másik három könyvben semmilyen, az ő keze nyomát viselő bejegyzésről nem tudunk.

Sajnos Váradi Péternek akár a fogsága előtti, akár a később gyűjtött, s talán az érseki székben elődje, a híres könygyűjtő hírében állott Handó György könyveire alapozott¹³ könyvtárára vonatkozóan nem tudunk még mindig semmi biztosat mondani. Az öt különböző könyvtárban őrzött, öt egészen különböző utat megtett kötet arról tanúskodik, hogy az érsek könyvgyűjteménye nem egészben, hanem részenként vagy darabonként hullott szét, hagyományozódott tovább.

Nézzük most már az általunk tárgyalt kánongjogi törvénygyűjtemény későbbi poszszessorát! Erre vonatkozóan sajnos csupán egyetlen bejegyzésre támaszkodhatunk. A fl rectóján olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628” mondat, s a verzón: „F. N. I” jelzet. A dátum mindössze arról tudósít, hogy 1628-ban már a le-poglavai pálosok tulajdonában volt a könyv. A verzón olvasható jelzet valószínűleg szintén 1628-ban, a pálos kolostor könyveinek nagy katalogizálásakor került a könyvbe. Számos hasonló, 1628-as bejegyzés ill. jelzet írása azonosítható a II. József-féle abolíciókor az Egyetemi Könyvtárba került 49 lepglavai származású ősnymtatványból ezzel a kézírással. A bejegyzés tehát a Decretális Lepoglavára kerülésének időpontját homályban hagyja.

Átnézve az ősnymtatványgyűjtemény lepglavai provenienciájú köteteit, a 70-es számúban ugyanazzal a kézírással találkozunk marginális glosszákból, amely Váradi könyvének ajánlásából is egyes személynéveket kivezetett a lapszélre. Föl kell tételeznünk tehát egy XVI. századi könyvgyűjtőt, akitől több kötet is kerülhetett a lepglavai pálosokhoz, s akihez Váradi Péter könyveiből is jutott legalább egy mű, s aki talán az érsek címerének eltüntetésében is részes.

A XVI. század könyv- és könyvtártörténetének ilyen és hasonló homályos részleteinek tisztázását, az egyes művek és egész gyűjtemények útjának nyomonkövetését azonban — összhangban a történelem és segédtudományainak eredményeivel — csak régi könyvgyűjteményeink poszszessor- és egyéb bejegyzéseinek föltérképezése után remélhetjük.

BOROSS KLÁRA.

Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. A 15. század utolsó negyedében szembeszökően szélesedik Magyarországon a bibliofilek köre. Igaz, hogy a korszak könyvgyűjtői nem büszkélkedhetnek olyan sokkötetes, a korszerű európai műveltség színvonalán álló vagy egyéni érdeklődésről tanuskodó könyvtárakkal, mint a korábbiakban Vitéz János vagy Janus Pannonius, ezzel szemben a könyvészeti értékért a főpapi mecénások, így Kálmáncsehi Domonkos, Nagylucei Orbán, Filipecz János és mások, viszonylag nagy számban fennmaradt, a magyarországi könyvfestészet története szempontjából becses liturgikus könyvei kárpótolnak. A századvég papi könyvgyűjtőinek könyvtára általában kevés darabból állt, és többnyire liturgikus kötetek alkották a gyűjtemény gerincét, a teológiai, tudományos és irodalmi művek csak kiegészítő szerepűek voltak. Különösen ritka lehetett közöttük az iniciálék mellett képekkel és igényesebb bordúrokkal díszített könyv. Érdekes színfoltot jelent a késői humanisták könyvtárai sorában Váradi Péteré, akinek egy missaléja mellett egy Szent Jeromos leveleit tartalmazó kötete, Nyssai Szent Gergely: *De*

¹³ ERDUJHELYI: i. m. 68. és 232—233. p.

vita Moyai (Trapezuntius fordításában és előszavával), valamint Nicolaus de Lyra Postillái már ismertek voltak, és újabban egy IX. Gergely Decretales kötete is előkerült. Váradi Péter jelenleg ismert könyvei egy kivétellel ónyomatványok és többé-kevésbé díszítettek. A Szent Jeromost Rómában nyomtatták (1476-ban és 1479-ben), a Nyssai Szent Gergely bolognai kézirat. Az előbbi kötetet római, az utóbbit firenzei típusú fehér szalagfonatos inda díszíti.¹ A Postilla-kötet nürnbergi nyomtatvány, 1481-ből. Virágosleveles iniciáléi egyaránt készülhettek Koberger nürnbergi nyomdájában vagy annak budai fiókjában.² Váradi Péter leggazdagabban díszített könyvét, az esztergomi missalét 1498-ban Velencében nyomtatták. Festett fametszetei — kánonkép, jelenetes iniciálék — és az ornamentális bordfűrészek készítése helyéül a legnagyobb valószínűséggel Buda jöhet számításba.³

A Decretális Jenson velencei nyomdájában készült, 1479-ben. A nyomtatáskor fenn tartott üres helyeket a magyarországi tudományos-irodalmi művek szerény külső megjelenéséhez viszonyítva gazdagon díszítették. Mind az öt könyvhöz készült 1—1 kép, ezek különböző nagyságúak (2r, 88r, 161v, 227v, 251r. oldalon). Az egyes könyvek szövege iniciáléval kezdődik; az első figurálissal, a többi ornamentálissal. Mindegyik könyvhöz lapszéldísz is tartozik.

A könyv képeinek és egyetlen figurális iniciáléjának témája a jogi kódexekre jellemző. Az első könyv élére egy leginkább a zsinatábrázolásokat idéző kép került. (1. kép) A kompozíció közepén IX. Gergely pápa látható, amint átnyújtja művét, a Decretalest a papi és szerzetesi rendek jobbán álló képviselőinek. A szövegkezdő iniciálé auktorportré. A II—V. könyv előtti kép elvben szövegillusztráció. Valójában az ábrázolások csupán a címszavakból merítenek. A de accusationibus, de iudicio, (2. kép) benita et honestate clericorum címszavak kevés változatossággal szolgáló képekhez vezettek a vizsgált könyvben; rendszeren egy pápa vagy püspök trónol a kép közepén vagy szélén és ehhez igazodó elhelyezésben és a képmező nagyságának megfelelő számú pap került mellé. Az eddigiektől valamelyest eltér, és a könyv tartalmával is jobban összefügg a IV., a *De sponsalibus et matrimoniiis* témával foglalkozó könyv illusztrációja, (3. kép) melyen egy püspök fiatal párt esket.

A képek téglalap alakúak. Mindegyik színes sávval keretezett. A figurák tájképi vagy ornamentális háttér előtt jelennek meg. Az előbbieket két részre tagolódnak. A képmező felső harmada a háttér. Ennek kúp alakú, hosszában hasogatott sziklás hegyei kopárak, a zöld hegyeket apró fák és épületek koronázzák. Mögöttük az égbolt világos kék, a képkeret felé haladva fokozatosan sötétedik és vízszintes irányban aranyozott felhőfoszlányok úsznak rajta. A hegyes háttér és a sík előtér gyakran a horizonttal egybeeső érintkezési vonalát élénk színű virágokkal tarkított lombú fák és bokrok takarják. Az előtér sík mezője zöld fűvel borított és olykor sziklás partok közé szorítva, folyó is kanyarog rajta. Ezt a tájképi megoldást alkalmazta a festő az incipit iniciálé és a harmadik könyv lapalji medaillonja kifestésekor is. A képek szereplői nem a tájban, hanem a képmező alján, térdben levágva mozognak. Így állította be őket az illuminátor az egyszínű, tollrajzdíszes háttérű képeken is. A művész három arctípust variált. Legjellegzetesebbek a profilképei. A rövid homlok meredek vonalát az erőteljesen kiugró, horgas vagy az alján vastos orr

¹ HOFFMANN, E.: *Les restes de la bibliothèque de Pierre Váradi archevêque de Kalocsa*. La Bibliofilia, XXVIII. 1926. 3—4. (Különnyomat.)

² JAKÓ Zs.: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. Magyar Könyvszemle, LXXIV. 1956. 349.

³ HOFFMANN, E.: *Les restes . . . 2.*, Uő: *Régi magyar bibliofílek*, Bp. 1929. 133., SOLTÉSZ Z.-né: *A Széchenyi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ónyomatványai*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1957. 138., BERKOVITS I.: *Magyar Kódexek*, Bp. 1965. 72.

Liber quartus De sponsalibus
et matrimonio.
Et concilio triburiensi.

Et francia
quidā no
bilē mlierē
d̄ saxonā
lege saxo
nū duxit ī
uorē. ue
rū q̄ non

bisdem utuntur legibus saxonēs ⁊

legis subiciati
da coniuge sep
redire cogatur
exof. episcopo

D Reterea h
contrabe
ni conditione fi
monendi sunt
duccendi: ut pi
uent. Si autem
tere noluerint:
contingat: ut ta
odio habet: ui
rum qui societ
fidei contrabu
sibi remittunt: l
tolerari. Et

I Uenis c
septennē
repugnaret: ex
gilitate forsan t
plere non potu
que dubia sunt
mus: tenere de
ter honestatem
piunt ipsius fu
dictā dubitatio
nus osobrina i

3. kép. IV. könyv. 227v.

viszi tovább. Az orrúztól merészen előrelendülő vonal a vaskos felső ajakig húzódik, innen mélyen besüllyesztett helyzetből indul ki a kissé petyhüdt alsó ajak. Az arcot rövid, előreugró áll zárja le, illetve az áll vonala ívesen fut tovább, a fülek felé. Az arc sziluettje körvonal alakú. A szemöldök közepén ékszerűen felmagasodik, a szemhéjak duzzadtak, a szemgolyóknak csupán résszerű nyílást hagynak. A leírt profil típustól csupán a IV. könyv menyasszonyái tér el. Az ő homloka magas és boltozatos, kis kerek álla és tokája, valamint szemöldöke szépen ívelt. A háromnegyed fordulatba beállított szereplők hosszúságú arca lefelé sem keskenyedek, az áll szögletes. A homlok és a szem, szemöldök elhelyezése, formája a profilportrékra jellemzőt követi. Az orr keskeny, nyújtott, hosszúságú lyukú és szinte ráhajlik a szájra. A vastag ajkak két, egymással párhuzamosan vezetett vonalból állnak. Furcsa formájuk nyilván a beszélgetes látszatát kívánja kelteni. A frontális beállításokhoz ovális arcú ifjakat festett az illuminátor. A homlok széles és rövid, a szemöldök íves, a felső szemhéj ráborul a szemgolyóra, csak az élénk pupilla villan ki alóla. Az orrnak csupán a széles alsó vonala jelzett. A felsőajkak vékonyak, hosszú vonaluk az orr alját követi. Az alsó ajkak rövidek és duzzadtak. Az áll telt és szépen ívelős

A nyakak akár rövidek, akár hosszabbak, nem képeznek szerves átmenetet a fej és a törzs között. A törzsek erőteljesek, de kevésbé kidolgozottak, a csípőben néha furcsán megtörnek. A bő leplek szinte teljesen elrejtik és leplezik a testformákat. A karok merevek. Beállításukhoz mindössze kétféle megoldást választott a mester. Frontális beállításnál a palást alá rejtette azokat, ilyenkor legfeljebb a kezeket jelezte. Máskor a kép síkjával párhuzamosan, könyökből előrelendítette az alkarokat. A kézfejek nagyok és szélesek, az ujjak hosszúak és csontosak. A kezek változatos gesztusai a beszéd élénk kísérői.

A Decretális jelentős díszítőeleme a lapszéli ornamentika. A lapok felső és alsó részére helyezett indadíszek centrális felépítésűek, intercolumnáris léc köti össze őket. Az alsók közepét címer, medaillonba foglalt tájkép és reneszánsz típusú, gránátalmákkal-levelekkel teli váza gazdagítja. A könyv kétféle lapszéldíszé közül az egyik gerincét a hullámvonalra épített inda alkotja. A díszítés e típusánál szembeűnő az inda rövid ízekből történő felépítése. Az egyes ízek kisebb kerek bimbófélékből, vagy tagolatlan, kehelyszerű levelekből nőnek ki. Az ívben visszahajló levélközökben képzeletszülte kelyhes és centrálisan elrendezett szirmú virágok találhatók. Az üres felületeket szakállas arany tallérok töltik ki. (1. kép) Az inda másik változatát az képezi, amelyen a törzs egyetlen lendületesen vezetett szárból áll, és hosszabb, a szélein erősen tagolt, középtájt kagylószerűen kidudorodó elég száraz, csenevész levelek díszítenek. Az akantuszéra emlékeztető levelek zúgaitól szakállas arany rügyek bújnak elő, a száratok pedig szakállas arany tallérok teszik változatossá. (2. kép) A lapszéldísz másik megoldását a Liber tertius (161 v. oldal) kínálja. A vékony, apró levelekkel, bimbókkal tagolt szárok a központi medaillonból kettessel ágaznak ki a lapszélek irányába, és egymással hol összefonódva, hol egymástól eltávolodva követik a vázuknak szánt, rácsmotívumokkal tagolt léceket.

A festett iniciálék két típusba sorolhatók. Az egyik lombarda típusú, íves, széles formáit a betűtörzsre ráhajló virágok és akantuszlevelek takarják el. (1. kép) A másik betű alapformája ugyancsak a lombarda, de a betűhöz az antikvára jellemző prizmaszerű alakítást kölcsönözték. A betűtörzset a kihalasasodó részen — a túl széles felület elkerülése végett — megtörték, és hasábokkal, valamint más, szokatlan elemekkel, pl. bütökkel díszítették. (3. kép) A betűk arany háttérből emelkednek ki, vagy aranyozottak. Közéik színre festettek és tollrajzos ornamentikával borítottak. A fedőfestékes és aranyozott iniciálék mellett a könyvben az egyszerű kék és vörös iniciálék vannak túlsúlyban. Ezek a lombarda késői, az íves részek tollvonásnyira elvékonyodó helyein körformákkal ellátott változatai.

A Decretalist Velencében nyomtatták, és első tulajdonosa a festett címer alapján Váradai Péter kalocsai érsek volt. A nyomtatványok kisebb hányadát a nyomtatás színhelyén festették ki, a nagyobb hányad festészeti díszítéséről a későbbi birtokos gondoskodott. Kérdés, hogy Váradai Péter könyvét Velencében vagy Magyarországon festették-e?

A velencei könyvfestészet felső szintjét, és a város könyvfestészetének sajátos arcot adó emlékeit Mantegna, Donatello és a Ferrara-padovai festészet hatása alatt készítették. E hatás legszembeűnőbb vonása az építészeti és szobrászati elemek bőséges alkalmazása. A 15. század végi Velence kiemelkedő illuminátora, Benedetto Padovano (Benedetto Bordone) a papír üres széleire epitáfiumkeretet festett, mely faragott dombormű utánzataival, illúzionisztikus tájképeivel fehér márvány látszatát kelti. Ebben a keretben, égett, szakadt szélű pergament idéző háttér előtt jelenik meg a nyomtatott szöveg. A festett figurák szoborszerű, dombormű hatású ábrázolására a Maestro dei Putti-hoz kötődő emlékek kínálnak számos példát. A fehér márvány illúzióját kelteni kívánó figurák leginkább a bordűrökben jelentkeznek. A képek többségét természetes színekkel festett, klasszikus szabályok szerint épített voluminózus testű és kifinomult vonásokkal jellemzett, keresetten szép arcú alakok népesítik be. A velencei festők mélybenyúló tájképeket festenek. A magas horizontú tájképi síkot fákkal, házakkal tarkított, kúp for-

mákból álló hegység zárja le. Az előtér füves síkján szeszélyes folyók kanyarognak. A tájképi háttéren kívül szívesen alkalmazták Velencében az antik és a reneszánsz építészeti valódi és képzeletbeli formáiból alakított teret. Az emberi figurák a tájban és a kulisszaszerű építészeti elemek között természetesen helyezkednek el és mozognak. A képek színharmóniáját az élénk, világos színek határozzák meg. A velencei nyomtatványok díszoldalainak bordúrje többnyire ornamentális. Arany lécre fűzve, vagy kanyargó indák között élénk színű, sokszirmú virágok húzódnak meg.⁴

Az elmondottak alapján egyezés tapasztalható a velencei festészet és Váradi Péter könyve között, illetve laza szálak fűzik az utóbbit az itáliai Quattrocentóhoz. A tájképi háttér felépítése és bizonyos részletei: a kúpalakú hegyek, a kanyargó folyók, a markáns, profilban ábrázolt emberfejek, a testeket fedő kevéssé tagolt, tömörszerűen aláhulló ruhadarabok ilyen előzményekből eredeztethetők. Ebbe a művészeti szférába vonhatók továbbá a lapszéli dísz bizonyos elemei is (a gránátalmás váza, a babérkoszorú stb.). Azonban szembeszökőek az eltérő, az itáliai reneszánsz művészettől idegen vonások is. Az itáliai művészetben szokatlanul hatnának a budapesti könyv frontális és háromnegyed fordulatú beállítású arcai. A mély vajatú „V” formájú redők, melyek főleg az ülő alakok térdei között omlanak le, de — igen szerves formában — felbukkannak az álló alakok oldalain is, továbbá az ülő figurák felső karhoz szorosan tapadó és mélyen a könyök alá húzott redői az 1400-as évek közép-európai művészetének emlékei, könyvünkben késői leszármazottai. Az akantuszos indadísz Váradi Péter Decretálisában jelentkező típusa is az Alpoktól északra fekvő országok művészetében honos. Ebbe a tágabb művészeti egységbe helyezhetjük a kék és vörös, a keskeny részekben körformákkal díszített iniciálékat is.

A gótikus és a reneszánsz elemek olykor összefonódottan jelentkeznek Váradi Péter könyvében. Ez az eset áll fenn a lombarda típusú betű antikvára jellemző díszítésénél. Ez jelentkezik a reneszánsz háttér gótikus figurákkal történő beépítésekor is. Kérdés, hogy hol ötvözhettek az itáliai reneszánsz művészet eredményeit a közép-európai késő gótika hagyományaival? A legnagyobb valószínűséggel Magyarországon. Budán az 1470-es évektől mutatható ki olyan műhely, melyben olasz és magyar művészek együtt dolgoztak, és az uralkodó mellett a főpapság igényeit is kielégítették. A Decretális képeinek feltűnő fogyatékosai — elég a figurák térbeli elhelyezésének megoldatlanságára hivatkozni — és a közepes kvalitás alapján nem lehet a műhely valamely kiemelkedő mesterének munkája, hanem egy kevéssé tehetséges, gótikus hagyományokon iskolázott kézzé, mely a budai műhelyben ismerkedett a reneszánsz könyvfestészet elemeivel. A közepes kvalitás a lokalizálás kérdése mellett magával vonja a datálás problémáját is. A mély tónusú színek; a sötét vörös, az olivzöld, a csillogó sötét kék, a szürke és a lila kedvelése, a ruhák és a növények bőséges arany árnyalása, a szürkésrózsaszín arcok fekete vonalakkal történő sátozása a 15. század végi budai kódexek közös jellemzője. Kálmáncehi Domonkos 1480 körüli breviáriumában (Bp. OSZK. Cod. lat. 446) tűnnek fel azok a kisebb, rövidebb egységekből felépülő és ritkás apró virágokkal, kehelyszerű levelekkel díszített indák,⁵ melyek Váradi Péter kötetében is fellelhetők. A breviárium egyik mestere nyújtja a virágokkal, levelekkel borított iniciálék Decretálisban előfordulókhöz legközelebbi változatát. A betű fejlettebb, részletgazdagabb kivitelezését Váradi Péter közel két évtizeddel későbbi missáléja nyújtja. A képek előtér és háttér közötti vonalára helyezett apró fák ugyancsak Kálmáncehi Domonkos breviáriumának lapjain találhatók meg. Az elmondottakon túl, a két könyv tájképeinek rokonságáról is beszélhetünk. A két

⁴ A téma legújabb és legalaposabb feldolgozása: CANOVA MARIANI, G.: *La miniatura veneta del Rinascimento 1450—1500*. Venezia, 1969.

⁵ L. 7r. old. és BERKOVITS I.: i. m. 66.

könyv összevetése azonban korántsem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy mesterazonosságot állapítsunk meg. Az egyezések csak a műhelyazonosság feltételezéséhez elegendők. Váradi Péter több könyvét kifestve vásárolta. Úgy tűnik, ezek esetében véletlenszerű a díszítési művészeti körhöz tartozása. A díszítetlenül vásárolt könyvek festményeinek — Missale és Decretalis — budai körhöz tartozása viszont nem lehet véletlenszerű. A magyarországi humanista papok többségéhez hasonlóan Váradi Péter is Budán festette könyveit. A Decretalis képeinek megközelítően pontos datálása jelenleg megoldhatatlan. Keletkezési idejüket körülbelül a Kálmáncsehi breviárium és Váradi missaléja, tehát az 1480—1500-as évek közé tehetjük.

WEHLI TÜNDE

Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csásógó” asszonyok ellen. Toldy Ferenc *Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből* címmel 1869-ben bemutatott egy egyleveles, plakát alakú, táblázatos beosztással készült nyomtatványt,¹ mint saját tulajdonában levő unikumot. A plakát alakú nyomtatvány címe: *Igen hasznos es draga nemes receptvm avagy orvosság, mikoron az aszonyi allaton, auagy az szolgáló leanyon, tunya, rest avagy czáczogo szín vagyon . . .* Toldy szerint nyilván falragasznak, vagy üveg alá tétel végett készült így, hogy „mulató-helyek, kocsmák, tán gyengéd házi gazdák szobájok falán is emlékeztesse az asszonyokat szorgalomra, a férfiakat pedig nyers tanácsaival megnevetesse.” A nyomtatás helye és éve nincs kitéve, de alig kételkedhetünk, folytatja Toldy, „a nyomdai készület összehasonlítása után, hogy az Kolozsvárott, a Heltai műhelyében, tehát a XVI. században készült; sőt, hogy ekkor ezt a helyesírás is bizonyítja. Különben folytatja, „az egy szinte XVI. századbéli erdélyi nyomtatvány borítótáblájából Sztarai egy színdarab-töredékével együtt van kiáztatva.”² Toldy egyébként fenti dolgozatában a plakátot teljes terjedelmében, betűhív szövegekölés formájában adta közre.

Szabó Károly is mint kolozsvári nyomtatványt mutatta be ezt a Toldy tulajdonában levő unikumot, „Kolozsvár, 16. század” megjelöléssel³ Toldy sem indokolta egyébként közelebről, hogy miért tette nyomtatási idejét 1550—75-re — bár az évszámokkal nyilván Heltai Gáspár működésének éveire utalt.

Hellebrant Árpád 1882-ben újból, mint unikumot mutatta be az *Igen hasznos . . . receptumot*, de úgy tűnik, hogy ő más példányt, nem Toldyét látta. „Én régibbet annál [ti. plakátot], melyet a budapesti egyetemi könyvtár a tavaszi országos kiállításon, mint unicumot bemutatott, s melynek *Igen hasznos . . . a* címe, nem ismerem. A nyomtatvány fvrét alakú, orvosi recipéket tartalmaz, s Szabó Károly meghatározása szerint valószínűleg a 16. században Kolozsvárt jelent meg. A budapesti egyetemi könyvtár egy régi könyvfedélből áztatta ki.”⁴ Érdekes módon azonban az általa hivatkozott könyvkiállítási katalógusban nincs szó ilyenről, és az Egyetemi Könyvtár tulajdonában sincs ez a mű.

Gulyás Pál is úgy említette az *Igen hasznos . . . receptumot*, mint amely „kétségtől Heltai idejében, de közelebről meg nem határozható esztendőben került ki a kolozsvári sajtóból.”⁵

A Régi Magyarországi Nyomtatványok szintén mint kolozsvári, Heltai nyomdában készült nyomtatványt vette fel, az 1550—1575 időhatár között. Ezt a meghatározást Molnár József szerint alátámasztja a mű helyesírása: egyezik Heltai gyakorlatával, sőt,

¹ TOLDY Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest 1869. 22—26.

² RMNY 88.

³ RMK I 349.

⁴ HELLEBRANT Árpád: *Ismeretlen brassai egylevelű nyomtatvány a XVII. századból* = MKsz 1882. 96.

⁵ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században*. Bp. 1931. 93.

ezen belül bizonyos sajátosságok alapján az 1559 utáni évekre datálható.⁶ Megjegyzendő, hogy időközben a Toldy tulajdonában levő egykori ívréti példány elkallódott, lappangott, és az RMNy leírás készítésének idején mindössze egy töredék állt rendelkezésre: a plakát jobb felső negyede.

Legújában azonban az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került a Toldy által leírt és közzétett teljes példány. Érdemesnek látszott tehát újra kézbe venni, hogy a hely és nyomtatási idő valószínűnek tartott adatait újból megerősítsük, sőt, esetleg bizonyos nyomtatásbeli jellegzetességek alapján lehetővé váljék a nyomtatás időpontjának pontosabb meghatározása is.

A teljes plakát az alábbi betűtípusokat tartalmazza (iniciálé, könyvdísz nincs a plakáton):

- 8,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, csak verzális
- 6,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, kurrens is
- 113 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú kurzív szövegtípus

Ahhoz, hogy megnyugtatóan bizonyítani lehessen, hogy a fenti nyomtatvány valóban a kolozsvári Heltai-műhelyben készült, az itt szereplő valamennyi típusnak azonosnak kellene lennie a Heltai-készletben találhatókkal. Ezt az összehasonlítást elvégezve azonban más eredményre kellett jutni.

A Heltai-műhelynek valóban volt ebben az időben 92 mm húsz-sor távolságú (tehát a miénkkel szinte azonos méretű) antikvája, a két típus azonban nem azonos. Heltai rendszeresen használt β betűt az sz jelölésére, ami az általunk vizsgált nyomtatványon egyetlen egyszer sem fordul elő. Mások ezenkívül az ékezetes betűk is. Heltai nagyobb fokozatú antikva szövegtípusára ugyanez vonatkozik, de ott még a húsz-sor távolságban is jelentős eltérés van a plakát és Heltai típusai között: az előbbi 113 mm, az utóbbi 116 mm. A Heltai-műhelynek sem ebben, sem más korszakában nem volt 91 mm-es húsz-sor távolságú kurzív típusa, csak egy, az általunk vizsgálttól eltérő metszésű, hosszúkás, 84 mm húsz-sor távolságú betűje. A két kiemelő típus szintén nem található meg Heltainál. Tehát valójában egyetlen típus sem közös. Bár a szakirodalom eddig egyöntetűen kolozsvári nyomtatványnak tartotta, nem lehetett a Heltai-műhely terméke.

Ezek után felmerült a kérdés, hogy vajon a Toldy által e plakáttal együtt kiíratott másik mű, a Sztárai-féle töredék valóban kolozsvári-e? Hogy ennek „Krakkóba, Kerekotzi Ferencnél” impresszuma koholt, azt már Toldy is megállapította. A nyomtatványt megvizsgálva itt a kolozsvári eredet a betűtípusok alapján kétségtelenül bizonyítható volt. (Gulyás Pál nem figyelt fel a koholt impresszumra, ténylegesen krakkóinak tartotta.)⁷ Valószínűleg ez a kétségtelenül kolozsvári nyomtatvány befolyásolta egyébként annak idején Toldyt, majd az ő nyomán más kutatókat is abban, hogy az *Igen hasznos . . . receptumot* is kolozsvári nyomdaterméknek tartásák — az antikva betűk formájában kétségtelenül meglevő hasonlóságok mellett.

Ha tehát nyomtatványunk nem kolozsvári, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon melyik magyarországi műhely terméke? Ehhez át kellett vizsgálni az összes 16. századi magyar műhely betűkészletét — a 16. századi eredet ugyanis bizonyosnak látszott. Az összehasonlítás az alábbi eredménnyel járt: nyomtatványunk betűi tökéletes azonosságot mutatnak Bornemisza Péter Detrekón használt betűivel. A plakáton található összes típus megtalálható a detrekői nyomtatványokon; és nincs rajta egyetlen olyan betű sem, amely

⁶ RMNy 185.

⁷ GULYÁS: I. m. 36.

más nyomda felszerelésével mutatna azonosságot — tehát ami kétségesse tenné a detrekői eredetet. Ezek a plakáton található típusok Bornemisza illetve Mantskovit Bálint keze alatt 1579—1584 között voltak használatban, nyomtatványunk is ezekben az években készülhetett. Előbb nem, mert ezeket a típusokat Bornemisza 1579 előtt, tehát semptői állomáshelyén — egy kivételével — még nem használta. De tudjuk is saját közlése alapján, hogy 1579-ben érkeztek meg ezek az új típusai.⁸ De később sem, mert már 1584-ben és azután folyamatosan más típusok váltották fel a „detrekői” szövegtípusokat. Az 1579—1584 időkoron belül is nyomtatványunk inkább az 1580—1581 évekre tehető, mégpedig azért, mert 1579-ben még az egyik, 1580-ban már megjelenő típus nem volt használatban (91 mm-es kurzív), másrészt mert már 1582-től kezdve meglehetősen leromlott a plakáton még jobb állapotú 91 mm-es antikva típus. Erre az a magyarázat, hogy az 1582. évben két nagyszabású, főként ezzel a szövegtípussal nyomtatott mű is volt munkában: Bornemisza énekeskönyve és a *Foliopostilla*.⁹ Ezért az *Igen hasznos . . . receptumot* nyomdai sajátosságok alapján „Detrekő 1580—1581”-re datálhatjuk.

Milyen eredetűek ezek a Detrekőn feltűnő új betűk? Míg Bornemisza induló betűkészletének forrását illetően (eltékvintve a kétségtelenül Huszár Gáltól való anyagtól) a szakirodalomban eltérőek a vélemények, egyesek a bécsi, mások a krakkói származást tartják valószínűnek, addig ezt az újabb betűkészletet illetően a szakirodalom megegyezik abban, hogy az bécsi eredetű. Gulyás Pál és Schulek Tibor¹⁰ szerint lehetséges, hogy Bornemisza 1578. őszi, illetve 1579. évi utazását is összefüggésbe lehet hozni az új betűtípusok megrendelésével és szállításával. Az eddig használatban levő betűkészlet ugyanis az ötkötetes *Postilla* kinyomtatása során szinte használhatatlanná és olvashatatlanná kopott. Erről maga Bornemisza így ír a *Postilla* 5. kötetének már új típusokkal szedett előszavában: „De nagy fogyatkozásunk is lőtt kiváltképpen az utolsó részbe, mert az nyomtató betűk szinte el kezdtek volt kopni, és későn hozának új betűket, kikkel rövidebb prédikációkat is akarnánk nyomtatni az Ur Isten kegyelmes segítségéből.”¹¹

Ezekkel a — Gulyás Pál szavaival — „tetszetős metszésű, széles duktusu új betűkkel” szedték Detrekőn a különválasztott *Ördögi Kísértetek* csak töredékében fennmaradt előszavát,¹² a *Postillák* ötödik kötetének már említett előszavát,¹³ egy 1580-ra szóló kalendáriumot,¹⁴ Kyrmezer *Actáját*,¹⁵ egy csillagászati naptárt 1582-re,¹⁶ az *Evangeliumok és Epistolák* év nélküli, de kétségkívül 1581—1582-ből való kiadását,¹⁷ Bornemisza *Énekeskönyvét*¹⁸ és a *Foliopostillát*¹⁹ — eddigi ismereteink és a fennmaradt nyomtatványok tanúsága szerint mindössze ennyit és ehhez járul még az *Igen hasznos . . . receptum*.

Bár jelenleg tudomásunk szerint nincs olyan nyomtatvány, amely Bornemisza Péter és Mantskovit Bálint nevét impresszumában együtt említene, de a rendelkezésünkre álló közvetett bizonyítékok meggyőzőek. Együttműködésüket bizonyítja egyrészt a közösen használt nyomdai felszerelés, másrészt Mantskovit egy megjegyzése a kiadásában megjeg-

⁸ RMNy 432 3) (iia). Az előszó Detrekőn, 1579. február 22-én kelt

⁹ RMNy 513 és RMNy 541.

¹⁰ GULYÁS: I. m. 166 és tőle: *Mantskovit Bálint, a Vizsolyi Biblia könyvnyomtatója* = ProtSz 1929. 456; SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter 1535—1584*. Sopron—Bp.—Győr 1939. 123—124.

¹¹ RMNy 432 az idézett előszóban.

¹² RMNy 433.

¹³ RMNy 432.

¹⁴ RMNy 434.

¹⁵ RMNy 456.

¹⁶ RMNy 487.

¹⁷ RMNy 486.

¹⁸ RMNy 513.

¹⁹ RMNy 541.

lent Evangéliumok és Epistolák ajánlásában. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Krusithné Pálffy Katalin Mantskovitot, noha személy szerint nem ismerte, mégis támogatta, mert így ír: „amidőn az én uramat Bornemisza Pétert Semptén is, Detrekőben is tengetné . . . az könyvek nyomtatásában, akkor én is részeltettem Nagyságod jó tételiben.”²⁰ Ezeket a sorokat már Gulyás is úgy értelmezte, hogy Mantskovit már Semptén is Bornemisza nyomdájában működött. Szerinte 1573 elején (tehát Bornemisza önálló vállalkozásának kezdetén) került Lengyelországból hazánkba. Valójában erre semmi bizonyíték nincs, Bornemisza maga sem említi sehol segédei nevét, bár azt megírta, hogy Semptén házanépehez több könyvnyomtató és könyvkötőlegény is tartozott.²¹ Fitz József valószínűnek tartotta, hogy Mantskovit az 1576. évi pestis elől menekült át Lengyelországból Magyarországra és 1577-ben lépett Bornemisza szolgálatába.²² Annyi bizonyosnak vehető, hogy Mantskovit már Bornemisza Semptéről való kényszerű menekülése előtt, tehát a nyomda Detrekőre, Balassi István pártfogása alá történt áthelyezése előtt Bornemisza szolgálatában állt.

Mantskovit — vagy latinosan Farinola — valószínűleg nemcsak egyszerűen Bornemisza faktora volt, hanem, amint Gulyás Pál és Nemeskürty István is célzott rá, valamilyen társas viszonyt kell kettejük között feltételeznünk.²³ Mialatt Bornemisza sorban adta ki a postillákat — az öt kötet terjedelme 3800 levél²⁴ — meglehetősen szabad kezet adott Mantskovitnak, hogy — talán fizetségképpen — saját nyomtatványokkal álljon elő. Bornemisza a 16. századi könyvnyomtatóknak ahhoz a csoportjához tartozott, akik munkásságukat a reformáció propagálásának áldozták. A hatalmas postilla-kötetek tetemes előállítási költségét csakis az eszméikkel rokonszenvező, azok elterjedését szívükön viselő pártfogók anyagi támogatása révén teremthették elő. Bornemisza a maga öt kötetes postillája előállítási költségét 1000 Forintra becsülte. Nem csoda, ha emellett néhány olyan könyvet is ki kellett bocsátania, amely egyúttal jó üzletnek is bizonyult (énekeskönyv, káté). Valószínűleg Mantskovit volt a kezdeményezője annak a néhány kiadványnak, amely nem tartozik a Bornemisza-műhely tulajdonképpeni „profil”-jába, viszont minden bizonnyal jövedelmező volt. Ilyenek mindenekelőtt a kalendáriumok, ebből az egyik, az 1580. évre szóló,²⁵ a másik pedig az 1582. évre szóló csillagászati naptár,²⁶ amely fennmaradt, de feltételezhetően 1581. évre is megjelent egy.²⁷ Nyilván Bornemisza tudtával és beleegyezésével, de Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető 1580-ból Kyrmezer *Acta* című munkája,²⁸ amelyet valószínűleg megrendelésre készített. Az *Evangéliumok és Epistolákról*²⁹ biztosan tudjuk, hogy Erhard Hiller bécsi könyvárus rendelte meg Mantskovitnál a korábban Kolozsváron nagy sikerrel kiadott munka új kiadását. (A felsorolt öt mű közül háromnak kolofonjában szerepel Mantskovit neve, egynek előszava származik tőle. Jelenleg erről a négy kiadványról van biztos tudomásunk, mint amelyeket Mantskovit még Bornemisza életében, de saját neve alatt jelentetett meg.) Nemeskürty István is felhívta a figyelmet arra, hogy Mantskovit, amint kiadta Kyrmezer könyvét, ugyanígy

²⁰ GULYÁS Pál: *Mantskovit Bálint* . . . 455.

²¹ RMNy 433, 822b

²² FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 2. Bp. 1967. 242.

²³ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon* . . . 230. és NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 146—147.

²⁴ SCHULEK: I. m. 120.

²⁵ RMNy 434.

²⁶ RMNy 487.

²⁷ RMNy 455A

²⁸ RMNy 456.

²⁹ RMNy 486.

kiadhatott más műveket is, amelyekről nincs tudomásunk, tehát szerinte gondolnunk kell a detrekői nyomda szélesebb körű működésének lehetőségére.³⁰

Valószínű, hogy Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető a mi plakátunk is. Lehet, hogy jó üzletnek ígérkezett, de az is elképzelhető, hogy a nyomdász célja mindössze az újonnan beszerzett betűtípusok megfelelő, mutatós alakban való felvonultatása, bemutatása volt. Ezt egy ilyen hozzáértő nyomdásznál, mint Mantskovit, feltételezhetjük, és ebben az esetben nyomtatványunk tartalma másodlagos fontosságú volt számára. Ennek az asszonycsúfóló műfajnak — Toldy szavaival „feddő versezet”-nek³¹ hazánkban emellett csak két másik, önállóan megjelent nyomtatott példáját ismerjük a 16. századból, egyiket Ormpruzst Kristóftól, a másikat Csáktornyai Mátyástól.³² Külföldön közkedvelt műfaj volt ebben a korban. Azt a művet, amelyből valószínűleg a magyar fordítás készült, Turóczy-Trostler József Johannes Sommer kompilációjában találta meg, *Malus, Mulier* címen.³³ De már Sommer tréfás receptuma sem eredeti, Turóczy-Trostler abban egyaránt felfedezte Hans Sachs 1551-ből való verses receptjének és az ugyancsak Sachsból merítő osztrák Hans Weyttenfeldernek 1570 körül keletkezett gúnyversének hatását. Sommernek mindkét elődje munkáját ismernie kellett, mert hol az egyikhez, hol a másikhoz áll közelebb. Az ő változata azonban már prózában íródott, és ugyancsak Sommernél jelent meg először a pontos receptbeosztás is, ami a satirikus hatás elmélyítésére szolgál, és amelyet a magyar változat is hűen követ. Sommernél azonban két szereplő dialógusába van ágyazva a recept: a tapasztalt Andreas és a tapasztalatlanabb Simon beszélget. A magyar mű fordítója csak azt a részt használta fel, amelynek megfelelő német eredetije Andreas szájába van adva. A bevezetés, a befejezés néhány sorának, s egy közbenső receptum kivételével betű szerinti hű, olykor szolgál fordítása Sommernek, Turóczy-Trostler megállapítása szerint.³⁴

Sommer *Malus Mulierje*, amely tehát minden bizonnyal e névtelen, magyar nyelvű mű eredetijéül szolgált, 1609-ben negyedik kiadásban jelent meg. Korábbi kiadásainak idejét nem tudni, mindenesetre ha e szerzőséget elfogadjuk, akkor ez a körülmény is megdönti az *Igen hasznos . . . receptum* korábban elfogadott datálását. Sommer ugyanis idézett két olyan művet, amelyek egyike 1578-ban, a másik 1575-ben jelent meg, tehát a Sommerből készült magyar fordítás sem lehet 1578-nál korábbi, vagyis ahogy eddig tartották, 1550—1575 körüli. Alátámasztja viszont azt a datálást, amelyre a plakát nyomdai felszerelése alapján jutottunk. Ha a plakátot, amint azt nyomdai készlete mutatja, 1580—1581 között nyomtatták, akkor Sommer munkája meglehetősen frissen megjelenése után eljutott ide és hamar fordítóra talált.

Végül néhány szó a nyomtatvány helyesírásáról. Találó módon bizonyosodott be, amit Trócsányi Zoltán írt Bornemiszával kapcsolatban.³⁵ Szerinte ugyanis, „ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan munka [ti. Bornemiszáé], nyelve és helyesírása alapján éppúgy lehetne azt Heltai munkájának tekinteni, mint az övének”. Nyomtatványunkat valóban eddig helyesírása és hangtani sajátosságai alapján is Heltai kiadványának tekintették. Heltai helyesírása, vagyis a kolozsvári nyomda által követett helyesírás hatással volt Bornemiszára, sőt, ő sokszor még következetesebb. Ami Molnár József szerint³⁶ Hel-

³⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. Bp. 1935. 12.

³¹ NEMESKÜRTY: I. m. 146—147.

³² TOLDY Ferenc: *A magyar költészet Zrínyiig*. Pest 1854. 192—193.

³³ RMNy 80 és RMNy 858.

³⁴ TURÓCZY-TROSTLER József: Az „Igen hasznos és drága nemes receptum” német eredetije = ItK 1913. 385—390.

³⁵ Uő: *Tréfás német receptumok és az „Igen hasznos és drága nemes receptum*. = EPHK 1916. 347—349.

³⁶ MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 169, 337 stb.

tainak csak 1559-től kezdődő korszakára volt jellemző: a *cs* hang *cz*-vel való jelölése, az Bornemisznánál kezdettől fogva következetesen jellemző — plakátunkon is. Bár az *Igen hasznos . . . receptum* valószínűbb, hogy Mantskovit keze alól került ki, helyesírása a Bornemisza-nyomatványok helyesírásával megegyezik. Hazánkban a 16. században a nyomtatványok helyesírása inkább a nyomdára jellemző, mint a szerzőre, és az is természetes, hogy Mantskovit (aki, bár lengyel származású volt, minden jel szerint jól beszélt magyarul), Bornemisza helyesírását követte. Ezt az általa írt előszók, ajánlások bizonyítják.³⁷

Az *Igen hasznos . . . receptum* bibliográfiai leírása ezek szerint az alábbi:

Igen hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság . . .
[Detrekó 1580—1581 Mantskovit, typ. Bornemisza]
1 fol. 237 × 328 mm

V. ECSÉDY JUDIT

Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti Hungarica. Zachar József műhelytanulmányát *Ismeretlen korai hadelméleti hungarica* címmel tette közzé a *Hadtörténelmi Közlemények* 1984. évi 2. számában.¹ A könyv, amelyet leír és amelynek hadelméleti, hadtörténeti vonatkozásait elemzi, Jeney Lajos Mihály kisháborúkról szóló XVIII. századi műve.

A szerző — akinek életrajzi adatait Zachar József nyomán közlöm — 1723 körül született, születési helyéről adataink nincsenek. Fegyveres szolgálatát az 1737/39-es török háborúban, valamely Habsburg huszárezredben kezdte meg. Erről a közhuszárként eltöltött időről közelebbit nem tudunk. 1743-tól a Baranyai — korábban Deák, későbbi hadrendi besorolása szerint 8. — huszárezredben szolgált, valószínű altisztként, de az 1746-os itáliai hadműveletekben már nem vett részt. Egyes adatok arra utalnak, hogy ez idő tájt állhatott át francia szolgálatba. Bercsényi László altábornagy, a francia huszárság főfelügyelője 1747-ben tesz említést nemes Jeney Lajosról, kerve a hadügyminisztert, járuljon hozzá Jeney tiszti kinevezéséhez. 1747-től hadnagy, a Bercsényi huszárezred nyilvántartásában 1753-ig szerepel. Néhány évig — valószínűleg 1754-től — hadmérnök volt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál. 1757-ben Maillebois francia marsall kíséretében Németalföldre utazott, itt azonban csak rövid ideig maradt, 1758 szeptemberétől már Nagy Frigyes hadseregében mérnök-kapitány. 1760-tól egy önálló szabadkötélék parancsnoka, ez a tevékenysége 1763-ig követhető nyomon, míg a rákövetkező éveket részben homály fedi. Habsburg szolgálatba 1769-ben lépett ismét, őrnagyként.

Magyarország első katonai felvételének gyönyörű, képzett mérnök-tisztek által kézzel rajzolt és kifestett, 1 : 28 800-as méretarányú 1451 térképlapja a XVIII. század második felében készült. E munkába kapcsolódott be Jeney, kezdetben Fabris ezredes mellé beosztva, majd önállóan irányítva a moldvai és havasalföldi határvidék felmérését. Az uralkodó 1774-ben alezredessé léptette elő, a következő évtől a déli katonai határvidék és a horvát-szlavon területek felmérését irányította. 1783-ban már ezredes, folytatja a felmérések irányítását. 1784-től Stájerország, Karintia és Isztria, 1787-től Tiroi a működési területe, ez utóbbi feltérképezése azonban végül is elmaradt.

³⁷ Pl. RMNy 486, RMNy 487 esetében.

¹ *Hadtörténelmi Közlemények* 31. évf. 1984. 2. sz.

Valószínű a térképezés utómunkálatai szólították Bécsbe, néhány évet itt töltött 1789-től már mint vezérőrnagy. Még ez évben elnyerte az ó-gradiskai erődítmény parancsnoki beosztását, így tünteti fel nevét az 1790-től évenként megjelenő *Militär-almanach*,² 1797-ben Pécssett bekövetkezett haláláig.³

Személyére vonatkozóan esetleg még eredményt hozhat a pécsi halotti anyakönyv átnézése, amely — ha fennmaradt egyáltalán — talán megemlítette születésének pontos idejét, helyét vagy életkorát, eltemettetőjét vagy egyéb rokonait. Ezt az adatforrást tudomásom szerint eddig még senki sem kereste meg. Akik korábban is foglalkoztak Jeney személyével, csak mint térképésszel tették és még keresztnevét sem tüntették fel. Azt, hogy a katonáiról és térképész Jeney egy és ugyanazon személy, azaz Jeney Lajos Mihály, Zachar József tanulmánya vetette fel először és bizonyította is egyben.⁴

Jeney, feltételezéseink szerint, abból az erdélyi Jeney családból származik, amelynek János nevű tagja mint gyéresi telepítvényes 1610. május 1-én kapott kollektív nemeslevelet és címert Báthory Gábertól.⁵ Az adományozott és Kempelen által leírt címerre még visszatérünk.

Jeney életútja során sok csatában vett részt, ismerte a hadművészet fortélyait és tapasztalatait, s ezeket összegyűjtve könyv formában ki is adta. E könyve nem csak korának lett — francia, angol, német nyelven — alapvető elméleti munkája, de a kisháborúkkal foglalkozó szakirodalom ma is az első három ilyen tárgyú alapmunkaként tartja nyilván.⁶

Magyarországon azonban mindeddig nem hogy lappangóknak, hanem teljesen ismeretlennek kell tartanunk. Eddigi kutatásaink során csak a mű első, francia nyelvű kiadását leltük meg az Országos Széchényi Könyvtárban, bibliográfiák nem ismerik, és nem említik Jeneyt a korabeli vagy későbbi magyar szerzők sem.⁷

² *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1790*. Wien, bey Graeffen dem Jüngern, (1791) Boritékcím: Miliz-Almanach Nr. 1. K. K.-Generalität—Generalmajor — Jeney. 162—163. p. *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1796*. Wien, auf Kosten der Herausgeber von Ovids Verwandlungen, (1797) Generalität—Generalmajor 1789. — Jeney, von. Commandant in Gradisca. 150—151.

³ *Militär-almanach Nr. VIII. . . für das Jahr 1797*. Wien, bey Gräffer dem Jüngern, Sterbfälle — Jeney, von — G. M. und Festungs-Commandant von Alt-Gradisca, + 1797 im Fünfkirchen. 276.

⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵ *A királyi könyvek jegyzéke e bennük foglalt nemesség . . . előnév . . . adományozásoknak*. Bp. 1895. II. Erdélyországi királyi könyvek (folyt. lapszámozás) 346—360. Jenei János 1610. 255. „Dobai Tamás . . . kapitányok . . . , Jenei János . . . katonák, gyéresi (Torda m.) telepítvényesek, n. l. c. i. Báthorytól Gyulafejévar 1610. máj. 1.) L. még KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 5. köt. 1913. Jeney (gyéresi) — I. BAK alatt 265. L. még BAK: uo. 1. köt. 229. címer leírás.

⁶ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁷ PÉTERIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. Bp. 2. köt. 1890. — 4. köt. 1892.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 5. köt. 1897.; SÁNDOR István: *Magyar könyvesház . . . Győr*, 1803.; BOD Péter: *Magyar Athenas . . . Nagyszeben*, 1766.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. Bp. 1900—1902. 1—2. köt.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. München—Bp. 1902—1927. 1—4. köt.; *Bibliothecae Samuelis S. R. I. com. Teleki de Szék . . . Pars*. 1—4. Viennae, 1796—1819. — Itt mondok köszönetet az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és Kézirattárában mindazoknak, akik segítettek Jeney művét keresni, a készülő, még kéziratban levő bibliográfiákban megnézték számomra; köszönöm a Könyvtárközi kölcsönzési csoport közreműködését, valamint a Hadtörténeti Levéltár Bécsi Kirendeltsége vezetőjének és a bécsi Kriegerarchiv Könyvtárának segítségét. Köszönet illeti dr. Zachar Józsefet, aki Jeney művét és a Jeneyre vonatkozó hivatkozásokat külföldi levéltárakban felfedezte, a kereső- és kutatómunkának kezdeményezője és könyvészeti vonatkozásokban mindvégig ösztönzője volt.

Nem tartja magyarnak Jeneyt a mai szakirodalom sem, származására, nemzetiségére vonatkozóan csak találgatások vannak, s a határmezsgyéken él műve. „Talán holland”, mondják rá a franciák, „talán francia” vélik a hollandok.⁸ Mi már egyértelműen magyarnak vallhatjuk őt.

Vegyük sorra munkájának a különböző kiadásait.

Hága, 1759. Constapel kiadása, francia nyelven:

Le partisan ou l'art de faire la petite-guerre avec succès selon le genie de nos jours détaillé. — Sur des plans propres à faciliter l'intelligence des dispositions et de tous les mouvemens necessaires aux troupes legères, pour réussir dans leurs marches, leur embuscades, leurs attaques et leurs retraites. Avec une methode aisée pour guérir promptement les fecheux accidens qui surviennen ordinairement aux hommes et aux chevaux durant la campagne, par M. de Jeney. Capitaine, ci-devant ingenieur-geographe dans l'état major de l'Armée Francaise sur le Bas-Rhin. (16), 176 (16) p. + 3 t. 16 cm. (a katalóguscédulán).

Helyesen 7 térképmelléklet tartozik a műhöz, a magyarországi példányból a 2. és 4. melléklet hiányzik, több pedig rossz oldal mellé — nem a hivatkozáshoz — van kötve. A teljes cím dr. Zachar József fordításában: A portyázó, azaz a kisháború sikerrel való megvívásának művészete korunk eszméje szerint. Részletezve saját vázlatokon a könnyű-csapatok szükséges elhelyezése és mozgatása megértésének megkönnyítésére, hogy sikert arassanak menetükkel, lesvetésükkel, rajtaütésükkel és visszavonulásukkal. A hadjárat során embernél és lovagnál közönségesen bekövetkező gátló balesetek gyors gyógyítását célzó módszerrel nemes Jeney kapitány úrtól, aki azelőtt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál mérnök-geográfus volt.

A könyv a korábban már említett Maillebois francia marsall támogatásával jelent meg, valószínűleg kétféle kiadásban, de egyazon szedésről. Ennek egyik — a keskeny margójú — változata található az Országos Széchényi Könyvtárban 101 113 jelzet alatt. Oldeburgban, a Városi Könyvtár tulajdonában leltük fel a széles margójú változatot. Mindkét példány körülvagott, de a variációk bizonyítéka az ívszámozás. Mindkét példányhoz katalógust csatolt a kiadó, amelyben a tárgyévben megjelent munkáit ajánlja: az OSZK példányán folyamatos az ívszámozás — főszöveg A—L, Catalogue M —, az oldenburgi példányon újra A-val kezdődik. Lapszéli bejegyzés azonban a széles margójú oldenburgi példányon és sajnos a magyarországi példányon sincs, mint ahogy nem találtunk a korábbi tulajdonosokra utaló megjegyzést sem. Annyi bizonyos, hogy nem Széchényi Ferenc könyvtárával került az állományba. Könyvtárának katalógusában a munka még nem található meg.⁹ Első állományba vételére talán a múlt század 70-es éveiben kerülhetett sor. Elképzelhető azonban az is, hogy 1919-ben, de legkésőbb 1920-ban lett a könyvtár tulajdona. Ma már ezt nehéz nyomon követni. Támpontul szolgálhatna az OSZK 100 001-től 105 000-ig terjedő Helyrajzi katalógusa, ebből azonban csak annyit lehet megállapítani, hogy korábbi besorolását (IX. Mil. 369 t.) megváltoztatva, 101 113 raktári jelzettel látták el több más katonai tárgyú, XVII—XIX., elvéve XX. századi könyvvel együtt. A beírásakor azonban — híven tükrözve a századelő rossz szokását — sem a beszerzés dátumát, módját, sem korábbi tulajdonosát, de még a naplóbejegyzés dátumát sem tüntet-

⁸ L. ZACHAR József tanulmányának jegyzeteiben erre vonatkozó levelezésének adatait. 27—28. sz. jegyzet. HK, 1984/2., valamint 44—45. sz. jegyzet. HK, 1984/2. Továbbá: *Katalog der finnisch-ugrischen Bestände, einschliesslich Geschichte, Recht, Wirtschaft und Natur Finnlands und Ungarns*. Kesztyűs Tibor: Bd. 1—3. Göttingen, 1977. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek.

⁹ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi*. — Sopron, 1799. + Suppl. Pozsony, 1807. Index alter libror Bibliothecae Hungaricae Széchényico regnicolaris. Suppl. — Pest, 1807.

ték fel. Ez a korábban militaria (Mil.) jelzetű anyag a naplóban a 102 662-es sorszámgig tart és a hozzá legközelebb eső megjelenési év 1919. Akkor a naplót lezárták — természetesen dátum nélkül — a 102 726-os sorszámgig üresek az oldalak. A következő bejegyzés már az első világháborús veszteséglista, amelynek valamennyi (1914 és 1918 között megjelent) kötetét egy tételben írták be. Az utána következő könyvek pedig már 1920 utáni megjelenésűek és az első világháború témakörébe tartoznak. Hogy megállapítsuk, az általunk keresett Jeney mű és az előtte és utána beírt — korábbi Mil. jelzetű anyag — nem egy kéztől származó naplóbeírása azt jelenti-e, hogy egy tulajdonostól, egyszerre került-e az OSZK állományába ez a néhány száz kötet, vagy hogy nem következtethetünk belőle semmit, ahhoz végig kellene néznünk a 100 001—102 726 raktári jelzetű könyveket. Ez pedig már meghaladja egy külső kutató hatáskörét és lehetőségét, éppúgy, mint az ún. müncheni cédulák átnézése.

A következő, az angol nyelvű kiadás dátuma 1760., illetve másodszor 1769. London, Griffiths kiadása:

The partisan: or the art of making war in detachment. With plans proper to facilitate the understanding of the several dispositions and movements necessary to light troops, in order to accomplish their marches, ambuscades, attacks and retreats with success. Tr. from the french of Mr. de Jeney, by an officer in the Army, XIX, (2), 143 p. VII. fol. (térk.) 19 cm.

Az angol kiadást nem volt módunkban kézbe venni. A British Museum csak a francia kiadást ismeri, katalógusai alapján kéziratos példánya sincs még a fordításról sem.¹⁰ A washingtoni Library of Congress, ahol a két angol nyelvű kiadás megtalálható, megkeresésünkre még nem válaszolt.¹¹

Németül a mű először 1765-ben, Stuttgartban jelent meg, Cotta kiadásában:

Der Partheygänger, oder die Kunst den kleinen Krieg zu führe, durch den Herrn von Jeney. Aus dem französischen übersetzt und mit Anmerkungen erläutert. (8), IX-122 p. 7 térk. mell.

Ez a kiadás lehetett az alapja a minket más vonatkozásban közelebből is érdeklő bécsinek. Fordítója ugyanis az a későbbi neves német hadtudós,¹² Ferdinand Friedrich von Nicolai, akivel a bécsi kiadó, Trattner János Tamás kapcsolatban volt és jegyzéke szerint árulta műveit. A stuttgarti kiadás néhány év alatt azonban elfogyhatott, s mivel keresett volt, ez ösztönözhetette Trattnert a mű kiadására.¹³ Trattner könyvkereskedői jegyzéke jól bizonyítja, hogy Jeney munkája népszerű lehetett, a közel azonos időben kiadott hasonló munkákat eladásra kínálja, Jeney könyvével azonban — mint raktáron lévővel — nem találkozhatunk.¹⁴

¹⁰ *Catalogue general du livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, 1123—1124. Csak a német és francia kiadást adja. *The National union catalog*, Vol. 279. 199. A British Museum válasza: csak a francia kiadást ismerik. *British Library catalogue of additions to the manuscripts 1756—1782*. Bristol—London, 1977. British Museum Publ.

¹¹ *A cumulative author list representing Library of Congress* Vol. 1. 1968. Kérésünkre még nem küldtek választ. L. még *The National union catalog*.

¹² L. ZACHAR József: HK 1984/2. és Nicolai és a tanulmány 5. sz. jegyzete.

¹³ *Allgemeine Verzeichniß der Bücher, welche bey Johann Thomas Edlen von Trattnern . . . sehr billige Preise in dessen Handlungen zu Wien, Prag und Innsbruck zu haben sind*. Wien, 1777. 588. NICOLAI F. von, *Versuch eines Grundrisses zur Bildung des Officers*. Ulm, 1775.

¹⁴ Uo. 339. *Grandmaison, des Ern. von der kleine Krieg oder Abhandlung von dem Dienste der leichten Truppen im Felde*. Kopenhagen, 1762. Uo. 187. Croix Franz OETIS de la, *Geschichte des Krieges, welchen die Türken mit Pohlen, Moskau und Hungarn geführt haben, aus dem französ. übersetzt*. Frankfurt, 1755.

Sajnos, stuttgarti kiadás nincs birtokunkban. Megkeresésünkre a freiburgi városi könyvtár a későbbi, bécsi kiadás címlapjának, elő- és utószavának fénymásolatát küldte meg, jöllehet kifejezetteren az 1765-ös kiadást kértük.

A mű eddig utolsó és számunkra a kiadó, Trattner János Tamás személye miatt is érdekes kiadása változatlan címmel Bécsben jelent meg német nyelven 1785-ben.

Itt utalunk vissza az életrajzban közölt, feltételezett származásra és a címer leírására. Az 1610-es címer „zöld halom felett ezüst mezőben egymással keresztbe tett török és magyar kard, végeikkel fölfelé állítva, az ekként képezett felső jobb és bal oldali szögletekben egy-egy csillag, lenn balra fordult levágott vérző töröfej”.¹⁵ Trattner az előszó végén, záródíszként, stilizált címerábrázolást ad. A metsző vagy nem volt tisztában a heraldikai jelekkel, vagy élt a művészi szabadság engedte módosításokkal, vagy a címerről csak szóban kapott nagyvonalú információkat, ezért kék mezőben ábrázolta a levágott vérző török fejet, mögötte a török kardot — inkább handzsár — és a magyar kardot — inkább szablya —, de markolattal fölfelé. A foszladék és az egyéb díszítő elemek a szokásos barokk ornamentikával veszik körül az erősen stilizált címerpajzsot. Jeney nem szólhatott bele címere helyes metszésébe, hiszen 1784-től ismét „terepe” volt, Karinthiában irányította, majd az isztriai félszigeten vezette a térképezéseket, könyve megjelenéséről sem tudott semmit. Az 1785-ben megjelent *Partheygänger* 1787-ben 42 oldalas függelékkel bővült: Anhang zu dem Partheygänger, oder Anmerkungen über desselben zwölfs Kapitels durch den Verfaasser der Partheygängers selbst. A bécsi Kriegsarchiv példánya korabeli bőrkötéses, de kötése nem kiadói kötés. A bibliográfiákban leírt példányoknál sem lehet megállapítani, hogy korabeli, avagy későbbi-e a kötés, és az Anhang hozzákötése mikor történhetett. Trattner 1796-ban kiadott katalógusában nem szerepel Jeney munkája.¹⁶ Nem valószínű, hogy mint raktáron elfekvő művet nem tartja érdemesnek az ajánlásra, sokkal inkább lehetséges, hogy a kiadás — vagy kiadások? — valamennyi példánya elfogyott tíz év alatt. Sokkal több példányt kellene ahhoz kézbe vennünk és ismerünk, hogy egyértelműen megállapíthassuk: Trattner 1787-ben — de 1785-ös megjelenési év feltüntetésével — Jeney kérésére az Anhanggal bővített könyvet újra kiadta, vagy csak a még raktáron levő példányokhoz köttette hozzá a függeléket. Mindenesetre, a függelék megjelenése sokat segített Jeney egyes életrajzi adatainak a tisztázásakor.¹⁷

Egyelőre még keressük a különböző kiadások egyes példányait, illetve Jeney személyére és tevékenységére vonatkozóan folytatódik a kutatómunka, miközben dr. Zachar József kiadói felkérésre megkezdte az eredeti, francia nyelvű kiadás fordítását. Reméljük, hogy ez a nagyszerű, korai hadelméleti munka nemcsak magyar nyelven jelenik meg, segítve a hadtörténezeseket és hadművészettel foglalkozókat, gazdagítva a kisháborúk magyar nyelven hozzáférhető irodalmát, de egyúttal megismerhetjük hasonmás kiadásban is.

RÁKÓCZY ROZÁLIA

¹⁵ L. az 5. sz. jegyzetben KEMPELEN: *Magyar nemes családok*, 1. köt. 229.

¹⁶ Vö.: *Katalog der Bibliothek-Abteilung des k. und k. Kriegs-Archivs*. Wien, 1896. I. köt. 1. 580. *Verzeichniss einige ältern und neuern Bücher, welche . . . in der Edl. v. Trattnerischen Buchhandlung . . . zu haben sind*. S. 1. (Wien—Innsbruck?), 1796. Továbbá: *Index: librorum, hungaricorum, germanicorum et latinorum, qui in . . . typographia Trattneriana, venales habentur*. Pestini, 1810.

¹⁷ A német kiadásról és a szerzői előszóról l. még ZACHAR József: HK, 1984/2.

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből. Jelentős publikációk¹ után sem teljesen világos, hogy a gyakorlatban miként működött a Kolozsváron 1791-ben alakult Erdélyi Kéziratkiadó Társaság. Erről a társaságról mindmáig jóval kevesebbet tudunk, mint két évvel később Marosvásárhelyen alakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról, noha e két társaságot a szakirodalom ikertársaságként emlegeti. A Kéziratkiadó Társaság működési jegyzőkönyvei nem kerültek elő, s a társaság munkáját érintő levelekből is jóval kevesebb látott napvilágot. A jegyzőkönyvek valamikori felbukkanásáról nyugodtan lemondhatunk. Minthogy ez a társaság közvetlenül Bánffy György gubernátor környezetében működött a kormányzó személyes felügyelete mellett — olykor a személyes részvételével — feltehetőleg nem tartották szükségesnek jegyzőkönyvben rögzíteni a szűkkörű társaság gyűléseit. A vásárhelyi társaság tiszteletbeli elnöke is Bánffy György volt ugyan, de minthogy ő a gubernium székhelyén, Kolozsváron élt, s egy esetet kivéve a társaság ülésein nem vehetett részt, megkövetelte a társaság életének jegyzőkönyvi megörökítését. Ezek a jegyzőkönyvek viszonylag gyorsan eljutottak Kolozsvárra, a gubernátor asztalára, aki így is ellenőrzést gyakorolt a nyelvművelő vásárhelyiek felett. A gubernátor számára frott jegyzőkönyvek így válhattak később a tudományos kutatás forrásaivá. Ha mégis fel akarjuk tárni a kéziratkiadók működési mechanizmusát, akkor egyetlen járható út maradt: közzé kell tenni azokat a még kéziratban levő nagyszámú leveleket, amelyek a kéziratkiadásokra is tartalmaznak jelentős adalékokat. Aranka György — mint köztudott — éppen a szélesebb és kiterjedtebb kapcsolatai révén az első években, különösen jelentős közvetítő szerepet töltött be a Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság azon tagjai között, akik élénken érdeklődtek a kéziratok összegyűjtése és az esetleges kiadási lehetőségek iránt. A Marosvásárhelyre befutó, egyes, közlési szándékkal küldött kéziratokat Aranka saját véleményezésével tovább küldötte Kolozsvárra, ahol a gubernátor már említett szűk környezetében dőlt el a kézirat sorsa. Ez a tényező mindmáig elkerülte a kutatók figyelmét, s így tévesen ítélték meg Aranka szerepét az ügymenetben, neki tulajdonítva olykor az elmaradt közlés nem kellemes ódiúmat.

Benkő József (1740—1814) botanikusként, nyelvészként, de különösen történeti forráskutatóként, források szorgalmas gyűjtőjeként és történészként ismert volt kortársai előtt.² Benkő József tevékenysége, különösen a kezdeti években, 1791-ben, 1792-ben kapcsolódik szorosán azok munkájához, akik a két társaság létrehozását szorgalmazták majd megvalósították. Aranka György már 1789-ben levelezésben állt a vidéki magányában, a székelyföldi Középj. Ajtán élő tudós református pappal. Későbbi kutatás esetleg Benkő-Aranka kapcsolatát korábbi évekre is visszavezetheti. Levelezésük a mi szempontunkból, akkor válik különlegesen izgalmassá, amikor Benkő felfigyel a társaságok céljait fejtegető *Rajzolatokra*,³ a megalapítást megelőző, de azért agitáló röpiratokra. Az 1790-es évek elején megpezsdült szellemi és politikai légkör, az erdélyi országgyűlés kedvező álláspontja a tervezett társaságok ügyében, a gubernátor egyértelmű támogató biztatása új perspektívák lehetőségeit vetítette a vidéki magányukban, izoláltan alkotó tudósok elé. Nem véletlen, hogy e kezdeményezésektől a későbbi állandó munka feltételeinek a megteremtését várták, s örömmel ajánlották fel közreműködésüket. Benkő József is közéjük tartozott.

¹ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Figyelő. 1884. (különnyomat). JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. MKSz, 1976. 4. sz. 333—349. (különnyomat)

² Életrajzát és munkásságát l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891. I. k. 861—865. gr. MIKó Imre: *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868.

³ A *Rajzolatok* szövegeit l. JANCsó Elemér i. m. 93—123.

Benkő József munkásságát ma már alig ismerik. Történelmi munkáiból meglehetősen kevés látott napvilágot, nyelvészeti érdemei Éder Zoltán kutatásai nyomán az elmúlt évtizedben válhatott ismertté.⁴ Munkásságának teljesebb bemutatása, hagyatékának a szellemi közkinccsé tétele azonban még hátra van. Egy méltatlanul feledésbe merült tudós pálya „rehabilitálásával” egyben a XVIII. század végének, a XIX. század elejének erdélyi művelődési életéről, többek között a már említett két társaság munkásságáról nyerhetnénk újabb, értékes ismereteket. Aranka és Benkő 1792-es levelezése különösen gazdag.⁵ Ekkor már működnek a „kéziratosok” és szervezik a „nyelvművelőket”. Éder Zoltán közreadta Benkő nyelvészeti vonatkozású, Arankához írott leveleit.⁶ A még mindig jelentős számú, eddig nem közölt 1792-es Benkő-levél közül néhánynak a közléséről — ezúttal sajnálatosan le kell mondanunk — terjedelmi okok miatt; e levelek különösen történelmi vonatkozásokban gazdagok, de meghaladnák egy ilyen jellegű közlemény lehetőségét. Viszont a kisebb terjedelmű, de a társaságokra vonatkozó, adatokban, utalásokban gazdag többi, összesen 7 levelét ezúttal tesszük közzé. Az utolsó már 1793. január 1-jén íródott. Ezt követően — a levelezésük ma még kiderítetlen okok miatt alkalmivá válik. A most közlésre kerülő, és a még közlésre váró Benkő levelek igazolni fogják szerzőjüket, aki értetthetetlenül került háttérbe a két társaság évekig tartó tevékenysége során.

A levelek közlésénél megőriztük Benkő József írásmódjának egyéni jellegzetességeit, amelyek az egyéni vonások ellenére is közelebb állnak a később normává vált írásmódhoz, mint Arankáé.

* * *

Benkő József levelei Aranka Györgyhez?

I.

Méltóságos Zágóni Aranka György Úrhoz, az Erdélyi M[é]l[tó]sá[g]o[s] Királyi Tábla nagy Erdemű 's Todományu Adessorához, mint választott Kegyes Urához.

Közép-Ajtáról 28. Febr. 1792. Benkő József. t.k.

A közelebbi múlt Hónapnak közepe tájatt írtam M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úrhoz edgy Levelet, melybe tettem bizonyos *Jelentésem*et is; oly véggel, hogy Udvarhelyi igen betsületes Szabó *Sólymosi János* Ő K[e]g[e]lmének küldje, a' M[ar]os] Vásárhelyre utasítás végett: de tsak innen Udvarhelyig való küldését is fel nem találhattam, a' felettébb való sáros út miatt, mely az embereket útazni nem engedi. Már most jobbúlván az utak; reményelem, hogy vagy oda, vagy M[ar]os] Vásárhelyig tsak adatik valami alkalmatosság: azért írom ezt, hogy eleve készen légyen. De, mit használlok véle, holott ez tsak nem egészen kérésből és könyörgésből áll; u. m.

1. T. *Kazintzy Ferentz* Úr, ma minémű Hivatalban és Titulussal van; hol (:Kassán é?:) lakik? Nem adott é ki valamit újjonnan?

*Kovachich Úr*⁸ — állithata é *Társaságot*, Szép *Projektuma* által, melyet vettem a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr közbenjárása által.

3. Hát *Magyar Nyelv művelő Társaság* álla é fel, 's jó móddal é M[agyar] Országon? A'mi az Erdélyi ilyen fel-állandó Társaságot illeti; ha a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr messze intéző tudós Elmélkedése szerént ez fel nem állhatna hamar: valyon nem lehetne é, hogy

⁴ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

⁵ Az autográf levelek az OSZK Kézirattárában találhatóak, a *Quart. Hung.* 1994. jelzett alatt. E gyűjtemény Benkő Arankához írott leveleinek évhatárai: 1789—1793. Összesen 21 darab levél.

⁶ ÉDER i. m. 219—239.

⁷ OSZK Kt. *Quart. Hung.* 1994/33—34.

⁸ Kováchich Márton György (1744—1821) levéltáros, a magyar történelem forrásainak a gyűjtője és tudósa. A felvilágosodás jegyében tudós társaság létesítésén fáradozott.

ennek tárgyát is magáévá tenné a' Kéz iroványokat ki-adó Erdélyi T[iszelt] Tudós Társaság? Kivált; hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr Elmékedéseiben is vagynak olyanok, melyek a'mint a' már fel-állott Társaságot, úgy a' fel-állandó M[agyar] Ny[elv] m[űvelő] Társaságot is edgyaránt illethetnék.

4. Ennek az Erdélyi Kézírásokat ki-adni szándékozó T[ekintetes] Társaságnak kik a' Tagjai? Ez a' Catalogusból kitetszenék. Vagynak é, a' Rajzolat szerint, fizetésért munkálódók?

5. Edgy *Piaseciust*,⁹ melyért az Arannat M[é]l[tósa]g[o]s Úr tavaly előre megküldötte vala, kiküldöttem Kolosvárra. Még vagyon edgy; valyon ezért is az Arannat nem nyerhetném é el? Én sokért nem adnám ezt az igen ritka 's mindenfelé nagy árru Könyvet; ha belőle a' magam tzelomra válókat jó móddal ki nem szedtem volna. Régen kérettem volt, hogy szerzenék a' M[aros] Vás[árhelyi] Colleg[ium] Bibliot[heca]j] Számára.

6. *Barta Boldisár*nak,¹⁰ ki is, a'mint *Kölesér*nek,¹¹ hajdoni Debretzeni Papnak edgy Munkájából kitanultam, Debretzeni Senator volt, régen ki-nyomatattott Históriájáról, a'mely már felette ritkává lett; még régen írtam volt Kolosvárra M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak: ugyan nem lehet és még valahol találni, melyből a' nálam valónak (:T[iszelt] Doctor *Pataki Úr*¹²:) hijánosságai ki pótolthatnának? Sok Szép dolog van benne (:vagy is sok keserűség:): II. Rákóczi 's Bartsai Fejedelmek idejére. Debretzenben nyomtatták; azért leginkább annak környékében kereskedni. Nagy kár lenne nem kapnunk.

7. N[agy] Ernyén¹³ még alkalmas számmal vagynak *Szombatosok*; valyon oly közelről ezeket nem frattathatná é le Házanként, gyermekeik nevek — szerint, mint én tselekedtem nem igen rég a' Bözöd Újfalusiakkal.¹⁴ Erről a' *Sectáról* oly Szép dolgok vagynak nálam, hogy a' nyomtatást valóban meg érdemelnék.

8. *Huszi Ó és Új Daciája* ki-jött Bétsben; valyon pénznel nem találhatnók é már meg M[aros] Vásárhelyen? Ezen kérdésekre, ha mikor mód leszen, könyörgök M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, felelni méltóztassék.

Jelentem pedig ezeket,

a. *Boitinus* Historiájának¹⁶ ki-adására, hogy az Erdélyi Tudós T[iszelt] Társaság Számot tartson, nem szükséges: mert az egyébutt, az eredetiből igazán leírva, 's *Adnotatiok*kal és *Auctariummal* felkészítve, világra jó nem sokára.

b. *Haller Gábor* Diarium¹⁷ igen sok Szép nevezetes dolgokat foglal magában; nálam állott az Originál; én tudom *Haller Gábornak*, annak a' nagy és tudós Fő Embernek életét; nálam van az az *Historia* is, melyben bővön megíratik (:több emlékezetes dolgokkal edgyütt:), hogy ölette-meg a' Török Ersek-Újvár alatt. Ha találhatnék olyan *T[iszelt]* *Haller Méltóság*, a'ki ennek az igen nevezetes Fő Embernek igaz emlékezetét, a'mint érdemi, kívánna feltámasztani, általam két Hét alatt ki-készülne, tsak valami segedelem lenne rea. Alázatosan kérem azért, hogy ha — találkozása lenne; méltóztatnék ezt a' jó dolgot ajánlani, azon N[agy]s[ka]g[o]s *Familiának* 's *Hazának* Historiájának diszért.

c. A' M[é]l[tósa]g[o]s Úr Skatulyája vagy Ládátskája, melyet még Udvarhelyen tsnáltatott vala, mennyi ideje, hogy nálam hever. valyon, alkalmatosság adatván, mit küldjek benne?

⁹ *Piasecius*, Paulus (Piasecki, Piseczki) Báthori István titkára *Chronica Gestorum* in Europa singularium című művében 1646-ig tárgyalja Báthori lengyelországi éveinek krónikáját. A művet előbb Krakóban, majd Amszterdamban adták ki.

¹⁰ *Barta Boldisár* (1623/24—1689) debreceni szenátor 1664-ben krónikát írt a Debrecenben „esett dolgokról”. Nincs tudomásunk a levélben jelzett korai kiadásról. 1822—1830 között Nagy Gábor adta ki folytatásokban a Debreceni Kalendáriumban.

¹¹ *Id. Köleséri Sámuel* (1634—1683) debreceni pap valamelyik történelmi vonatkozású munkájáról van szó.

¹² Ifj. *Pataki Sámuel* (1731—1804) Kolozs megye híres tisztí orvosa. Ő is sürten levelezett Benkövel.

¹³ Nagyvernye — nagyközség a volt Maros-Torda vármegyében.

¹⁴ Bözödújfalú — község a volt Udvarhely vármegyében.

¹⁵ *Huszi András* (1700 k.—1755) 1791-ben Bécsben Dienes Sámuel megjelentette az *O és új Dacia* című művét.

¹⁶ *Boitinus* = *Bojthi Veres Gáspár*, aki *Casparis Böithini* néven krónikát írt. (Pannonii de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen.) A Benkö által tervezett kiadás nem valósult meg. Egy részét 1809-ben Bécsben adták ki. A többi rész kéziratban maradt és elveszett.

¹⁷ *Haller Gábor* (1614—1663) naplója is csak későn kerül kiadásra a Szabó Károly által szerkesztett Erdélyi történelmi adatok című kiadvány 4. kötetében (1—111. l.) Kolozsváron, 1862-ben.

d. B[áró] Mikó Ferentz Historiáját¹⁸ kellene, majd más Munkák előtt világra bocsátani a' T[ekintetes] Társaságnak. E pedig hol találattik igazán? Mindenféle szélyel hibáson íratattott, és a' Szerzőnek első Írásából: de én írtam-le Mikónak második és így pallérozottabb Írásából, melyet tulajdon kezével készített és Bethlen Gábor Fejedeleme-nek ajánlott volt. Ma pedig ez az Írás nintsen a' világon; hanem csak valami rongya, melyet edgy likas ládájában néhai Gr[óf] Mikó Miklós Úrnak Oltszemen az egerek megenni nem győzzenek; minekutána én, valami különös Isteni gondviselésből, le-írtam volna. Erre nékem végig Jegyzéseim is vagynak válogatott ritka dolgokból. Ezt, ha adtam volna, eddig Budán és Pesten kinyomtatták volna — már majd rea szorúlok, hogy ennyi fáradságomat el-költsem;

Ezekután, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak állandó egésséget, megszokott dolga foglalatosságaihoz egész kedvet, és a'mit csak Jónak gondolhatok, teljes Szívből kívánván, és magamat hathatós Gratiájába bizodalmason ajánlván, vagyok igaz tisztelettel Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József. t. t.

Közép-Ajtán 3. Martii 1792.

M[é]l[tosá]g[o]s Ur! *Pelz Munkáját*,¹⁹ úgy *Katona Istvánét* is de *Ducibus et Wojvodis Tran[sylva]niae*²⁰ valahol meg tudni, 's engem rea igazítani kegyesen méltóztassák. Ott talán könnyen találhatni; de itt kinél?

2.²¹

Méltóságos Úr!

Két Leveleimet, melyeket a' Méltóságos Úrnak ez előtt szándékoztam volt el küldeni, de el nem küldhettem, most indítom Udvarhelyre, hogy onnan *Sojmosi János* Uram, betsületes Szabó Mester ember, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak esmérője 's tisztelője meg külgye. Alázatosan bocsánatot kérek eddig való hosszszas haladékomról, és magamot Gratiájába ajánlván, vagyok igaz tisztelettel,

Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József.

Közép-Ajtán 9. Mart. 1792.

Fiam keze által.

3.²²

Méltóságos Úr!

Mindenek felett való Uram, Jóltévőm!

M[é]l[tosá]g[o]s Úr parantsolatjára némely Írásokat Szándékozom küldeni, de még halad edgy keveset.

Azt véltem, hogy leg-alább edgy Hetet késnek ezen Leveletem el-vivő Vargyasi Armálisták;²³ de indulnak M[áros] Vásárhelyre, 's én el nem készíthettem, a'miket küldeni akartam; mert Százak a' bajaim. Másik bánatom ez, hogy a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak Leveletem és egy Kézírásomat küldtettem a' minap; 's rosszsz Követ választ nem hozott.

¹⁸ Mikó Ferentz, hidvégi (1585—1635) erdélyi históriájának csak egy része jelent meg a Szilágyi Ferenc által szerkesztett Klio 3. kötetében (Kolozsvár, 1836).

¹⁹ PELCZ Johann (†1771) *Hungaria sub Wojvodis et Ducibus* című, 1755-ben megjelentett művele történeti utalás.

²⁰ KATONA István (geleji) református lelkész egyik kéziratban maradt műve a *Florus Hungaricus*, amely Magyarország és Erdély történetével foglalkozik. Itt pontatlan a címeírás. Benkő egy másik levelében említett tesz róla. (1791. március 2-i levele) „az Hollándiai Academiákra menő Erdélyi tudósabb Ifjak, a' Magyar Nemzet történeteit, az oda való Tudósoktól tanátsal és Könyvekkel segitetvén, megírják köz haszonra...” Az utasítást II. Rákóczi György erdélyi fejedelem adta, őt erdélyi ifjú dolgozott művén, köztük Katona István is.

²¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/35.

²² OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/41—42.

²³ Vargyasi armalisták = vargyasi címerlevelesek (= nemesek) Vargyas kisközség Székelyföldön, a volt Udvarhely vármegyében.

Drága M[é]l[tósa]g[o]s Uram, Jóltévőm! a' Vargyasi Armalistákat, kik az én Írásaimmal mennek a' M[é]l[tósa]g[o]s Királyi Táblára producálni, ajánlom Gratiájába, mint igen betsületes Jó akaróimat; hadd vehessék észre, hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr nékem nagy Jóltévőm. Oh Szerentsétlen óram, hogy készületlen vagyok Írásaimnak küldésére! Magamat, igyekezeteskéimet, Szegénységemet — Gratiájába ajánlván, és azt jelentvén, hogy a' Magyar Nyelvre nem Szokás edgy kis Darabotskát küldeni el nem múlatom, vagyok ki-írhatatlan Szíves és alázatos tisztelettel Méltóságos Úrnak

méltatlan Szolgája

K[özép] Ajtán 4. Jun[ius] 1792.

Benkó József.

Címzés: Méltóságos Zágoni Aranka György Úrnak, az Erdélyi

M[é]l[tósa]g[o]s Királyi Tábla különös Erdemű M.

Adressorának — alázatos tisztelettel

M[aros] Vásárhely

4.²⁴

Méltóságos Tabulae Regiae Adressor Úr!

Kegyes Uram és valóságos Jóltévőm!

Még itten vagyon a' Lisznai Katona, ki által a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur Kegyes Levelét vévém, a' Katona Munkájával edgyütt, ki-mondhatatlan háladatossággal.

Én ezekről, 's az elébbeniekről többet írok, és holmi kevés Írásokat küldeni fogok, a' Generalis Synodusról²⁵ Kolosvárra vissza menendő Tiszt(eletes) Papoktól; mostan pedig Kedves Testvérem, néhai Tiszteletes Czegei Pap Boda Gergely Uram (:kit a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur bizonynal esmért:) özvegye nyakra főre szaladván hozzám Füle²⁶ nevű Faluból, buzgó kérésére én is könyörgök mély alázatossággal M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, hogy ha út léssen rea, méltóztassék ezt ki-mutatni; a' Fülei Boda Familiának, hogy Seriest nyerjen²⁷ mostan a' Sok Producensek között is, és producálhasson; ne fáradna többször nagy költséggel. Oh nely sokszor és sokkal terhelném a' M[é]l[tósa]g[o]s Urat tsak ezen Productio²⁸ alkalmatosságával is! de tudja az egész tartomány a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak hozzám való Kegységét, és kívánják közbenjárásomat.

Erzékeny panaszza a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak engemet annyira meg-keserített, hogy a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Munkái közé sok darabokat dolgozni bizony leg-fővebb gondom leszen. Vagyok továbbá és maradok nagy tisztelettel

Méltóságos Úrnak

legérdemesebb alázatos Szolgája

Közép-Ajtán 15. Junii, 1792.

Benkó József. t. k.,

5.²⁹

Méltóságos Tabulae Reg[iae] Adressor Ur,

Kegyes Uram, Jóltevőm!

Én a' nyáron sok bajok és betegeskedések között által-úszván, egésségesen várom az ajtó előtt álló Ószet; de amazok miatt a' Méltóságos Úrnak kedves parantsolatjai közzül tsak edgyet is tökéletességre nem vihettem. Azt, a' melynek Titulussát és elejét e Levélkének 2-dik felén küldöm, talám fel napra el-készíthetem vala tisztán, 's el-küldhetem vala, ha meg nem előz vala ez a' Móritz Uram által való jó alkalmatosság. De mind ezt hamar, mind a' többeket ottan ottan elküldöm.

Most a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr Kolosvárra az Hazának fényes Piatzán lévén, tudom, hogy a' köz jóra sokat mozdítani el nem múlatja. Segéljék az Isteni Karok!

²⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/45—47.

²⁵ Generalis Synodus = közzsinat.

²⁶ Füle — Erdőfüle, kisközség a volt Udvarhely vármegyében.

²⁷ „Seriest nyerjen” = azaz jogot nyerjen nemesi címerlevele felmutatására, nemességének igazolására.

²⁸ Produktio = olyan összejövétel, ahol a nemesség igazoltatása, nemességi múltjának bebizonyítása zajlik.

²⁹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/63.

Ha a' Kézírások Társasága pénzbeli Segedelmével hamar-ha éltetne, úgy hiszem, hogy nem csak Bethlen János Historiájának,³⁰ hanem sok egyéb Nevezeteseeknek nyomtatás alá való készítésében (:kivált-hogy sokak már Szépen le is vagynak írva:) élhetne fáradtságommal. Biztam is vala, 's azért arra fordítottam egyéb pénz kereső részét időmnek; de még nem látom, hogy segedelmem lenne. Honnan várjak hát, nem tudom. Én pedig az ilyenekben foglaltam több időmet.

Mégyen a' jó alkalmatosság, 's többet nem írhatok — hanem ha jövő éjtszakán, 's hajnalban Moritz Uram után Köpetzre³¹ küldhetném — a'ki tökéletes tisztelettel vagyok Méltóságos Úrnak

Közép-Ajtán 14. 7^{bris} [szept.]
1792.

alázatos tisztelője,
méltatlan Szolgálója
Benkő Jósef.

6.³²

Méltóságos Tabulae Regiae Adessor Úr!

Igaz Jóltévő Uram, Patronusom!

Hozzám való kegyességgel, mostan is valóban meg-tetézett Levelét a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, melyet Sz[ent] Márton napján hozzám írni méltóztatott, igaz tisztelettel és való-ságos vizsgálatodással vettem, még pedig Maros Vásárhelyre készülő környűl állásaim között: mivel-hogyan is a' többi Székely Armálisták között: a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak, hogy míg igen Sánta Kúldus módjára tehető utazásom oda vinne, a' Productiora való Seriest ki munkálódni méltóztatassék; hogy gyámoltalan házamtól hosszszason távol lenni ne kénteleníttessem.

E szerént meg-fogom előzni a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak Közép-Ajtára jövetelét; 's ez nékem annyiban jól esni láttatik, hogy az én füstös kalibám nem méltó a' M[é]l[tósa]g[o]s Úrnak benne való meg-jelenésére. Tudom ugyan, hogy azt a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr igaz könyörületességéből tselekedne.

Igy lévén a' dolog, magam fogom a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr kegyes kezeiből elvenni azon 30. Arannyakot, melyeket az én igaz Aranyam, a' M[é]l[tósa]g[o]s Aranka Úr buzgó-sága szerzett minden bizonnal számomra. Vajha fel érné elmém és nyelvem ennek meg-hálálását!

Szándékozám M[aros] Vásárhelyen Karátson Havának 10-dik napja tájatt, jelen lenni, ha az igen alkalmatlan út engedné: de előre félek az úttól, hogy talám nem Szekéren, hanem csak Ló háton kénteleníttem menni, és így szinten üres formálag találatni. Akár hogy légyen, tselekedje velem a' Mennyei Könyörületesség, hogy én avagy csak még edgyszer lehessenek a' Méltóságos Úrnak

K[özép] Ajtán 26-dik Nov. 1792.

buzgó Szívből való alázatos
és Személyes tisztelője
BENKŐ JÓSEF Beteges Fiam keze által

7.³³

Méltóságos Királyi Táblai Adessor Úr!

Mások felett való Kegyes Jóltévő Uram!

Tit. Bydeskuti Boldisár³⁴ Úrfi által a' T[e]k[intete]s Tudós Társaságnak 30. Arannyak-ból álló Adományát, melyet a' M[é]l[tósa]g[o]s Úr hozzám való különös Kegyességébéli ki-munkálódásának köszönök (:óh, mely buzgón köszönöm!); el vettem örökös hálá-

³⁰ Bethlen János Historiáját HORÁNYI Elek adta ki Bécsben 1782—1783-ban a *Historia rerum Transylvanicum* című két kötetes művében. Az egykori erdélyi kancellár művének bécsi kiadásáról nagyon lesújtó módon nyilatkozik Benkő, „mely is 1782- és 1783-ban el-szenvedhetetlen és számtalan hibákkal jött-ki Bétsben” — s külön jelentést készít a kiadás tévedéseiről (Quart. Hung. 1994/49—58.) Valószínű, hogy ezért szorgalmazza az Erdély történetének 1663—1673 közötti éveire oly fontos forrásmunka újabb kiadását.

³¹ Köpetz = Köpec. Község az egykori Udvarhely vármegyében. Egy ideig ott is teljesített papi szolgálatot Benkő.

³² OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/68.

³³ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/66.

³⁴ Bydeskuti Boldisár — zabolai nemes ifjú, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

datosságra kötelezett Szívvel. A'kikhez illik, bé fogom mutatni áldozatomot háládó Leveleimmel; sőt, a'mint bizom, Személyes tisztetélemmel is. Edgy különös, de e mellett az idő 's útbéli közönséges nagy akadály nem engedék, hogy Karátson előtt Productiora mennyek. Igy kell még is mondanom, hogy Lóhátonn elmehettem volna, de hogy mind a' M[é]l[tósa]g[o]s Urra, mind a' T[ekintetes] Társaságra nézve Írásbéli Darabokkal mennyek Szekerenn, el kélle haladni az Antal napi M[aros] V[ásár]helyi Sokadalom tájékára; bizván, hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur Kegyes intézéséből edgy-szeribe terminu-som léssen a' Productiora.

Küldöm azonban a' Kászón Szék Eredetét.³⁵ E mellett edgy Tzédulát, melyet Tek[inte]s Kováts László Uram Kedves Komám, fog maga Írásával világosabbá tenni. Az Istenért! ha lehet, méltóztassék meg-mutatni, mennyit Szolgálhasson a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur. Jól tudom, hogy eddig engettem és áltaiam Száz ember is nyitogatta a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak igen könnyen (:kegyesen:) nyiló ajtaját. Hadd légyen; mert bizom a' botsá-natért, mind a' többi, mind é felől. Miért terhelném most M[é]l[tósa]g[o]s Urat több Írás-sal? holott nem sokára Személyesen fogom mondani: Méltóságos Úrnak

érdemtelen alázatos Szolgája
Benkő József. t. k.

Oh mely igen örvendem, hogy 1. Jan[uár] 1793. én a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak írhattam leg-első Levelet!

Időnek és Örökkévalóságnak Ura!

áldjad-meg kellemetes Jókkal, egésséggel és étellel Azt ez, és Sok földi esztendeiben, a'kihez ezen Leveletem írnom engedted.

A' Közép-Ajtai *Abécét* már 4 szer is jobbitva iratom le, 's magam vagyok viendő.

Én éppen most készitem a' Bethlen Farkas Historiájának³⁶ 6-dik és így utolsó köte-tére, az Előbeszédet és Mutató Táblát, annyira ki-nyomatatódt.

Continuatio gyanánt ugyan most recenseáalom nyomtatás alá *Bojtinust* Sok Szükséges Adnotatiokkal. Ezt előre a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak meg fogom mutatni. M[aros] Vásár-helyen, 's még edgy Jó M[é]l[tósa]g[o]s Uramnak.

Hogy a' Productiora Seriest nyerjek unalmas késedelem nélkül annak idejében, n hiszem, hogy azt véghez vitte 's viszi a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak hozzám való Kegyessége.

ENYEDI SÁNDOR

Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén. (Neues Ungrisches Magazin)¹
Karl Gottlieb Windisch (1725—1793)² jellegzetes egyénisége, tipikus életsorsot a magás-

³⁵ Kászón Szék állapotáról. 1793. I. OSZK Kt. Fol. Hung. 457.

³⁶ BETHLEN Wolfgangi *Historia de rebus Transylvanicis*. Ed. Josephus Benkő. Vol. 1—6. Cibinium 1782—1793.

¹ Vö.: FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (A XVIII. század—XIX. század első fele.)* MKsz 1983. 89—101. E tanulmányunkban a problémakör feldolgozását igyekeztünk körvonalazni. Windisch lapjainak tendenciáját egy szélesebb folyamatba helyeztük bele. Jelen dolgozatunk kitér részletkérdésekre is.

² Windischre is áll, amit az 1. sz. jegyzetben említett dolgozatunkban írtunk: hiányzik tevékenységének újabb szempontú feldolgozása. Jóllehet az újabb monografikus könyvek hangsúlyozták a XVIII. sz. nem magyar nyelvű művelődése feldolgozásának szükségességét. A régebbi szakirodalomból még mindig a legjobb összefoglalás: FRITZ VALJAVEC: *Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* München 1936. Az újabb összefoglaló munkák közül: KÓRAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* Bp., 1979. 189—194. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy az *Ungrisches Magazin* „önálló, tudományos lap volt”. (192.) Viszont nem indokolt, hogy a „Windisch erkölcsi hetilapjai” című fejezetben belül legyen róla szó. A XVIII. század magyarországi művelődése többnyelvűségéről vö.: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. A magyarországi korai, sőt, a kései felvilágosodás sem képzelhető el hasonló osztrák jelenségek vizsgálatán kívül. Módszertanilag sok ötletet adhat: KARL-HEINZ OSTERLOH: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus.* Lübeck-Hamburg 1970. A nem nemesi magatartás és a művelődés összefüggéseiről: HELMUTH KIESEL—PAUL MÜNCH: *Gesellschaft und Literatur im XVIII. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Marktes in Deutschland.* München 1977.

nak mondható figurája a XVIII. század magyarországi művelődéstörténetének. Művei, kapcsolatai és kapcsolódásai reprezentálják a maga szűk köréből kitörni szándékozó, de a lehetőségekkel számot vető magyarországi német anyanyelvű polgár nézeteit, gondolkodásmódját — és egyben felfoghatjuk így is: tragikumát, — felfoghatjuk másként is — az ausztriaiától és a németországitól lényegileg különböző magyarországi helyzet „lereagálási gesztusait”. Ennek a „helyzet”-nek egyszerre „áldozata” és „haszonélvező”-je; áldozata olyan értelemben, hogy működési körét, „műfajait”, kibontakozása tudósi, publicisztikai lehetőségeit nem e helyzet alakítójaképpen, hanem elfogadója — és szinte apologétajaképpen élte át. S haszonélvező olyan értelemben, hogy a szükségből erényt kovácsolva, e helyzet adta lehetőségeket használta ki, például olyan „műfaj” magyarországi meghonosításának kísérletére, amely csak a „helyzet” tökéletes ismeretében és a vele való megbékélésben volt lehetséges. Alapvetően kompromisszumos magatartás a Windisché; akkor vállalta, képviselte a „polgárt” Magyarországon, amikor még a „nyugati” értelemben vett polgári fejlődés messze nem volt időszerű; akkor vállalkozott hírlapíráásra, szerkesztésre, a tudományos próbálkozások hírlapi összefogására, amikor e téren teljes sikerre aligha lehetett számítani. Úgy volt „újító”, hogy beleilleszkedett egy hagyományba; és úgy volt öntudatos résztvevője a magyarországi tudományosságnak, hogy német anyanyelvűsége, az osztrák-német kultúrához való ragaszkodása harmonizált a magyarországi elképzelésekkel. Sem szakszerű történész, sem geográfus nem volt, de vérbeli lapszerkesztő sem, mégis ezen a téren legsikeresebbek „újításai”. Nem egyszerűen tovább vitte a Pozsonyban amúgy is erőteljes pietista örökséget, hanem Bél Mátyás szigorúan és színvonalasan, sokoldalúan és meghatározó módon tudományos eredményeit népszerű formában, sokakhoz szólóan igyekezett hasznosítani, mind tágabb körökben hirdetni. Az ő Magyarország-tudata alig különbözik elődeiétől, a magyar királyság (Das Königreich Ungarn) egyike a föld legkiválóbb és legtermékenyebb országainak — hirdeti,³ egybehangzóan az „Extra Hungariam . . .”-hagyománnyal, amelynek hirdetői között a Windischéhez majdnem hasonló helyzetű, többi pozsonyi értelmiségit is föllelhetjük.⁴ Ennek a magyar királyságnak szűkebb és tágabb jelentése lehet: a szűkebb az akkori Magyarország határain belül elterülő földet jelöli, a tágabb jelentésű Magyarországot Erdéllyel, Szlavóniával, Dalmáciával, Szerbiával és Boszniával együtt kell érteni. Ennek a felfogásnak a jegyében írta Windisch *Neues Ungarisches Magazin*jának munkatársa, a Szalay László által is becsült Engel János Keresztély később Magyarország történetével foglalkozó, igen értékes munkáit. Windisch a „hungarus-patriota” — hagyományt követi abban, hogy a szkíta eredetű magyarság eszméjét hangoztatja, a magyar — szerinte — feltehetőleg a török nyelvvel rokon, s az is lehet, hogy a törökök és a magyarok egyként a hunok leszármazottai.⁵ Mindez Windischnél békésen megfér a Bécs felé tekintéssel, a bécsi kulturális törekvésekbe való bekapcsolódás szándékával. Tehát egyfelől a magyarországi pietista örökség (nevezetesen Bél Mátyás öröksége) továbbvivője, másfelől híve annak a magyar nemesi tudattal a legkevésbé sem rokonítható, bécsi felvilágosodásnak, amelynek Sonnenfels és Klemm, nem utolsósorban lapjaikban, a leghatásosabb képviselője.

³ Ennek szellemében írta történeti-földrajzi munkáit. Az idézet lelőhelye: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg 1772. Előszó. Vö. még: *Geographie des Königreichs Ungarn*. 1—2. T. [Ungern], 3. T. *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (. . .) Pressburg 1780—1790.; *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*. Pressburg 1778. Windisch módszerében nem tér el az évkönyvszerű történetírástól, Habsburg-hűsége is vitán felüli. Néhány fordulata, ítélete árulkodik csupán arról, hogy Cornides Dániel barátja, levelezőtársa volt.

⁴ E kérdésről részletesen, sok hivatkozással TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est via . . . (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969.

⁵ WINDISCH: *Politisch-geographisch . . . i. m.*

Windisch nyilván magyarországi szükségletet elégített ki lapalapításával (alapításával), de minden bizonnyal Sonnenfels és Klemm újságszerkesztési, tudománygyarapítási törekvéseitől ihletve. Az ő példájuk ösztönözte arra, hogy megkísérelje a magyarországi tudományos világ szervezését, e világ közelítését az egyéb német ajkú országrészek tudományos világához. Ennek előtte azonban morális hetilapok magyarországi megjelenítésére gondolt: ezek a pietista indíttatású szellemiségnek lehettek kifejezői, népszerűsítői egy olyan magatartásnak, amely megfelelt a Bécs közelében élő, de Béctől legalább érdeklődésében függetlenedni vágyó (kis)polgári törekvésnek. Windisch lapjai nem a kritikai szellem hazai földre ültetésével, nem nagy horderejű kutatásokkal hívták föl magukra a figyelmet (bár a lapokban helyet kapó kutatásokat teljesen jelentéktelennek sem szabad tartanunk), hanem mindenekelőtt avval, hogy fórumot teremtettek olyan kutatók, helytörténészek, történészek számára, akik így együtt még Magyarországon nemigen szerepelhettek. Windisch egyéb műveire sem az önálló ítéletalkotás a jellemző, hanem a színvonalas ismeretterjesztés, a kompiláció. Földrajzi—történettudományi tárgyú tevékenysége még jórészt nem több, mint folytatása a XVIII. század elején kibontakozó kezdeményeknek, elsősorban Bél Mátyas honismereti kutatásainak, az ország alaposabb megismerését célzó, racionalista szellemiségnek. 1764-ben kiadta a *Pressburger Zeitungot*, amely sokféle rendszerváltozást élt túl, morális hetilapjainak már címe jellemző: *Der Freund der Tugend, Der Vernünftige Zeitvertreiber, Pressburgisches Wochenblatt* (1767—1773).⁶ A példányszám nem lehetett nagyon magas, már a csonka évfolyamok is ritkaság számba mennek. Klemm *Die Welt* c. morális folyóirata sok tekintetben mintául szolgált (Windisch munkatársa volt) e morális hetilapok számára. Nem pusztán azzal magyarázható ez, hogy Windisch pozsonyi polgárként Bécs szellemi mozgalmait figyelte (ezek érintették a legközelebből), hanem azzal is, hogy e szellemi mozgalmak egyben impulzust jelentettek hasonló magyarországi szellemi mozgalmak serkentésére. Az 1770-es évek elejétől mind inkább előtérbe került a magyar és a német nyelvű törekvések ismertetése—elismertetése a külfölddel. 1780-ban indul a *Magyar Hírmondó*, még magyar nyelven is fontosnak tartva ezt a célkitűzést. A jozefinus évtized sosem látott élénkületet hoz a magyar szellemi életbe: újságalapítások, folyóirattervek, tudós társaság létesítésére történő előkészületek, általában fölerősödött szándékok az európai gondolkodással való lépéstartásra jelzik a kulturális mozgalmak konkrét megnyilvánulásait. Ebből a szellemi nyüzsgésből Windisch is kiveszi a részét. 1781-ben indította meg az *Ungrisches Magazin* című, tudományos folyóiratát, amely 1787-ig jelent meg úgy, hogy 1781 és 1783 között négy kötetet sikerült kiadnia, 1787-ben pedig egyet. A folyóiratban az általános magyarországi törekvések tükröződtek, be kell jutni Európa tudományos körforgásába. „Hazánkban vannak oly férfiak—szól a program—, kiknek tudományossága ismeretes (. . .), de többnyire hiányzik az alkalom ahhoz, hogy ez közhasznúvá lehessen . . .” Az 1780. december 21-éről kelt programadó felhívás kulcsszavait a hazá (Vaterland), a tudományosság (Gelehrsamkeit) és a hasznossági elv (gemeinnützig) akkortájt sűrűn előforduló fogalomkörében lelhetjük meg. A hazá, melynek nem a nyelv a fő jellemzője, a tudományosság, amelytől a hasznossági elv elválaszthatatlan, mégis, egy bizonyos ponton, éppen a honismeretben a bécsitől elváló, a magyarországi viszo-

⁶ ZUBER Marianna: A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig. Bp. 1915.; Katalin FENYVES: *Der Freund der Tugend, die erste moralische Wochenschrift in Ungarn*. In: Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag. Budapest Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL. 74—85.

⁷ Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása mellé tegyük a korszakban gyakran használt kifejezést a tudósok köztársaságáról. (Ungrisches Magazin 1782. 138.) Windisch azonban az „ungrische” jelzővel lokalizálja e fogalomkörnek szűkebb, ám egyszersmind valódi érvényességét.

nyokra alkalmazott jelentésével feltétlenül új elem. S ez az újdonság adja meg az *Ungrisches Magazin* igazi érdekességét (s emellett természetesen az, hogy Cornides Dániel cikkeket látta el a lapot).⁸ Valójában nem folyóiratszerű az *Ungrisches Magazin*, sokkal inkább nevezhetnők tanulmány- vagy cikkgyűjteménynek. S bár a honismeret tekinthető sok hasznosat hoz, a cikkek hangvételének szárazsága, a nem annyira szerkesztés, mint inkább a véletlen adta tematika révén keveset árul a jozefinus évtized felíveléséből, vitáiból. Egyáltalában, az *Ungrisches Magazin* mintha kívül maradna a Magyarországot ebben az időben foglalkoztató történelmi, nyelvészeti és más, tudományos vitákból. Folyóiratot evvel a tartalommal (ismét leszámítva Cornides Dániel cikkeit) korábban is ki lehetett volna adni. A Windischre általában jellemző óvatossági hangvétel a lap egészére jellemző.

Még inkább meglepő azonban a többek kívánságára felújított, immár *Neues Ungrisches Magazin*⁹ címen újraindított lap „kívülállása”. Hogy ehhez hasonló folyóiratra szükség volt, azt a Windisch által is jelzett olvasói igények mutatták. Hiszen 1790 körül olyan folyóirat, amely a dolgozataikat német nyelven kiadni kívánó tudósok, helytörténészek publikációit megjelentette volna, hiányzott. A sokat ígérő kezdet után mind Windisch *Ungrisches Magazinja*, mind pedig Kovachich Márton György folyóirata megszűnt létezni, és ebben valószínűleg nem az érdeklődés hiánya játszotta a főszerepet, hanem a szerkesztés esetlegessége mellett a terjesztés megoldatlansága is. S bár igaz ugyan, hogy Windisch egy előző korszak Landeskunde-szemléletét képviselte, Kovachich pedig tudományosságában közelebb állt a jozefinizmushoz, mint a fokozatosan mind hangosabbá váló magyar nemesi ellenzékhez, a folyóiratok főleg azért szűntek meg, mert kevesen vettek róluk tudomást. Viszonylag kevesen az országhatáron belül, és még kevesebben az országhatárokon kívül.

Hihetnők, Windisch okult előző lapja (nem éppen kudarcából, de) mérsékelt sikeréből. Az előző korszak embere volt, nem győzzük hangoztatni. Azt sem igen vette észre, hogy nagyot fordult a világ sora 1781, még inkább 1787 óta. II. József visszavonta rendeleteit, II. Lipót új módszerrel kísérte meg a magyar (nemesi) ellenállás letörését, a nemesi (nemzeti) követelések mérséklését. Közben a nemességből kivált egy határozott célkitűzésekkel harcba induló reformer csoport, amelyhez a nem nemesi származású értelmiség is csatlakozott. Immár nem II. József felvilágosodott abszolutizmusa körében törekénykedtek. Messzehatóbb célokat tűztek ki maguk elé. Új alkotmánytervezet van születésben, röpiratokat, országgyűlési beszédeket fogalmazznak, versekben nyilvánítanak véleményt az ország helyzetéről, történelmi tanulmányokban hirdetik meg — a filum successionis interruptum miatt — az országnak a régi törvényekkel biztosított jogát a szabad királyválasztásra. Mindez indokolja, miért a nagy várakozás Windisch-szel szemben. Hiszen ezeknek a problémáknak magyarországi német folyóiratban történő fölvetése számottevő segítséget jelenthetne ama reformer csoportnak, amelyről a följebb szóltunk. Emellett az európai nyilvánosság elé lépést eredményezhette volna. Hiszen a „magyar ügy”, Magyarország ügye európai visszhangjáról már eddig is gondolkodtak a latin és a német nyelvű röpiratok, e kérdés — ha egyelőre másutt nem, de az 1780-as esztendőekben különösen Schlözer lapjaiban — külföldön is hangot kapott. Windisch újonnan megindított folyóirata az egyre szigorodó cenzúra ellenére lehetett volna az ellenzék szócsöve. Akár burkoltabban, mint külföldi lapban, itt is megszólalhattak volna a kívánságok, a

⁸ I. FRIED: *Slavica in der Bibliothek von Daniel Cornides*. *Studia Slavica* 1979. 131—136.

⁹ A lap teljes címe: *Neues ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Literatur*. Hg. von Karl Gottlieb WINDISCH. Im Verlage der Schaufischen Kunsthandlung und bey Ignaz Alberti in Wien. (A továbbiakban: NUM).

követelések. S hogy ez nem így történt, az Windisch felfogásának, „világnézetének” tulajdonítható. Régebbi típusú szemléletrendszerének, amelyben a Habsburg-alattvaló feltétlen hűsége és a lokálpatriotizmus színei egyként domináltak. Ezért aztán az ellenzék röpiratokba szorult, melyek mindenestre korlátozottabb nyilvánosságot jelentettek, illetve külföldi folyóiratba. Mindenekelőtt a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*ba,¹⁰ amely folyamatosan adott hírt a magyarországi szellemi mozgalmakról. Például olyan formában, hogy recenziókat közölt az ellenzéki szellemű röpiratokról. A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* recenziói között ott leljük Schedius Lajost, aki 1791-ben tért haza, hogy aztán elnyerje az egyetem esztétikai tanszékét, és Engel János Keresztélyt, a *Neues Ungarisches Magazin* munkatársát. De rajtuk kívül is bőségesen akadt olyan tolforgató, aki egy szabad szellemű *Neues Ungarische Magazin* rendelkezésére bocsátotta volna tollát. S bár igaz az, hogy egy lapszerkesztő „mozgási tere” ugyancsak beszűkült 1791—92-ben Magyarországon, a *Neues Ungarisches Magazin* vértelen tudományosságánál azért korszerűbb szerkesztői magatartás is elképzelhető ekkor, mint ezt pl. Kazincezy Ferenc *Orpheusával* igazolhatjuk.

Windisch új folyóiratából mindössze két kötet jelent meg, abból egy a szerkesztő halála után. A program a régi, a célkittűzés a lehető legszerényebb. „Freylich wird man auch in diesem Magazine nicht lauter Meisterstücke antreffen, aber doch gewiss eine Menge brauchbarer Materialien finden, die den künftigen Schriftsteller in den Stand setzen können, solche zu liefern”. Ez a fajta szerénység a windischi emberi magatartás sajátja, szerkesztőként nem látszik elég meggyőzőnek. Ugyanis az európai tudományosságba való belépés nem történhet pusztán anyaggyűjtéssel, még azzal sem, hogy a folyóirataikkal oly hasznos anyagokat közölnek, amelyek későbbi remekek alapjául szolgálhatnak.

A lapok munkatársa jórészt a régi, a cikkek nagyobbik hányadát maga Windisch írta, azon az ismeretterjesztő-oktató hangon, amely könyveit is jellemezte. E folyóiratában újdonságként jelentkezik a szepességi helytörténetírás, még hozzá *polémikus* hangsúlyokkal. Nem pusztán a topográfiai témák kiszélesedéséről van szó, hanem támadó-védekező helyi tudatról is, anélkül, hogy későbbi nacionalizmusok előlegeződnenek. Élénk színekkel ecseteli a cikkrő a Szepesség viszonyait, kiemeli, milyen védelemre szorulnak a szepesi németek hagyományai. Különös figyelmet érdemel a szepességi falvak, köztük Gerlsdorf, németiségének rajza:

„da aber ihre Mitunterthanen Schlawaken (!) sind, und sie von der Zeit an, da sie keinen eigenen Prediger haben, den schlawakischen Gottesdienst in dem benachbarten Orte Bottsdorf, der auch vor Zeiten deutsch war, besuchen; so haben sie durchgängig die schlawakische Sprache erlernen, und sie bey ihren Kindern die Muttersprache vergessen werden lassen. Jetzt, da sie vollends einen schlawakischen Schullehrer angenommen haben, ist es zu vermuthen, dass das noch übrige Deutsch in wenig Jahren völlig aussterben werde.”¹¹

A súlyosnak ható szavak, mondatok azonban csak messziről sejtetik a későbbi nemzetiségi-nyelvi ellentéteket. A tényfeltárás, a topográfia száraz-tárgyilagos-leíró módszere nem engedi felszínre jutni az indulatokat. Az ilyen jellegű tényfeltárások az általánosabb jellegű leírásba vannak beleágyazva. Ennek a cikkeknek és más, hasonló értekezéseknek a higgadt hangvétele a természetes jellemzője. Ezen a szenvedélytelen előadásmódon lép túl

¹⁰ Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung” 1785—1803*. Rostock 1975.; Uő: *Die Ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung”*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 1977. 307—315.

¹¹ *Beitrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips*. NUM 1791. Heft 1.

a folyóirat már emlegetett vérbeli történésze, Engel János Keresztély. Szintén a Szepeségből származott el, Göttingában lett Schlözer kedvelt tanítványa, a felvilágosodott, pragmatikus-kritikai történetírás képviselője. Később szembefordult mesterével a német kulturális felsőbb rendűség vitatásával. Publicisztikai vénáját később írt hatalmas monográfiáiban nem érvényesíthette, a *Neues Ungrieches Magazin*ban, majd a jénai folyóiratban azonban olvasmányos írásmódjával is kitűnt. Ugyancsak — publicistikailag is! — erőssége lett Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* c. lapjának. Szemben Windisch szenvtelennek tetsző előadasmódjával, Engel határozottan nyilvánít véleményt, magabiztosan vitázik, igazít helyre tévedéseket, fejt ki álláspontot. Az előd és a kortárs magyar történészek pontatlanságait indulatosan teszi szóvá, és új forrásbázis bevonását javasolja a régi magyar történelem tanulmányozásába. Még frissek a göttingai élmények, ott kerültek a kezébe a Schlözer által kiadott orosz évkönyvek. Szláv nyelveken tudó vagy valamelyik szláv anyanyelvű tudós honfitársát arra biztatja, hogy bátran nyúljon az orosz történészek munkáihoz. Orosz történelmi munkák magyar vonatkozásait különösen, módszertani eredményeiket pedig általában hasznosítsák a magyar történetírás számára.¹²

Jellemző Engel módszerére egy apró cikkekből álló, magyar történeti tárgyú sorozatának módszertani bevezetője:

„Von einer mikrologischen Untersuchung über Ladislaws Genealogie wollen wir ausgehen, und mit dem Ursprunge eines für sich bestehenden Volks, eines eigenen heutigen Vasallenstaates schliessen; zum Beweise des Satzes: dass oft dem ersten Anblicke nach geringfügig scheinende gelehrte Spitzfindigkeiten, zu grossen und wichtigen Resultaten führen können.”¹³

Az aprólékos kutatás, a részletkérdéseknek látszó adatsorok számbavétele mellett történelmi Engelt, összhangban azzal, ahogy a felületes és könnyen tévútra vezető (bár később igen csak divatosá váló) etimologizálást bírálja. Egy másik tanulmányában Cornides Dániel egy magánleveléből indul ki.¹⁴ Ezzel és azzal a ténnyel, hogy Engel volt az, aki vállalta Cornides hátrahagyott munkáinak gondozását, kiadását, azt dokumentálta, hogy Cornides pragmatikus történetírása hivatott folytatójának érzi magát. Ezért a történeti forrásokat diplomatikai, genealógiai, nyelvészeti és szorosabb értelemben vett, hagyományosnak mondható történeti módszerrel vizsgálja, az egyik fajta megközelítési móddal ellenőrizve a másikat.

Voltaképpen Engel az egyetlen, aki a frissebb, újabb módszereket képviselte a *Neues Ungrieches Magazin*ban, egy másik, később ugyancsak nevéssé fejlődő munkatárs, a Széchényi Könyvtár majdani könyvtárosa, Miller Jakab Ferdinánd a régebbi típusú értekezések közül való.

A topográfiai, történeti-földrajzi tanulmányok között említést érdemel, hogy Pozsonyról több cikk szól, nyilván a helybeliek érdeklődését kielégítendő. Kiváltképpen a *Chronologie des Theaters zu Pressburg* c. beszámoló forrás értékű.¹⁵ Emellett ez az a cikk, amelyben a régi-új célkitűzés manifesztálódik. A cikkíró szerint a pozsonyi színházi törekvések azért fontosak, mert bizonyítékot szolgáltatnak, miszerint Magyarország a szomszédos országokkal az irodalmi felzárkózás tekintetében lépést tart. Ami egyrészt arra utal, hogy az 1770-es évektől kezdve Bécsben is fontossá váló színházi változások, mozgalmak Pozsony-

¹² *Ueber die Ismaeliten oder Sarazenen in Ungern*. NUM 1791. Heft 2.; *Ueber die Bissener und den Ursprung dieses Namens*. Uo. 1792. Heft 2.

¹³ *Wer waren die Neugari im Mittelalter? War Ladislaus der Kumaner dem Römischkatholischen oder Orientalisch-Griechischen Lehnbegriffe zugethan? Und wie und durch wen nahm der Moldauische Staat seinen Anfang?* NUM 1792. Heft 2.

¹⁴ *Etwas über die Obergespänne des Kraschower und Kewienser Komitats*. Uo.

¹⁵ NUM 1792. Heft 1.

ban is éreztetik hatásukat, másrészt, a színház funkciója fokozatos felértékelődése itt is hangot kap. Míg más újságok öntudattal vállalták, hogy a magyar tudományosságot, a magyarországi szellemi életet közvetítik, képviselik, a külföld előtt megvilágítják, addig a *Neues Ungrisches Magazin* csak ilyenformán, ilyes típusú cikkbe rejtve, tette meg ugyanezt. A pozsonyi színházi törekvések kifejezték annak a rétegnek a magatartását, amelynek Windisch is szószólója volt. Elsősorban német színművek és operák (daljátékok) színvonalas színre vitele a pozsonyi német színház érdeme. Bécs egyfelől mintát adott a műsortervezésre, másfelől a különbözös szándékára is ösztönzött. Ezért nem zárkoztak el a magyar tematikájú színművi színpadra hozásától sem, ezzel éreztetve, hogy a lokális vonatkozások is lényegesek számukra, egy tágan értelmezett hungarus patriotizmus szellemében.¹⁶ Emellett a Pozsonyban tartott magyar országgyűlések sem maradtak hatás nélkül a pozsonyi polgárra.

A *Neues Ungrisches Magazin* — szemben elődjével — nem tekint a szűkebb értelemben vett Magyarországon és Erdélyen túlra. Így csak erősen mérsékelt hatással teljesíthették azt a szándékot, amelyet más tudományos lapok vagy akár Windisch morális folyóiratai vállaltak, az olvasási kedv növelését¹⁷ és bekapcsolódást a nemzetközi tudományos életbe. A *Neues Ungrisches Magazin* több cikke rekapitulálása volt a korábban már színvonalasabban és frissebben feldolgozott témáknak. Amit célkitűzésként a magyarországi német sajtó megjelölt, ti. az általános vagy egyetemes felvilágosodás (allgemeine Aufklärung) terjesztése ilyen módon, korszerűtlenül nem teljesedhetett.

A körülmények úgy hozták, hogy Windisch lett a szerkesztője a század végén reprezentatív szándékkal szerkesztett magyarországi német nyelvű tudományos folyóiratnak. De ilyen folyóirat kiadására az egyre inkább fáradó Windisch alkalmatlannak bizonyult. A *Neues Ungrisches Magazin* a XVIII. század utolsó évtizedében még egyszer felmutatta a század elejének honismertető törekvéseit, és — ez viszont nem csekély érdeme — J. Chr. Engel személyében megszólaltatta a felvilágosodás kritikái szellemű történetését. Windisch már nem érte meg folyóirata második kötetének megjelenését. S azt sem sejtette, hogy veje, Schedius Lajos majd nehezebb időkben új folyóirat kiadására szánja rá magát. A *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804)¹⁸ első számában olvashatjuk a máig megfontolandó méltatást Windischről. Schedius az ő kezdeményeit teljesíti majd ki — magasabb színvonalon.

FRIED ISTVÁN

A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban. Az első, Amerikában kiadott magyar nyelvű hírlap egészen a legutóbbi időkig csak utalásokból volt ismert.¹ Tudomásunk szeriint teljes sorozata — összesen hat szám — nem található meg

¹⁶ Jellemző példája ennek az elfogulatlanságról tanúskodó magatartásnak Seivert százsz történetés cikke) (valószínűleg Jánosé, akinek posztumusz könyvét jelentette meg Windisch): *Ob die Siebenbürgischen Sachsen Nachkommen der alten Dazien sind.* NUM 1791. Heft 4. „Einige bewegen Himmel und Erde, ihr die Ehre der ältesten Nation im Lande zu behaupten, und erklären sie für Nachkommen der alten Dazier, Geten und Gothen.” Seivert ugyan 1785-ben már meghalt, de elképzelhető, hogy az eredetileg az *Ungrisches Magazin* számára küldött cikkét ezúttal közölte Windisch.

¹⁷ Pedig e célból adott közre Windisch történelmi anekdotákat. Der beschämte Obrenbläser címmel Mátyás királyról (NUM 1791. Heft 1.), majd ez év harmadik füzetében ilyen címmel: *Vom Ursprunge des Flusses Arwa; Von der Türkischen Belagerung des Stadt Güns; Etwas von des Königs Mathias Bibliothek; Zusätze zu den Temescher und Pressburger Grafen.* A fő cím: *Anekdoten und kürzere Nachrichten.*

¹⁸ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)* MKsz 1981. 81—94.

¹ LIPTAY Pál: *New Yorki magyar tárcza. = Fővárosi Lapok.* 1871. 112. sz. 502—503.

egyetlen hazai vagy amerikai közgyűjteményben sem, az Országos Széchényi Könyvtár állományában is csak újabban van meg az első, második és a negyedik szám.² A lap részletesebb leírása eddig még nem történt meg, ezért nem látszik érdektelennek *A Magyar Száműzöttek Lapjának* bemutatása.³

Az első amerikai magyar lapot New York-i 48-as magyar emigránsok alapították — feltehetően Kossuth Lajos ösztönzésére. Az első szám 1853. október 15-én jelent meg, Kornis Károly jogász és publicista szerkesztésében és kiadásában, valószínűleg Kossuth anyagi támogatásával, egyes feltételezések szerint egyenesen az emigráció által egy későbbi felszabadító háború céljaira vásárolt fegyverekhez tartozó két tábori nyomda egyikeként a betűivel nyomták.⁴

Maga Kornis Károly — akit az első amerikai magyar újságíróknak is szoktak nevezni — 1822. április 19-én született Aradon, középiskoláit Szegeden, jogi tanulmányait Pesten végezte. Ügyvédi vizsgát 1844-ben tett. 1848-ban a pesti egyetemen a büntető jog tanára, majd még ugyanez év őszén a délvídeken kormánybiztos, 1849-ben a szegedi véstörvény-szék elnöke. A forradalom bukása után bújdosásra kényszerült. Távollétében halálra ítélték, és jelképesen — in effigie — felakasztották. 1850-ben sikerült külföldre jutnia, előbb Franciaországba majd az Egyesült Államokba. New Yorkban kezdte élete legjelentősebb vállalkozásába, a lap kiadásába, azzal a céllal, hogy az amerikai magyar emigrációt összefogja Kossuth messzetekintő terveinek a megvalósítása érdekében.⁵ A lap bukása után Brazíliába megy és Rio de Janeiróban telepedik le, előbb fényképészként tevékenykedik majd keresett ügyvéd, közben különböző hazai lapoknak is küld cikket, tudósításokat. A honvagy annyira gyöttri, hogy hazatér amnesztia nélkül az Arad megyei Gyórokra, elhatalmasodó tüdőbaja 1863. január 27-én végez vele, csak néhány nappal halála előtt kapott kegyelmet a császártól.⁶

A Magyar Száműzöttek Lapjának első száma elég hibásra sikerült, mivel az amerikai nyomda betűről hiányoztak a magyar ékezetek, az egyes példányokon maga Kornis pótolta a hiányosságokat — ez az OSZK tulajdonában található példányokon ma is látható. A nyomdai munkákat Dancs Lajos (1827—1891), a szabadságharc századosa és a lengyel Gorszky Xavér végezte egy osztrák szakember segítségével. Dancs visszaemlékezéseiben így írt erről: „egy bécsi légionárius, ki ottan betűszedő volt . . . Kornis lapját szedte s állította össze; a legnagyobb készséggel tanított meg a betűszedés mesterségére”⁷. Tehát a meg nem nevezett osztrák légionárius volt az egyetlen személy, aki értett a lap körül tevékenykedők közül a nyomdászathoz, és ő feltehetően nem tudott magyarul. A négyoldalas, a százas példányszámot nem sokkal meghaladó lap kiszédése és nyomása tíz napig tartott.

A New York-i Spruce street 17. szám alatti ház manzárd szobájában kiadott és nyomtatott lap lényegében azzal a céllal jött létre, hogy az amerikai magyar emigránsokat összefogja, ápolja az anyanyelvet és főleg tájékoztasson az aktuális, a magyarokat is érintő eseményekről, különös tekintettel arra körülményre, hogy alakulóban volt egy légio az egykori honvédekből, akiket a törökök oldalán kívántak bevetni a krími háborúban.

² Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—1865*. Bp. 1964 32—33. — Ács T. szerint *A Magyar Száműzöttek Lapjának* csak az első száma található meg Amerikában, a New York-i városi könyvtár Feleky-féle gyűjteményében.

³ NAGY Csaba: *Magyar Száműzöttek Lapja*. = *Élet és Tudomány*. 1978. 41. sz. 1305.

⁴ KOVÁCS József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban*. . . Bp. 1977. 14.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Bp. 1046—1050.

⁶ RÁCZ RÓNAY Károly: *Az első amerikai magyar újságíró* . . . = *Külföldi Magyarorság*. 1921. 16. sz. 7.

⁷ DANCs Lajos: *Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből*. Nagyszőlős. 1890. 52.

Magá Kornis, lapjának első számában, a bevezető cikkben írt kiadványa célkitűzéseiről, tájékoztatott a megjelenés körülményeiről, az anyagi nehézségekről:

„Honfitársak!

Itt nyújtom önöknek testvéri üdvözlésem mellett a 'Magyar Száműzöttek' című heti lap első számát. Fogadják abban testesítve az ígét, a' melynek valósítására nézve a' mult hólnapban ígért tétetett.

Ekkoráig ugyan az előfizetések oly számban, mint a' hogy azt e' lap fentartása igényli, még benem érkeztek. Ám de keblem lelkesültsége, mellyel e' válatat életbe léptetését felkarolám, nem engedé hogy e' körülményt oly akadályul fogadjam, mely a' honfiui érzettől túláradt szív vágyainak teljesülését csak pillanatra is megakasztani, avagy továbbra halasztani tudhatná. Ugyanazért e' lapra nézve nem csak a' szerkesztőséget, de a' kiadóságot is átválalva a' közreboocsájtást megindítottam . . .

A' lap kiállítására igényelt költségek be-érkezte előtt is a' kiadást megindítám, hogy az által a' mindanyiuink üdv-kívánata, és vágyteljes fohászátlól üdvözölt válatatot haladéktalanul a' valósítás terére álltva mutathassam fel, 's ez által a' kicsinyhitűek elől azon kétélynek még ürügét is elozslasam, a' melynél fogva azok talán csekély létszámunk s' szigorú körülményeink közepette, itt az új világban egy magyar lap kiállítása lehetőségében elég szilárdan bizni nem merészelték."

A bevezető cikk további részeiben közli Kornis a lap tulajdonképpeni célkitűzéseit, az adott körülmények miatt eléggé általánosságokban vázolva azt, hogy a megoszló és különböző nézeteket valló emigránsok érzékenységét lehetőleg semmilyen formában ne sértse, hogy a közös cél érdekében sikerüljön őket egy táborba összegyűjteni:

„Először is tudnillik oda szeretném a' működést irányozni miszerint e lap, itt kint fidegen földön kevés létszámunk 's szétszort állapotunk daczára is nemzeti literaturánk életjele s orgánuma gyanánt tüntethesse magát; 's másodsor hogy e' lapban, a' Hazánk közügyét illető eseményekről, viszonyokról, eszméinkről, 's létünk körülményeiről is, részrehajlatlan eredeti jegyzeteket 's emlék adatokat hagyassunk hátra az utó-ivadék számára . . . én e' lapot legtávolabbról sem szándékozván saját egyéni nézeteim közlönyvé alakítani, azt az összes honfiui társadalmunk közvéleményének korlátlan nyilvánulhatásaira tárom-fel orgánomul, 's a' tekintetből szerkesztő politicai irány gyanánt, csupán ama mindannyi Magyar keblében egyiránt honoló alap elvet említem el: miszerint Hazánk közjogi állapotjára nézve 1849-diki April 14-én kimondott önálló 's független állam minőségét, mint jogszeszerűség, törvényesség, tény gyakorlat, s testvéreink vére által is szentesített helyzetet tekintvén csupán törvényesnek . . . mindenek előtt is minden politicai működésünknek arra szükség irányulva lenni, miszerint hazánk a bitórló Osztrák Császári ház uralma alól kiszabadittatván, az önálló 's független Európai államok sorába vissza helyeztessék. Ha ez egyszer megtörtént, azon túl hogy a' Hont tulajdonképp minő állam-szerkezet, vagy kormány-forma szerint lenne legezlszerűbb rendezni . . . erre nézve a felszólalhatási tér mindanyiuink előtt szabadon áll . . . 's a' Honfitársak öszvege bírják az eldőntő szavazatot." Itt a jövendő államforma kérdésében Kornis azért nem kívánt állástfoglalni, hogy ezáltal az migráció minden irányzatának a támogatását megnyerje, ezért azt javasolta, hogy „ha még oly annyira eltérő nézetekben nyilvánulna is a' szabadság 's annak létesíthetése iránti fogalmunk 's óhajtásunk: igyekezzünk mindenkor egy bizonyos ösztartási pontban egymással karöltve találkozni . . .

Ez irány vázlat az, mit én legüdvösbb politica 's eljárás gyanánt követni óhajtók, 's követésre ajánlok."

Sajnos, ennek a kompromisszumos és a politicai ellentéteket félretevő programnak sem sikerült annyira egy táborba összehozni az amerikai magyar emigránsokat, hogy ellentéteket feledve támogassák Kornis lapját. Természetesen a korabeli emlékiratok ismeretében azt is meg kell jegyezni, hogy akkoriban az amerikai magyarok többsége igen nehéz anyagi körülmények között tengődött, tehát sokuknak ezért nem állt módjában előfizetni a lapra, így aztán csak 117-en jelentették be, hogy támogatják Kornist, és ezeknek is csupán csak körülbelül a fele lett tényleges előfizető.

A lap következő cikke az akkor nagy nemzetközi visszhangot keltő Koszta Márton-féle esettel foglalkozott — egyébként a témára többször is visszatértek a lapban. A Koszta eset lényege az, hogy a Koszta nevű magyar emigránst 1853-ban az anatóliai Szmírnába küldte üzleti megbízatással egy amerikai cég, ott azonban osztrák ügynökök elrabolták és egy császári hadihajóra hurcolták. Az ugyancsak ott horgonyzó amerikai hadihajó, a St. Louis, emberséges kapitánya Duncan Ingraham hajójának ágyúit az osztrák hajóra irányította és így kényszerítette ki, hogy szabadon engedjék az elrabolt magyar foglyot. Ezután a hazatérő Kosztát és főleg az amerikai kapitányt Amerika szerte lelkesen ünnepelték. Az eseményre felfigyeltek a kor nemzetközileg ismert emigráns politikusai is, többek között maga Garibaldi.

A lap így írt kissé megkéskve a nevezetes esetről:

„A' Koszta Márton féle ügy 's Ingraham tette iránt felmerült nyilatkozványok.

Koszta Márton honfitársunknak az osztrák kormány rabló körmei közül lett kiszabadítása, úgy szinte az annak folytán Ingraham Egyesült-Állami hajós kapitány irányában felmerült nyilatkozványok, nagy részben ez előtt több hetek sőt hónapokkal történtén, azok közleményét e' lap már a' maga első megjelenésekor az idegen napi sajtók útján annyira kiszákmányoltan találá, miszerint az arra vonatkozó minden tudósítások e' lap hasábjában csaknem mint rég történt, 's elregélt dolgok ismétlése fordulhat elő...”

Ezután Kornis az amerikai magyarok Ingraham kapitány hőstettével kapcsolatos megnyilatkozásait ismerteti:

„A' Smyrnai esemény hire reánk Magyarokra kétszeres hatással volt, 's magasztos öntudattal elmondhatjuk, miszerint az elsők közé tartozánk, kik Ingraham kapitány s az egyesültállami e' tárgyban érdekelve volt kormány-képviselők részére, a' nyilvános hála kifejezést indítványba hozók...”

A magyarok hála megnyilatkozásaihoz más nemzetek emigráns szervezetei is csatlakoztak és együtt közös nagygyűlés megrendezését határozták el:

„A' többi nemzetek számüzöttei, és New-York város különféle társulatainak küldötteiből megalakult választmány a'... tömeges népgyűlés, és nyilatkozványi ünnepély megtartására September hó 22-ét mint az 1789-ki franciaia forradalom év-napját tűzte ki, és az ünnepély helyéül a' Metropolitan-Hallt választotta.”

A lap további számai is részletesen tájékoztattak a Koszta-Ingraham ügy eseményeiről. A már bejelentett népgyűlésen Mészáros Lázár altábornagy tört angolással tartott beszédet, majd Kornis angolul írt köszönő nyilatkozatát olvasták fel, amelyet az emigráns magyarok aláírtak. Az ülésen még Garibaldi üdvözlését is felolvasták. Majd megszavazták a kapitány részére egy arany emlékérem veretését:

„...hős kapitány részére egy arany emlék-péNZ létesítését indítványozván, annak megszavazására kívánja a' gyülekezetet felhívni” ezután „a' zenekar felhíva a' »Nincs még oda Lengyelország« lengyel forradalmi ária eljátszására, mi is elharsogtatván csak hatar a' »Marseillese« és »Rákóczy« kezdetű hangoztatni...”

Ugyan e' tárgyban ehhez hasonló ünnepélyek s gyűlések az Egyesült-Államok számos egyéb helyein is tartattak...”

A Koszta-Ingraham ügygel egyébként a Kongresszus és az Egyesült Államok akkori elnöke — Franklin Pierce — is részletesen foglalkozott, az affér miatt majdnem megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok az USA és az Osztrák császárság között. Az eset bevonult a nemzetközi diplomácia történetébe is, hiszen Koszta akkor még lényegében nem volt amerikai állampolgár és mégis egy teljes jogú polgárt megillető védelmet kapott új hazájától. Ausztria erősen követelte Koszta azonnali kiadatását és elégtételt is kívánt.

Ingraham kapitány általa jogtalanak minősített eljárásáért, mindezt az amerikai kormány kereken megtagadta. WM. L. Marcy amerikai külügyi államtitkár 1853. szeptember 25-én jegyzékében a következőkben foglalta össze az amerikai álláspontot:

„Ámbár Koszta az első papir kivételével nem nyerte el egy amerikai állampolgár összes jogait, de az első papir elegendő ahhoz, hogy őt amerikai nemzeti jelleggel ruházza fel, mely jelleggel — nemzetközi jog értelmében — mindazok birnak, kik az állam területén állandóan letelepedtek. Az Egyesült Államok kormányának volt tehát joga, pártfogását, védelmét Kosztára kiterjeszteni.”⁸

Az amerikai magyarok további történetével kapcsolatos igen alapvető közlemény is napvilágot látott *A Magyar Száműzöttek Lapjában*, ugyanis felhívást tettek közzé egy magyar egyesület alapítására. E felhívás alapján megalakult egylet lett az első jelentősebb magyar társulás az Egyesült Államokban. Lényegében ezzel a felhívással vette kezdetét az amerikai magyar társulások sora, amelyek közül némelyik még ma is létezik. Ezek az egyesületek lettek a későbbi, elsősorban gazdasági okok miatt kivándorolt magyarok összefogói, anyagi támogatói, az anyanyelv megőrzésének eszközei, klubok és könyvtárak alapítói.

A feltehetően Kornis által megfogalmazott egyesülésre felszólító „Értesítő” című közlemény némileg rávilágít a „New-Yorki magyar ápoló egylet” megalakulásának a körülményeire. Egyben az is kiderül belőle, hogy az egylet elsődleges célja akkor még elsősorban a száműzetésben megbetegedett és nehéz anyagi körülmények közé kerülő magyarok támogatása volt:

Íme a szöveg:

„Mint hogy a' száműzetés keservei s' a' kedvezőtlen viszonyoknak hatásaitól sujtott helyzetünk, majdnem általán véve oly szigorú körülmények közt hánykodtat mindannyiunkat, miszerint megbetegedés esetében közülünk csak igen kevesen láthatják magukat a' nyomor 's inség ellen biztosítva, hogy e' szerencsétlen állapot beálltával, a tökéletes elhagyatottság előli maga megovhatásra, egyszersmind pedig a' szükséges ápolatás- 's orvosi segélybeni részesülhetésre a' kölcsönös testvéri érzet útján alkalom nyujtassék; a' New-York Városában 's környékén lévő Honfitársak, még múlt 1852-ik évi November havában »Magyar beteg ápoló egylet« czimen Freund Honfitárs elnöksége alatt, egy jótékony társulatot alakítottak, a' mely feladatául fogadá, betegség esetében ellátni mind azon Honfitársakat, kik magukat az egyletnek tagjaivá avatják . . .

Az egyletbe tag gyanánt befogadtatik minden magyar, valamint olyan külföldi is, a' ki a' magyar Szabadságharczban, a' magyar ügy mellett tetteles részt vett . . .

. . . az itt New York 's környékén lévő Honfitársak egy segélyezési fiók pénztár alakítást indítottak meg, melynek feladata az olyan hontestvérek számára, kikről kibizonyosodik, hogy nem önhibájuk miatt mulasztották el a' fentebb említett jótékony egyletbe való belépést betegség esetében segélyezésképp a' körülmények szerint, bizonyos meghatározandó összevegecskét juttatni.

. . . a' Honfitársak annak gyámolítására kéretnek fel, 's oda utasítatnak, miszerint arra vonatkozó adakozásaikat Török L. pénztárnokhoz juttatni sziveskedjenek.”

Úgy gondoljuk, hogy az itt közölt nyomtatott magyar nyelvű szöveg az első, amely Amerikában magyar egyesület szervezésére szólít fel.

A lap első számában még két további közlemény jelent meg. Az első „Előfizetési felhívás”, amelyből megtudhatjuk, hogy a lap „hetenként egyszer, egy-egy négyhasabú nagy nyomtatott ívén” jelenik meg. New York-ban, valamint az Egyesült Államokban Kaliforniát leszámítva negyedévenként egy dollár az előfizetési ár, máshol 1,50, egy példány ára 10 cent. Kornis hirdetések közlésére is számított „Magán hirdetéseknel minden egyes nyomtatott sorhely díjja” öt cent. A levelezést és minden egyéb küldeményt Török

⁸ KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. I. köt.* Cleveland, O. 1927. 255.

Lajos volt százados „boarding” házába New York Lispenard-Street 41 számba kérte a szerkesztőt. A következő közlemény mentegődzés volt a nyomdai hibák miatt;

„A’ nyelvünk sajátsága által igényelt különös betűk megszerzése előreláthatván akadályokra akadván, e’ lap első megjelenése minden számításunkon kívül huzódott illy későre . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* második száma 1853. október 22-én jelent meg. A vezércikket *Kornis Károly* írta benne „Európa jelen közügyi helyzeté”-ről, melynek befejező részében kifejti, hogy Európa népei csak közös harcuk eredményeképpen lehetnek valóban szabadok:

„A’ nép vezér főnökei gyanánt tekinti minden nemzeti különbség nélkül mind azokat, kik az ő érdekében működnek. Egy Kossuth — Mazzini — ’s a’ többtől épp úgy várja ügyének megváltását a’ Német, Lengyel, vagy Francia: miként az Olasz vagy a’ Magyar; mert hisz a’ gyászos tapasztalás saját testvéreink vérével ira keblünkbe azon tudatot, miszerint a’ részletes forradalom, a megváltás áldozatait szaporíthatja csak; de a’ váltáság üdvét elő nem teremtheti.”

Továbbá a „Heti Szemle” rovatban rövid hírekben tájékoztattak a magyarországi, európai és amerikai eseményekről, többek között megtudhatjuk, hogy Orsova közelében megtalálták az elrejtett magyar koronát, a száműzött Hugo Victor és Ledru Rollin „izgató nyomtatványokat” küldött Franciaországba, az Amerikába akkor megérkező Koszta Mártont Bostonban ünnepélyesen fogadták, valamint, hogy „Liszt Ferenc hazánkfia ’s zongora virtuóznak ide New-Yorkba leendő érkezése naponta váratik.”

A lap „Szépirodalmi csarnok” rovata érdekes módon közöl az akkor már régen elhalálozott Petőfi Sándornak tulajdonított oly verset, amelyet már ő nem írhatott. A vers címe: „Felköszöntés Ferencz Josef név-napjára”, a nyolc versszakos költemény hangnemeinek érzékeltetésére csupán négy sort idézünk:

„A’ Szerencse úgy legyen sajátod, / Miként azt a’ magyar nép kívánja, / Álmaidat sátnak zavarják, / Te-akasztott emberek Királya!” . . .
(Petőfi Sándor 1850.)”

Viszont közöl a lap egy valódi Petőfi Sándor verset is *Bem-hez 1849-ben címmel Az erdélyi hadsereg* címen ismert verset. Katona Miklós volt ezredestől: *Töredék egy száműzött naplójából*, valamint *A besorozott Honvéd dala* című költemény egy „ismeretlen szerzőtől”.

Az *Ima* Damjanich János 1849. október 5-ről 6-ra virradó éjjel frott utolsó imáját tartalmazza. Feltehetően a vértanú tábornok imája itt jelent meg először nyomtatásban. Továbbá közöl még Kornis egy leírást *Az aradi csatáról*.

A második számban is megjelent egy közlemény a New York-i magyar egyletről, lényegében azonos szöveggel mint az első számban.

Figyelemre méltó körülmény reklámtörténeti szempontból is az első amerikai magyar hírlapi hirdetés, amely Török Lajos New York-i vendéglőjét reklámozza.

Íme a szöveg:

„Tudomásul.

Török Lajos Honfitársunk New-Yorkban Lispenard Street 41, szám alatt boardingházat tartván, abba mind élmezés, mind pedig szállással ellátás végett jutányos áron kielégítő fogadtatást ígér.”

Azért is említésre méltó ez a hirdetés, mert a későbbi amerikai magyar hírlapok igen jelentős részét majd a hirdetések töltik ki, a lapok részben ennek a körülménynek köszön-

hették rentabilitásukat is, másrészt segítették ezek a hirdetések az egzisztenciájukat meg-alapító kivándorlókat, hiszen a vállalkozók beindulását elsősorban a lapot olvasó koráb-ban kikerkezőktől várhatták és remélhették.

Sajnos, a következő, harmadik szám, amely november 4-én jelent meg, nem áll a hazai kutatók rendelkezésére (tudomásunk szerint külföldön sincs meg), így tartalmáról csak közvetett forrásokból értesülhetünk.⁹ Többek között arról, hogy Kornis *Honfitársak* cím-mel részvételre szólítja fel az amerikai magyarokat a kitörő félben levő orosz—török háborúban, amelyben „alkalom nyiland a bosszura”. A „Szépirodalmi csarnok” című rovatban megjelenik Petőfi Sándor *Honvédje*, és egy ismeretlen szerző *Örtálló* című költe-ményén kívül Teleki Blankáról, Leövey Kláráról és Bernvaller Erzsébetről írnak *Hazánk szabadságharcos vértanú* címmel. Az utolsó oldalon Kornis felhívást tett közzé annak érdekében, hogy hírlapja előfizetőinek a számát növelje, ugyanis gyakorlatilag mindössze csak hatvan volt a tényleges megrendelők száma, és ez megközelítőleg sem volt elég a lap fenntartására.

A negyedik szám november 15-én már csökkentett terjedelemben két oldalon jelent meg, feltehetően az anyagi nehézségek miatt. Nagy jelentőségű felhívás jelent meg a lap élén, Kornis és Török Lajos aláírásával, amelyben felkéri Kossuth Lajost, hogy vezé-relje a krími háborúra készülődő magyarokat:

„Honfitársak!

Számüzött Testvérek

... Oroszország Európa népei és a szabadság kifejlődése ellen évtizedek óta a legszem-telenebb erőszakoskodást követve működik ...

Kormányzó Urat a lelkesült hazafiság legbuzgóbb szózatán felhívjuk, miszerint Ha-zánk zászlója alatt csatára vezéreljen; csatára, melyre egy részt a Török iránti hála elis-merés kegyellete, s az Orosz elleni méltó bosszú, másrészt pedig Hazánk váltásának leg-szentebb vágya és reménye lelkesít ...”

A továbbiakban írásban történő jelentkezésre szólítják fel a volt honvédeket. Majd a lap végén a csökkent terjedelmet a háborúra történő készülődéssel próbálja megmagya-rázni a szerkesztő:

„Közügyünk tekintetéből a Török melletti harcokészületre való felhívás közzé tételét mentől előbb eszközölni célszerűnek találván ... ez úttal csak egy félívre szorítva adám-ki.”

Itt kell megjegyezni, hogy Kossuth és a magyar emigráció azon reménykedése, mely a krími háborútól kedvező fordulatot várt Magyarországra függetlenségének megszerzése érde-kében, nem volt alaptalan mai hazai történészek megítélése szerint sem.¹⁰ Azonban számí-tásukat az a nem várt körülmény húzta keresztül, hogy a Habsburg birodalom megszegve szövetségi hűségét, hálátlanul nem viszonzva az 1849-ben a magyarok ellen kapott támogatást, nem sietett a cári Oroszország segítségére, hanem semleges maradt, és végül is ez a körülmény akadályozta meg, hogy a krími háború alkalmul szolgáljon Magyaror-szág felszabadulására. Azonban a magyar emigráció számos tagja így is részt vett a krími háborúban a törökök oldalán a cári hatalom ellen.

A negyedik szám „Szépirodalmi csarnok” rovatában Csernátony Lajos (1823—1901) hírlapíró *Levelek M... néhez* című írását közölte Kornis, melyben a szerző munkatársnak ajánlkozik és egyben jelzi, hogy nemsokára New Yorkba érkezik: „Nemsokára személyesen New-Yorkba menve, tollam — ameddig bír — s igénybe vétetik — a lapnak lesz szentelve. Addig is küldöm meleg hozzájárultom e nyilatkozatát s egy pár Mákvirágot ...” A

⁹ KENDE i. m. 129—130.

¹⁰ *Magyarország története 1848—1890. I. köt.* Bp. 1979. Akad. K. 508.

Mákvirágok Csernátony kisebb szatirikus jellegű írásai, az egyikben például a hazai terméstről és a szürettről így tudósított: „Tekintélyes mezei gazdák véleménye, hogy e szokatlan koraiságú termés a négy év előtti földkövérítő lőpor-trágya és fegyver elásások eredménye. Konkolynak alig van nyoma.” Itt a forradalmi készenlélet próbálja a szerző érzékeltetni, majd egy igen éles hangú gúnyoros versikével folytatja írását: „A szüret jó s a szedők hitteljesen dalolják hogy:

A legelső nagy gazember A király Őtet ölni minden honfi Készen áll . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* ötödik száma, amely szintén csak közvetett forrásokból ismert, november 23-án látott napvilágot. E szám azzal a „Felhívás”-sal kapcsolatban vált ismertté, melyet Mészáros Lázár volt hadügyminiszter tett közzé, ebben ő is a krími háborúban való részvételre szólít fel, a toborzást és az aláírási ív körözését egy újonnan alakult hattagú bizottmányra bízzák, a felhívásnak volt bizonyos Kossuth ellenes éle is, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a jelzett bizottmányba nem választották be Kossuth személyes megbízottját Asbóth Sándort és Kossuth halálig hű emberét Kornis Károlyt is kihagyták. Egyébként az ellentétek már Kossuth amerikai útjának idejében is jelentkeztek. A bizottság tagjai a következő személyek voltak: Mészáros Lázár elnök, Vetter Antal, Házmán Ferenc, Szerényi Antal, Miklósi Armin és Grisza Ágost.

Az utolsó előtti szám szépirodalmi rovatában Ács Gedeon két versét közölték *Kiváthai emlékfüzér* és *Szabadságharcunk múltjára* címmel, Tompa Mihálytól a következő két költemény jelent meg: *A gólyához*, valamint *Tört hangú nőm sírjára*.

Kornis hírlapjának hatodik, egyben utolsó száma 1853. november 30-át jelzi megjelenése időpontjának. Ebben jelentette be a szerkesztő, hogy „pártolás hiányában a lap megszűnik.” A lap megszűnésében szerep jutott annak a körülménynek is, hogy az amerikai magyar emigráció ekkorra már teljes erővel a krími háborúban történő részvételre készült.

Kornis lapjának utolsó számában — a „Szépirodalmi csarnok” rovatban — is közölt verseket, így E. J.-től *1848-iki szeptemberi dalok* és „Névtelen”-től *Zordon éjjelen* című költeményt.

A lap megszűnése után igen hosszú ideig nem jelenik meg újabb magyar nyelvű újság Amerikában, csupán majd 1879-ben lát napvilágot a következő magyar kiadvány, a Löw Vilmos és Mogyorróssi Árpád szerkesztésében kiadott *Magyar Amerika*¹¹.

Végezetül megjegyezzük, hogy az első amerikai magyar hírlap, *A Magyar Száműzöttek Lapja* rövid megjelenési ideje alatt forrás értékű adatokat közölt a szabadságharc bukása után Amerikába került magyarokról, számaiból több igen fontos korabeli magyar vonatkozású eseményről testközelből értesülhetünk, ezek közül egy nemzetközű méretűnek is minősíthető, a tanulmányban bővebben tárgyalt, a magyar emigráns Koszta Mártonnak az amerikai haditengerészet által történt kiszabadítása. Közről megismerhetjük az emigránsok azon törekvéseit, hogy bekapcsolódjanak a krími háborúba, értesülhetünk az amerikai magyarok első jelentősebb egyesületének a megalakulásáról.

BATÁRI GYULA

¹¹ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*. Bp. 1982. 285.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben

Rövidítések:

- FSzEK Évk. 1979/80 — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 19. köt. 1979/80. Budapest 1984.
ItK — Irodalomtörténeti Közlemények
Kvt — Könyvtáros
MG — Magyar Grafika
MKsz — Magyar Könyvszemle
OSZK Évk. 1981 — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Budapest 1983.
Sopr. Szle — Soproni Szemle

Általános és elvi kérdések

BORSA Gedeon: Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról. [Kiad. az] ELTE Könyvtartudományi Tanszék, OSZK—

KMK. Bp. 1983. (Segédlet a könyvtárosképzéshez. I. Az írófelület sajátosságai és azok leírása, kollacionálás.) 26 l. Soksz.

Bibliográfiák, repertóriumok

AKNAY Tibor: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és tevékenysége a sajtó tükrében 1971—1980. (Bibliográfiai válogatás) = FSzEK Évk. 1979/80. 207—215.

BAKÓ Dorottya—HELTAI János: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban = MKsz 1984. 381—390.

BALÁZSI Zoltánné: Erdélyi János könyvtári hagyatéka főiskolánkon = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 1983. 33—46.

A Csongrád és Tiszavidék c. újságok 1890-ben megjelent számainak repertóriuma. [Összeáll.] DUDÁS Lajos = Mozaikok Csongrád Város Történetéből 1983. 121—168.

Hírlapok és folyóiratok Szabolcs-Szatmár megyei lelőhelyjegyzéke. [Összeáll. Ko-

vács Barnáné, ZSELINSZKI Lászlóné]. Nyíregyháza, 1983. Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. 137 l. (Bibliográfiai füzetek 17.)

INDALI György: Munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok 1948-ig a Budapest-gyűjtemény állományában = FSzEK Évk. 1979/80. 159—172.

Irodalmi periodikák Somogyban, 1960—1980: Somogyi Írás, Somogyi Szemle, Somogy c. folyóiratok repertóriuma [Összeáll. PELLÉRDI Gyula] = Kaposvár, 1983. Togliatti Megyei Könyvtár. 208 l. (Somogyi bibliográfiák 10.)

Könyvtári cikkek — Szolnok megye 1982. júl. 1—dec. 31. [összeáll.] KARÁCSONY Erzsébet = Együtt 1983. 1—2. sz. 131—143.

Cenzúratörténet

BORSY Károly: Szodói Nagy Benjamin pécsi nyomdász szabad sajtós tevékenységének megtorlása 1849-ben = Baranyai Helytörténetírás 1982. 319—339.

MUCSI Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején = Történelmi Szemle 1984. 1—2. sz. 192—202.

Papírtörténet

- MARES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája 1. 1908—1945. Bp. 1983, PNYME 92 + [24] l. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 10.)
- MARES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája 2. 1945—1963. A felszabadulástól a Papíripari Vállalat megalakulásáig. Bp. 1984, PNYME. 107 l. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 12.)
- (MARES Valéria): A Diósgyőri Papírgyár kétszáz éve. [Bp.] 1982, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 191 l.
- MARES Valéria: Diósgyőri vízjelek 1782—1982. Bp. 1982, Papíripari Vállalat. 20 + [52] l. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 9.)
- MARES Valéria: A korabeli papírkészítés ábrái a francia Enciklopédiában. Bp. 1983, PNYME. 54 l. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 13.)
- MARES Valéria: A Papíripari Vállalat 20 éve. Bp. 1983, Papíripari Vállalat. 50 + [18] l. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 11.)
- VARGA László: A papír Heves megyei regénye = MG 1983. 6. sz. 18—20.

Nyomdatörténet

15—16. század

- BORSA Gedeon: Gutenberg — a sztereotípiát feltalálója = MG 1983. 6. sz. 61—64.
- BORSA Gedeon: A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai = MKsz 1984. 24—33.
- BORSA Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. V. = MKsz 1984. 119—127.
- BORSA Gedeon: A sztereotípiát is Gutenberg találta fel! = Kvt 1984. 1. sz. 40—43.

17. század

- GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből = OSzK Évk. 1981. 309—377.
- HAIMAN György: Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdeteiről = MKsz 1984. 134—139.
- HAIMAN György: Janson vagy Tótfalusi? = Jel-Kép 1984. 2. sz. 141—147.
- HAIMAN György: Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer 1650—1702. Bibliography comp. by Elizabeth SOLTÉSZ. Bp. 1983, Akadémiai K. 450 l.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A csepregi Farkasnyomda ismeretlen kalendáriuma és Argirus-kiadása = MKsz 1984. 224—233.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az eltűnt csepregi Mihálykó imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei = MKsz 1984. 348—353.

18—19. század

- ANTÓK Ödön: Százötven éves az első pontos fővárosi Duna-térkép = Magyar Vízgazdálkodás 1983. 7. sz. 14—15.
- BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarországról részére) = OSzK Évk. 1981. 379—409.
- FOGARASI László: Százéves térkép = Budapest 1984. 4. sz. 24—25.
- HRENKÓ Pál: Müller Ignác 1769. évi Magyarországtérképe hasonmás kiadásban = Geodézia és Kartográfia 1984. 3. sz. 209—210.
- KŐHEGYI Mihály: Tompa Mihály kapcsolata a kecskeméti Szilády-nyomdával. = Cumania 1979 (Kecskemét 1984), 181—196.
- PAZNOVSZKY Mihály: Az első Nógrád megyei nyomda és Szerelmey Miklós kapcsolata = MKsz 1984. 112—114.
- TÓTH Imre: Fővárosi nyomdák a 18—19. században = Történeti Múzeumi Közlemények 1983. 1. sz. 54—60.

20. század

- ITZÉS Mihály: Kodály Zoltán levelei Kner Imréhez = Forrás 1984. 9. sz. 52—67.
- DOBÓ József: A Szegedi Nyomda múltja, jelene és tervei = MG 1984. 4. sz. 7—12.
- FARAGÓ Éva: Fővárosunk térképeinek történeti áttekintése. = FSzEK Évk. 1979/80. 115—132.
- PETŐCZ Károly: A gyoumai Kner Nyomdai Múzeum = MG 1984. 1. sz. 70—78.

Százéves a Kner nyomda. Békéscsaba 1983, Kner Ny. 31 l. (Kner Nyomda Múzeum füzetei 3.)

VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői
1. r. Szedő-osztó gép. Kliegel József
2. r. Elektrotypograph. Méray Horváth Károly

3. r. Uher type fényszedő gép. Uher Ödön
4. r. Szedőírógép. Goy Andor
5. r. Magyar szedés. Móricz Miklós =
MG 1983. 5. sz. 19—24, 6. sz. 41—48,
1984. 2. sz. 52—59, 3. sz. 39—41, 4. sz.
62—63.

Kiadástörténet

16—18. század

BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére) = OSzK Évk. 1981. 379—409.

ENYEDI Sándor: Az erdélyi kéziratkiadó társaság történetéhez = MKsz 1984. 240—243.

GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből = OSzK Évk. 1981. 309—377.

RAJECZKY Benjámín: Szentmihályi Mihály „Egyházi énekes könyv”-ének (1797—98) hangjegyes tervezete = Vigilia 1984. 3. sz. 172—174.

ZABÓ András: A vizsolyi Biblia nyomdai S kéziratának töredéke = ItK 1983. 523—527.

VARGA András: Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez. = MKsz 1984. 127—129.

VARGA Imréné: A soproni városi levéltár naptárgyújteménye (1591—1805). I. rész = Sopr. Szle 1984. 3. sz. 193—220.

20. század

ITTÉZS Mihály: Kodály Zoltán levelei Kner Imréhez = Forrás 1984. 9. sz. 52—67.

GÖRÖMBEI András: A Kriterion másfél évtizede = Kortárs 1984. 7. sz. 1152—1154.

Tevan Andor irattára és levelezése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. [Közr. és bev.] PAPP János. = Békési Élet 1984. 2. sz. 239—249.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

BALÁZS János: Könyvtári folyóiratok az Egyesült Államokban. 1—2. rész = Kvt 1983. 741—746; 1984. 36—40.

BATÁRI Gyula: Az orvosi sajtóreferálás Magyarországon a 19. század végén és a XX. század elején = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 91—99.

GÁLOSI Elemér: Magyar textilipari folyóiratok a felszabadulás előtt = Magyar Textiltechnika 1984. 3. sz. 119—124.

18—19. század

BUSA Margit, V.: Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez = MKsz 1984. 354—359.

BUZINKAY Géza: Borsszem Jankó és társai: Magyar élelapon és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp. 1983, Corvina. 171 l.

JEMNITZ János: The Commonweal (1885—1894) = A nemzetközi munkásmozga-

lom történetéből. Évkönyv 1985 (Bp. 1984) 175—180.

FRIED István: Gottscheidanus pietista folyóirat Sopronban (1779) = Sopr. Szle 1984. 1. sz. 29—42.

FRIED István: Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel) = MKsz 1984. 45—59.

HAJDÚ Géza: A megye legrégebbi folyóirata (?) = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 1—2. sz. 12.

KÁLMÁN András: A „Népiskolai Szemle” Somogyban. (1881—1885) = Iskolai Szemle 1984. 2. sz. 63—69.

NAGY Miklós: Les échos de l'insurrection polonaise de 1863 dans le Pesti Napló = Annales Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Historica 1980. 275—281.

MIKLÓSSY János: A Kladderadatsch c. német élelapon magyar leszármazottjai = MKsz 1984. 245—248.

PUNGOR Ernő: Előszó a 90. évfolyamhoz = Magyar Kémiai Folyóirat 1984. 1. sz. 1—2.

20. század

- ACZÉL Géza: Korrekció és kísérletezés (Vázlat a párizsi Magyar Műhelyről) = Jelenkor 1984. 1016—1021.
- BELLÉR Judit: Sajtópolitika és sajtórendészet az I. világháború idején = Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai 1982. (Bp. 1983, ELTE) 33—58.
- BERECZ Dezső: Megemlékezés Erdős Aladáról (1894—1966) = Sopr. Szle 1983. 282—284.
- BOLDIZSÁR Iván: Once again in London with the Giraffe = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 78—85.
- [BOLDIZSÁR Iván]: The twenty-fifth year = The New Hungarian Quarterly 1984. 94. sz. 3—6.
- BOTLIK József: Új Forrás = Olvasó Nép 1984. 1. sz. 91—94.
- CARREL, André: A l'Humanité négy tava-sza = Béke és Szocializmus 1984. 5. sz. 126—129.
- CONDÉ, Michel: „Tel Quel” és az irodalom = Helikon 1983. 459—466.
- CSERMELY Tibor: Pedagógiai periodikák Szabolcs-Szatmárban a felszabadulás után = Szabolcs-Szatmári Szemle 1984. 1. sz. 57—64.
- FUTALA Tibor: A Tudományos és Műszaki Tájékoztatás harminc éve. 1. rész = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1984. 429—438.
- G[ÉCZY] I[stván]: Kolorisztikai Értesítő 25 éve = Kolorisztikai Értesítő 1983. 203—204.
- GÉHER Pál: Rheumatologia — Balneologia — Allergologia és a Magyar Reumatológia a számok tükrében (1960—1983) = Magyar Reumatológia 1984. 131—136.
- GORIOVICIS Tivadar: Revue d'Histoire littéraire de la France. Egy folyóirat a változó időben = Helikon 1983. 452—454.
- HALÁSZ Imre: Az 1918—1919. évi német forradalom hírei megyénk sajtójában = Évkönyv. MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága. 1983 (Zalaegerszeg 1984) 181—192.
- HAMON, Philippe: Poétique (1970—1982) = Helikon 1983. 454—455.
- HÉBERGER Károly: Húszéves a Műszaki Egyetemi Könyvtáros = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1983. 2. sz. 1—3.
- HEGEDŰS Sándor: Szabolcsi Miksa, a publicista = Szabolcs-Szatmári Szemle 1984. 1. sz. 74—85.
- HIDVÉGI Jenő: A száz éves JAMA-ról = Orvosi Hetilap 1984. 1705—1707.
- HUBER Kálmánné: A Pannónia folyóirat története 1935—1943 = Baranyai Helytörténetírás 1979. 305—370.
- HUBER Kálmánné: A Symposium és köre (Egy pécsi folyóiratról) = Baranyai Művelődés 1979. 78—85.
- JEMNITZ János—SURÁNYI Róbert: Lansbury, George (1859—1940) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984. (Bp. 1984) 223—226.
- JEMNITZ János: La Vie Ouvrière (1909—1914) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984. (Bp. 1984) 113—118.
- Kérdések a Válaszról. Szentkuthy Miklóssal beszélget Széchenyi Ágnes. = Kortárs 1984. 1770—1780.
- KIRSCH János: Szaklapunk három évtizedes múltja = Gabonápar 1984. 1. sz. 1—3.
- KÖVÁGÓ László: Popović, Dušan (1884—1918) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984 (Bp. 1984) 230—232.
- LENGYEL András: Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő = MKsz 1984. 75—86.
- LENKEY István: Diákújságok Debrecenben. 2. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. (Debrecen 1982.) 499—518.
- MARIK Dénes: Szabó Pál, a Kelet Népe szerkesztője = Új Auróra 1984. 2. sz. 65—70.
- MONOSTORI Imre: „Kéziratodat tovább küldtem Kecskemétre.” A Válasz születése Németh László Fülep Lajoshoz írt leveleiben = Forrás 1984. 5. sz. 81—87.
- MORGAN, Edwin: Translating Poetry for the NHQ = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 86—87.
- MOTTRAM, Eric: Access to a Nation's Culture = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 87—89.
- NÉMETH Márta: Kőhalmi Béla publicisztikája a Századunk (1926—1939) és az új Huszadik Század (1947—1949) lapjain = MKsz 1984. 320—329.
- OROSZ László: Emlékeim a Válaszról = Forrás 1984. 5. sz. 88—90.
- PAÁL László: Baloldali nézetek, törekvések és mozgalmak tükröződése az ellenforradalmi korszak somogyi sajtójában. 1934—1944 = Útközben 1983. 4. sz. 122—143.
- POMOGÁTS Béla: Az élet kérdezett = Forrás 1984. 5. sz. 71—80.
- POMOGÁTS Béla: Az „erdélyi gondolat” revíziója (Az Erdélyi Helikon ideológiája a harmincas években). = ItK 1982. 290—302.
- POMOGÁTS Béla: A római Katolikus Szemle = Nyelvünk és Kultúránk 55. köt. 1984. 74—80.
- RÁCZ Ágnes: Ötvenéves a Szovjetszkaja Bibliografija = Kvt 1983. 603—604.
- RÁDICS Károly: Babits Mihály, a Nyugat

- szerkesztője = Babits Mihály világa. Centenárium emlékülés Kaposváron. [szerk. Laczkó András] Kaposvár 1983, [Kaposvári Városi Tanács VB és a Somogy Megyei Múzeumok Igazgató-sága.] 47—60.
- RÁKÓCZY Rozália: Sajtóirányítás és hadseregpropaganda a Magyar Tanácsköz-társaság ideje alatt = Hadtörténelmi Közlemények 1984. 3. sz. 521—539.
- RUFFY Péter: Brassói Lapok — Bukaresti Lapok — Népujság = Jel-Kép 1984. 1. sz. 94—107.
- STRASSENREITER Erzsébet: A Munka 1945-ben = Munka 1984. 1. sz. 40—41.
- A Szabad Diákkfront. A Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának illegális lapja. 1944. szeptember [Közl. és bev.] Gyórfyf Sándor = Kritika 1984. 8. sz. 26—72.
- SZABÓ Judit: A Magyar Állatorvosok Lapja és előzményei = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1983. 4. sz. 19—29.
- SZAKÁLY Ferenc: Kiegészítés a Tolna Megyei Hírlap történetéhez = Tolnai Könyvtáros 1983. 2. sz. 51—54.
- SZAKOLCAY Lajos: Folyóirat az idő sodrában. Közelítések a régi Hídhöz = Új Forrás 1984. 5. sz. 34—42.
- A 100. [századik] évfolyam = MKsz 1984. 131—132.
- SZEKÉR Endre: A Forrás = Olvasó Nép 1984. 1. sz. 87—90.
- SZENES Endréné: 30 éves a Konzerv- és Paprikaipar = Konzerv- és Paprikaipar 1983. 4. sz. 121—123.
- Trente années. Chronique de Babel = Babel 1984. 2. sz. 67—70.
- VAJDA Kornél: Litterature (1971—1982) = Helikon 1983. 3—4. 456—459.
- 10 [Zehn] Jahre Soosiana — 10 years of Soosiana = Soosiana 1982—83. 1—2.
- Könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkö-tészet*
- BORSA Gedeon: A magyarországi paraszt-háborúról szóló német tudósítások kiadá-sai és azok nyomdászai = MKsz 1984. 24—33.
- CŠAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Tolhopff
- János, Mátyás király csillagásza = MKsz 1984. 333—340.
- CSENDÉS László: Iskolai falitérképek, atla-szok = Földrajzi Közlemények 1984. 1. sz. 68—77.
- GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejeze-tek a kassai könyvnyomtatás történeté-ből = OSZK Évk. 1981. 309—377.
- KOVÁCS Sándor Iván: Kísérlet Zrinyi Tas-so-köteteinek meghatározására = ItK 1982. 322—330.
- ROZSONDAI Marianne: Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről valla-nak a könyvkötések?) = MKsz 1983. 300—319.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Flamand kalendárium. Kísérőtanulmány az Országos Széchényi Könyvtár Cod. lat. 396. jelzetű kódexé-nek hasonló kiadásához. [Bp. 1983], Helikon. 46 l.
- VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Az 1830—40-es évek könyvgrafikája = Művészettörté-neti Értesítő 1983. 1—2. sz. 51—59.
- WEHLI Tünde: Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben = Ars Hungarica 1983. 2. sz. 215—226.
- Bibliofília, könyvgyűjtés*
- BORS Jenő: Almanach az 1896-i szökő évre. = Mikrobibliofilok 1984. 53. sz. 3—6.
- BORS Jenő: Egy délelőtt a Rózsavölgyi cég-nél = Mikrobibliofilok 1984. 55. sz. 3—4.
- BORS Jenő: Egy Tevan kiadású minikönyv = Mikrobibliofilok 1984. 56. sz. 5—7.
- BORS Jenő: Magyar Salon könyvtára (1885) = Mikrobibliofilok 1984. 54. sz. 1—2.
- FALLENBÜCHL Zoltán: Ambrus Zoltán az író és a könyvgyűjtő = OSZK Évk. 1981. 517—547.
- MADER Béla: A Tudományos Gyűjtemény (1817—1841) Csongrád vármegyei olva-sói = MKsz 1984. 204—223.
- SOMKUTI Gabriella: Ujfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő = OSZK Évk. 1981. 449—484.
- TÓTH Béla: Egy külföldön tanuló magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei = MKsz 1984. 359—363.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átjogó művek

FRÁTER Jánosné: Az Akadémiai Könyvtár iratai, 1831—1949. Bp. 1984, MTA Könyvtára. 255 l. (A Magyar Tudomá-nyos Akadémia Könyvtára Kézirattárá-nak katalógusai, 14.)

HERCZIGNÉ MLAKÁR Erzsébet: Az iskolai könyvtárügy kezdetei Komárom megyé-ben. Az esztergomi Szent Benedekrendi Gimnázium könyvtárának története a kezdetektől 1900-ig = Komárom megyei könyvtáros 1983. 3. sz. 40—50.

HOPP Lajos: A lengyel irodalom befoga-

- dása Magyarországon 1780—1840. Bp. 1983, Akadémiai K. 129 1. (Irodalomtörténeti füzetek, 108.)
- MURÁNYI Róbert Árpád:** A Wittenbergi Egyetem Magyar Könyvtárának zenei anyaga = Magyar Zene 1983. 3. sz. 285—290.
- REMETE László:** A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szociológiai periodikaállományának keletkezéséről és fejlődéséről 1870—1982 = FSzEK Évk. 1979/80. 59—65.
- TÓTH András:** A Budapesti Egyetemi Könyvtár története, 1561—1944. Bp. 1982 [1984 1] 585 1.
- 15—19. század*
- BEKE Margit:** Az alapító Somogyi Károly = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 87—90.
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:** Tolhopff János, Mátyás király csillagása = MKsz 1984. 333—340.
- FÜLEP Katalin:** Bonfini Rerum Ungaricum decades című művének harmadik töredéke = MKsz 1984. 340—348.
- FÜLÖP Géza:** A hazai városi könyvtárügy fejlődése és a szegedi Somogyi-könyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 80—86.
- KLEINÉ HORVÁTH Magda:** Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros = Tolnai Könyvtáros 1984. 1. sz. 44—55.
- KÓKAY György:** Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben = MKsz 1984. 34—44.
- LENGYEL Béla:** A grazi Egyetemi Könyvtár Chrysostomus-kódexéről = MKsz 1984. 95—99.
- SZELLE Béla:** Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt. — Adalékok a munkáskönyvtárak kezdeteihez = MKsz 1984. 114—118.
- 20. század*
- BIRÓ Ferenc—CSERNÁK Béláné—TVERDOTA Miklósné:** A 12-es könyvtár 50 éves története = FSzEK Évk. 1979/80. 66—82.
- BOGÁTI Péter:** 1948: Költők tavasza — Könyvek ősze = Kritika 1984. 3. sz. 10—11.
- BÜKYNÉ HORVÁTH Mária:** A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban: 1966, 1973, 1980. Bp. 1984, MTA Könyvtára. 242 1. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 13 = 88)
- BÜKYNÉ HORVÁTH Mária:** A természettudományi periodikumok használatának alakulása az Akadémiai Könyvtárban = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1984. 6—7. sz. 224—237.
- CZIGLER Róbert:** A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945—1948) = MKsz 1984. 363—373.
- FORGÁCS Tiborné:** A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 44. sz. kerületi könyvtár ifjúsági művelődésikörének története 1961—1980. = FSzEK Évk. 1979/80. 83—92.
- HAJDU Lajosné:** 20 éve működik a baktakéki körzeti könyvtár = Borsodi Könyvtári Híradó 1983. 2. sz. 30—32.
- INDALI György:** Munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok 1948-ig a Budapest-gyűjtemény állományában = FSzEK Évk. 1979/80. 159—172.
- JAKAB Béláné:** 25 éves a ceglédi gyermekkönyvtár = Pest Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 10—15.
- JÓNÁS Károly:** A Képviselőházi Könyvtár állományának alakulása a két világháború között = MKsz 1984. 60—74.
- KORMÁNYOS András:** A szegedi Munkáskönyvtár történetéből = MKsz 1984. 251—260.
- MATYIKÓ Sebestyén József:** Harminc év a közművelődés szolgálatában (A Siófoki Városi Könyvtárról) = Somogyi Honismereti Híradó 1984. 1. sz. 32—42.
- NÉMETH Mária:** Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadványi tevékenysége 1919—1935. = OSZK Évk. 1981. 135—174.
- PÉTER László:** A Somogyi-könyvtár Szeged művelődéstörténetében = Kvt 1984. 3. sz. 170—174.
- REMETE László:** A FSzEK mint szellemi kisugárzó központ = FSzEK Évk. 1979/80. 199—206.
- RÉVÉSZ Ferenc:** Könyvtárunk 75 éves = FSzEK Évk. 1979/80. 189—196.
- SIPOS József:** A szegedi építőmunkások könyvtára 1929-ben = Somogyi-könyvtári Műhely 1983. 4. sz. 244—246.
- A Tiszafüredi Múzeum és Könyvtáregylet választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvei (1906—1936) [Közread. és bev.] GAÁL Sándor = Együtt 1983. 1—2. sz. 106—111.**
- TÓTH Tamás:** A népiskolai könyvtárak helyzete Esztergom vármegyében, különös tekintettel az állami népiskolákra 1900—1918. = MTA PAB—VEAB Értesítője 1982. 311—316.
- VARGA László:** Egri munkáskönyvtárak a gazdasági válság időszakáig = Kvt 1984. 2. sz. 105—106.
- VIZKELETY András:** A Königsbergi Töredék új lelőhelye = MKsz 1984. 330—333.

TARTALOM

<i>Vizkelety András</i> : Johannes de Utino világkrónikájának szövegagyományozása... 195	195
<i>G. Klement Ildikó</i> : Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében	210
<i>Kókay György</i> : Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban	225
<i>Fehér Katalin</i> : Neveléseméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban	233
<i>Zöld Ferenc</i> : A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945—1985... 242	242
<i>Borsa Gedeon</i> : A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál..... 262	262

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Boross Klára</i> : Váradai Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ösnyomtatványgyűjteményében	276
<i>Wehli Tünde</i> : Megjegyzések Váradai Péter Decretálisának kifestéséhez..... 280	280
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen	287
<i>Rákóczy Rozália</i> : Ismeretlen 18. századi hadelméleti hungarica..... 292	292
<i>Enyedí Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez..... 297	297
<i>Fried István</i> : Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a 18. század végén..... 303	303
<i>Batári Gyula</i> : A Magyar Száműzöttek Lapja	309

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	317
--	-----

SOMMAIRE

<i>Vizkelety, András</i> : La tradition de texte de la chronique mondiale de Johannes de Utino	195
<i>G. Klement, Ildikó</i> : Les lectures des étudiants hongrois faisant leurs études à l'étranger dans la première moitié du XVIII ^e siècle	210
<i>Kókay, György</i> : Discussion sur les conditions de Hongrie dans une revue de Hambourg à la fin du XVIII ^e siècle	225
<i>Fehér, Katalin</i> : Des problèmes de théorie pédagogique dans nos revues à l'époque des Lumières et à l'époque réformiste	233
<i>Zöld, Ferenc</i> : L'histoire de l'édition et de la propagation des livres en Hongrie de 1944 à 1985	242
<i>Borsa, Gedeon</i> : La notion de l'unité bibliographique dans le cas des anciens imprimés	262

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Boross, Klára</i> : Un volume nouveau de la bibliothèque de Péter Váradi dans la collection d'incunables de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	276
<i>Wehli, Tünde</i> : Quelques remarques sur la peinture du Decretalis de Péter Váradi ...	280
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : La prescription ironique d'un auteur anonyme contre les femmes «paresseuses et babillardes»	287
<i>Rákóczy, Rozália</i> : Une Hungarica inconnue se rapportant à la théorie militaire, du XVIII ^e siècle	292
<i>Enyedi, Sándor</i> : A l'histoire de la Société de Transylvanie pour la Publication des Manuscrits	297
<i>Fried, István</i> : Une revue scientifique inactuelle à la fin du XVIII ^e siècle	303
<i>Batári, Gyula</i> : «Revue des Bannis Hongrois»	309

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse en 1984. (Publ. par <i>Dorottya Bakó</i>)	317
--	-----